

મારી કમલા અને પ્રીત વાલો

12/11/1967

68

૧૯૬૭

સુભાષ ચંદ્રભાઈ કુમાર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

अनुक्रमांक ५९८१ चर्गीक

पुस्तकान्तं नाम न. २१५ मूल्ये ०८७ बाण्डे

विषय ७ : ३

મારી કમલા

અને

બીજી વાતો.

લખનાર,

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

બી. એ. એલ. એલ. બી. એડવોકેટ.

આવૃત્તિ બીજી.

ઈ. સ. ૧૯૨૨.

સોલ એજન્ટ

મેશર્સ એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની મુંબઈ.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

પ્રકાશક:

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

બી. એ. એલ એલ બી એડવોકેટ.

કે. બાબુલનાથ રોડ, વગીર મેન્શન, મુંબઈ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૯૭૮

મુદ્રક:

ભદ્રવજી પીતાંબર ઠક્કર,

લેડી માર્ચન્ટાઈલ હિન્દુ આર્કાઈવ્ઝ

કે. એન. સેલર પ્રેસ

નં. ૯૩ ચીચપોલ્લી પટેલ રોડ, —મુંબઈ.

भारत

परम पूज्य मातुश्रीने

પ્રસ્તાવના.

આ મારી નાની વાર્તાઓના સંગ્રહની ખીજ આવૃત્તિમાં ત્રણ નવી વાર્તાઓ ઉમેરી છે; અને મને આશા છે કે આગલી આવૃત્તિમાં આપેલી વાતોના સરખી ઉતરવા લાગ્યશાળી થશે.

આ આવૃત્તિ તૈયાર કરવા રા. લાઇ લાલશંકર પ્રભુરામે અનહદ મહેનત લીધી છે, તેથી તેનો આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

આબુલનાથ રૌડ

મુંબઈ.

તા. ૧૮-૧-૧૯૨૨.

કનૈયાલાલ સુનરી.

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠ.
૧ મારી કમલા	૧
૨ એક સાધારણ અનુભવ	૬
૩ કેકિલા	૧૫
૪ મારો ઉપયોગ	૩૪
૫ એક પત્ર	૪૭
૬ ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ	૫૧
૭ શામળશાનો વિવાહ	૫૭
૮ શકુન્તલા અને દુર્વાસા.....	૬૭
૯ ગુજરાતનો શ્રેષ્ઠ કવિવર	૭૬
૧૦ હું શું કરું?.....	૮૬
૧૧ નવી આંખે જુના તમાસા	૯૧
૧૨ મારા બચાવમાં	૧૦૨
૧૩ સ્મરણ દેશની સુંદરી	૧૦૬
૧૪ અમિહોત્રો	૧૧૬
૧૫ ખાનગી કારભારી	૧૨૮
૧૬ એક સ્વપ્નું.....	૧૪૬
૧૭ વાવા શેઠનું સ્વાતંત્ર્ય	૧૫૪

મારી કમલા

અને

બીજા વાતો.

મારી કમલા.

ભલે તમે માનો કે ન માનો, પણ કેટલાકના જીવન પર કમનસીબીના આરે હાથ હોય છે; અથથી ઇતિ સુધી સુખનાં સ્વપ્ન પણ તેમને દુર્લભ હોય છે. તેનો દાખલો જોઈએ તો હું! જન્મથી એકે પાસો સીધો પડ્યો નથી, એકે કામ નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યું નથી, એકે અવસર વાંધા વગરનો ગયો નથી. કોઈ કોઈ વખત તો ઇશ્વરની લલાઈ વિષે પણ સંશય થાય છે! નહિ તો, શા સારૂ જન્મ આપતાં જ માતા પોતાના પહેલા પુત્રનું સુખકર રૂઢન સાંભળ્યા વિના સ્વધામ જાય? શા સારૂ ગરીબ પિતા એકના એક પુત્રની કાંઈ પણ ગોઠવણ કે સુખત કર્યા શિવાય એક વર્ષમાં પોતાની પત્ની પાછળ સ્વર્ગે સીધાવે?—હશે! ગયાં. બાલપણની બોળી અને અજ્ઞાન નિર્દોષતામાં બહાલાંને વિસાર્યા અને મેં એકલાએ જ સૃષ્ટિની નિર્જનતામાં ભટકવાનો આરંભ કર્યો. શી મુશ્કેલીએ લપ્સે—ક્યાં ક્યાં આથડ્યો—ક્યાં—ખાધું—ક્યાં સુતો—એની કોને દરકાર? બહેરી દુનિયાને સંભળાવ્યે શો ફાયદો? બાવીશ વર્ષે ભણતર પ્રમાણે સારે ધંધે વળગી એકલા જીવનના લેવાય તેટલા લ્હાવા લેવાની મેં શરૂઆત કરી.

હું કમાતો અને મારી ન્યાતની એક ગરીબ વિધવા ધર ચલાવતી. તે મારા ધરમાં તેની દીકરી સાથે રહેતી. કમલા આઠ વર્ષની, રૂપાળી અને ચકોર હતી. તેનું હમેશ હસતું મોહું મારા એકાન્ત ધરનું ધરેલું હતું. તે હસતી અને નિરન્તર કાંઈ નવાં નવાં ગાંઝાં કાઢતી. હું એને

રમાડતો અને વખતે લાણાવતો, પણ તેની માનું હેત તેના પર ખીલકુલ નહોતું. શાનું હોય? કઠોર હૃદયની તે પાપી માતા પોતાની એકની એક છોકરીને ઉંઘતી છોડી એક રજપૂત જોડે નીકળી ગઈ. તેનો પત્તા ન મળ્યો. ગરીબ બાપડી કમલાને એકલો મારો જ આધાર રહ્યો.

અનાથને અનાથ પ્રતિ આકર્ષણ સ્વાભાવિક હોય. આધાર વિનાનાં એ રક્ષણતાં પંખીડાં સ્નેહથી સાથે ઉડે તેમાં શી નવાઈ? હું અને કમલા બન્નેને ઉંચે આલ અને નીચે ધરતી એમ હતું. અમારો સ્નેહ વધ્યો. માતાપિતા, લાઠિલાંકુ, બધાની ગેરહાજરીથી દયાઈ રહેલી લાગણીઓને હવે સ્થાન મળ્યું; કમલા માંડે સર્વસ્વ બની. તેને હસવે હું હસતો, રડવે હું રડતો. ચોવીસે કલાક તેના સ્મરણમાં વખત ગાળતો અને તેના સુખની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવામાં મારા જીવનની કૃતાર્થતા માનતો. મારી કમલા! તેને જરા પણ આંચ આગ્યે હું બળી મરતો. તેને પોતાની માનો વિયોગ સાલતો, પણ માતાને ભુલાવે એવી સ્નેહદ્રવ્યતાથી હું તેને સંતોષતો. તે પણ મને જ દેખી રહેતી અને મારે દુઃખે દુઃખી બનતી. તેના કામલ અંતઃકરણે મારા સ્નેહને સ્વીકાર્યો. તે અને હું પ્રેમમાં પડ્યાં.

મને કોઈ વખત સંશય થતો કે આ હસતી અને કુદતી મૃગલીનો અસ્થિર સ્વભાવ અગાધ પ્રેમ સમજશે? તેનો સ્વભાવ ઘણો જ ચંચલ હતો; એક વિષય પર ચોંટી રહેવું એ તેને દુઃખકર લાગતું. મારી શંકા કોઈ વખત ઘણી વધતી અને કોઈ વખત નાશ પામતી, પણ હું જાતે જ ચળ્યો. અભ્યાસ કરી, ઐક જોવી સંસ્થામાં નોકરી કરી કોઈ પણ નિયમિતતા મેળવી હતી તે મેં વિસારી. કમલાનું હાસ્યવિદ્યુત મારા સખ્તમાં સખ્ત નિયમોને બેદતું. એની આંખને ઘસારે હું મારા મોઢામાં મોઢા નિર્ણય તોડવામાં મેળ મેળ માનતો. તે રૂપમાં વધતી ચાલી; ભુવાનીને પહેલે પગથીએ ચડવા લાગી. તેના લાવણ્યે મારા હૃદયમાં વિવિધ વિકારો પ્રેર્યા. તેનું કોઈ પાસેનું સચું હતું નહિ. મેં તેને પુછ્યું ને તેણે મને સ્વીકાર્યો.

અમે પરણ્યાં. પછી સુખમાં શું પુછ્યું? ન્યાં અન્યોન્ય પ્રેમલાગણીઓ ઉભરાતી-હોય ત્યાં સુખની શી સીમા? વખત, પૈસો, ધર્મ, પ્રભુતા,

અધાને ડેશ મારી મારી કમલાને રીઝવવામાં હું મથગુલ રહ્યો. હૃદયે હૃદય સુખસંગીતમાં એકતાર થતાં. દુનિયાની જન્મળ છોડી—ભવિષ્યનું ભાન ભુલી, મેં પ્રયંડ પ્રેમયજ્ઞ આરંભ્યો. ગાંડપણ કહો, મૂર્ખાઈ કહો, જે કહો તે એ! પણ મારે મન તો તે ડહાપણની પરિસીમા હતી. એ સુખ પછી સ્વર્ગ પણ વાંછના કરવા લાયક લાગતું નહિ. વર્ષો વીત્યાં. મારા મિત્રો મારી ઘેલછા પર હસતા. મારી સંસારી પ્રવૃત્તિની બેદરકારીથી મારા ધંધામાં હાનિ પહોંચતી અને મારા હિતેચ્છુઓ મને વારતા, પણ હું બેપરવા રહ્યો. પ્રેમ વિના સુખ ક્યાં? અને પ્રેમ મળ્યે પરવા શાની? તે ક્યાં જાણતા હતા કે હું પ્રેમદર્દી હતો.

અન્તે ગ્રહદશા માડી આવી ને એક રાતે એક બાઈ બારણું ડોકતી આવી! મારી કમલાની મા અનીતિથી અકળાઈ, રખડતી, રઝળતી, ઘડપણમાં હડધુત થતી, હવે દીકરીને શોધવા આવી. મેં તેને જતી રહેવા કહ્યું, પણ તે મારા માથાની હતી તે કેમ માને? તેની નેમ તેની દીકરી ઉપર અને જમાઈની કમાણી ઉપર હતી; અને જુદાવસ્થામાં દીકરીનું સુખ નિહાળવા મારે ત્યાં જ તેણે રહેવાનો નિશ્ચય જાણાવ્યો. આવી કડોર અને કુચાલતી સ્ત્રી મારા ઘરમાં રહે, અને મારી પવિત્ર પત્નીના નિષ્કલંક અંતઃકરણને કલુષિત કરે એ મારાથી ખમાયું નહિ. મેં તેને જુદી રાખી, પણ તે કાંઈ ગાંજી જાય એવી નહોતી. તે આખો દિવસ મારે ત્યાં રહેતી અને મારી કમલાના કોમલ મન પર પુર સત્તા જમાવતી. મારી અને કમલાની વચ્ચે તેણે બેદના પડદા નાંખવા માંડ્યા. હું લડ્યો, કકળ્યો, પણ મારે શાન્ત થઈ સહુ સાંખવું પડ્યું. કમલા તો ખરી માને બદલે પોતાના મનમાં ઘડેલી એક પવિત્ર માતાની પ્રતિમા જ તેને દેખતી. તેનાં નિન્દાપાત્ર આચરણ તે વિસારતી, અને આ મનસ્વી માતાની મૂર્તિને પોતાના હૃદયનો અર્ધ અર્પતી. હું કહેતો તો તે નારાજ થતી. મેં પણ ગઈ રહી કરી. મને કમલા ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. મેં આંખ આડા કાન કર્યા, અને આનું પરિણામ શું થશે તે વિચારવાનું સુસ્તવી રાખ્યું. મારી કમલાના એક રોષભર્યા કટાક્ષથી મારો આખો

દિવસ બેચેનીમાં જતો. તેને રાજી રાખવા ધીમે ધીમે તેની માતા તરફ પહોં ખામોશીની નજરથી જોવા માંડ્યું.

પણ કમલામાં આ શો ફેરફાર ? હું માની શક્યો નહિ. શું તેને પ્રેમ કાંઈ ઓછો થયો ? જે પહેલાં મારામાં જ મસ્ત રહેતી, તે હવે માતાના ગુણાનુવાદમાં જ અસ્ત રહેવા લાગી. પહેલાં જે સારી દિક્ષા તરફ એના વિચારોનું વલણ હતું તે બદલાયું; જે પ્રેમરીતિએ અમે પહેલાં સંચરતાં તે એ જીલી, અને જ્યાં સરલ શ્રદ્ધા હતી ત્યાં ડાઘ પડવા માંડ્યા. મેં જાણ્યું કે મને માત્ર અદેખાઈએ અકળાવવા માંડ્યો છે. એવા વિચારો કાઠી નાખવા માટે મેં પ્રયત્ન કર્યો. પણ ક્યાંથી જાય ? જે આખો દિવસ મારા તાનમાં ગુલતાન રહેતી તે મેં ખાધું છે કે નહિ તેની પણ દરકાર રાખતી નહિ. એ શું વૈચિત્ર્ય !

થોડા વખત પછી મારી કમલાની મા માંદી પડી અને એને લાયક બીજા દુનિયામાં જ્યાં જગા હોય ત્યાં વિદાય થઈ. પ્રેમ સ્વાર્થી છે. મેં ધાયું હતું કે મારી કમલા હવે પાછી મારી થશે. તરત તો તે મહાન શોકસાગરમાં ડુબી. એનું મોહું નિરતેજ થયું, હસવું સમુજગું ગયું અને આખો દિવસ માતા પાછળ વિલાપ કરવા લાગી. મારા આશ્વાસનથી તે ચીડાતી, મારા સ્નેહથી તે રૂદ્રરૂપ ધારણ કરતી. મેં જાણ્યું કે વખત વખતનું કામ કરશે. હું મુંગો રહ્યો. પરંતુ અફસોસ ! દિવસો ગયા, પણ ફેર પડ્યો નહિ. તેણે તેની માતા પાછળ રંડાપો લીધો ને સુખને છેલ્લી સલામ કરી. તે હીણલાગી માતા મરતાં મરતાં યે અમારા પર વેર વાળતી ગઈ અને મારા સંસારસુખ ઉપર પાણી ફેરવતી ગઈ !

આમ ક્યાં સુધી ચાલે ? હું અકળાયો અને આ વર્તન સાંખી શક્યો નહિ. હું હજી તેને મારી લાડિલી કમલા જ સમજતો અને જે રીતે તેને કહેવાની ટેવ હતી, જે રીતે કહેવાનો મારી લાંબી સેવાએ મને હક આપ્યો હતો તે રીતે મેં તેને કહ્યું-વિનવ્યું. તરત તે એક સિંહણુ સમાન ગાળ. એ સંબંધી બોલવાનો મને તેણે પ્રતિવેદ કર્યો : “ મને હવે સંસારમાં સાર દેખાતો નથી. માના નિઃસ્વાર્થી

ત્રેમ વિના જીંદગી બધી રાખ સમાન છે.” હું ચમક્યો. સાબાશ જૈરીની જાત ! સાબાશ મારી સહચરી ! સાબાશ મારી સંસારતારિણી ! સંસારત્યાગનો નવો પ્રચાર મેં ત્યારે જ જાણ્યો. થોડા દિવસમાં ખીજો નવો ફરેફાર દેખાયો. હું તેને અકારો થઈ પડ્યો. એકદમ મારા સ્વભાવમાં મારા આચરણમાં એને અસંખ્ય ખામી માલમ પડી, અને તેનું રસ લઈને વિવરણ કરવા માંડ્યું. જેને એ એક વખત ધ્રુવર તરીકે ધુજતી તેમાં એને નખશિખ દુર્ગુણો ખદબદતા દેખાયા. આખો દિવસ મારી અધમતાના વર્ણનથી મારી જાતને હું ખરેખર એક રાક્ષસ માનવા લાગ્યો.

માણસ અન્યાય ક્યાં સુધી ખમી શકે ? ઇસુખ્રિસ્તની સહનશીલતા સહુને સુલભ નથી, અને તે ધરાવવાનો ડોળ પણ હું ધાલતો નથી. સુરદાસ આપોઆપ સીધો ન ચાલે, પણ ચિન્તામણિના ચેતતા ઝામથી જ ચમકે-જાગે ત્યારે જ ! હું પણ અન્તે જાગ્યો, અને આટલાં વર્ષ થયાં મારી કરેલી સેવા-જે જે દુઃખ, અગવડ, નુકસાન, ધર્મસ્ખલન મેં આ સ્ત્રી માટે સેવ્યાં તે સર્વે મારી નજર આગળ ખડાં થઈ મને દોષ દેવા બેઠાં ! મને બેહદ સંતાપ થયો. હું પણ વિદ્યો. હિન્દુ ધણીની જીવમી વર્તાણુક મને યાદ આવી, પણ એ નીચતા અને કૂરતા કોની સામે ? મારી કમલા-મારી રમાડેલી, લડાવેલી, મૂર્ખ પણ નિર્દોષ પ્રિયતમા સામે ? નહિ, નહિ. એ પાપાચાર કરતાં ગમે તે દુઃખ વધારે સાઈ. મેં બને તેટલું કહ્યું. ઉત્તર મળ્યો : “ તમે શું કર્યું ! જે કાંઈ કર્યું તેથી જ હું વધારે દુઃખી થઈ. તમે ન રાખી હોત તો મારી મા મને સાથે રાખત-સુખી થાત-અને તેની સેવા કરવાની મને વધારે તક અળત.” સાબાશ મારી કમલા ! આ શિરપાવ હું સહન કરી શક્યો નહિ. ક્રોધાવેશમાં જીભ પરથી કાણુ ગયો. બહુ યે કહ્યું-બહુ યે સાંભળ્યું !

એ દુઃખના મહિના પણ ચાલ્યા. પેહેલાં એકલો હતો, હવે છતાં સ્વજને રખડતો રહ્યો; સંસારમાં નિર્જનતા તો હતી, તેમાં હવે લડકો ઉઠ્યો ! હોંશ, આશા સર્વેના ચુરા થયા. મનને દબાવી, સ્ફુરતાં હૃદયઝરણુને

સુકવી-દિવસ ને રાત અંતરને અશ્રુપાતવડે નીચોવતાં દિવસો ગુજરવા લાગ્યો. મારી મટી ગયેલી મારી કમલા ! તે તો ગમગીનીમાં ગીરફતાર રહી. તે શોકના નિરંકુશ સ્વચ્છંદમાં મસ્તાન રહી. હું અપમાનિત પ્રેમની મગશરીમાં દૂર રહ્યો. દુઃખ વેઠવું દુઃસહ થયું. અમે છુટાં પડ્યાં !

અમે હવે લાગ્યે જ બોલતાં. ગાઢ સંબંધી છતાં, નિર્બંધ થઇ, વિજન થયાં. પણ જ્યારે હું વિચારમાં નિમગ્ન થતો અને તેનું હાસ્ય કે શબ્દ કાનને અથડાતાં ત્યારે મારા મનમાં અનેક તરંગો ઉઠાળા મારતા, નષ્ટ થયેલી મધુરતાનું સ્મરણ મીઠાશ પ્રસારતું, ભૂતકાલ વર્તમાન થતો, અને જે સુખ અનુભવ્યાં હતાં, જે અંતરની ઉર્મિઓ ભેળી અમે પ્રેમ-સાગરે ઉછળેલાં, જે હું અને તુંતો ક્ષુદ્ર ભેદ ભેદી અમે ઐક્ય અનુભવેલાં, જે હૃદયના ઉભરાતા ઉમળકા ઝીલી અમે પ્રેમમયતાને પામેલાં, તે સમય જ્યારે યાદ આવતો ત્યારે માંડે હૃદય ચીરાઈ જતું.

મેં બદલી કરાવવાનું નક્કી કર્યું. ગેરહાજરીથી અંતરના વણ રૂઝાશે એમ ધારી મેં દેશનિકાલ કબુલ કર્યો. વખત વહેવા પણ ધારણા સફળ ન થઇ. પાંચસો ગાઉ દૂરથી યે મારી કમલાની યાદ મને સાલતી, અને તેની પ્રતિમા મારા આગળ નિશદ્દિન ખડી થતી. મહિને દહાડે પૈસાના મનીઓર્ડર મોકલવા શિવાય ખીજો સંબંધ અમારે કાંઇ પણ રહ્યો નહોતો. હું કંઈક થવા માગતો, અને હૃદયપ્રેરણાઓને નાશ કરવા કંઈ કંઈ ઉપાયો યોજતો, અનેક અભ્યાસો આરંભતો પણ દુઃખાયેલું દિલ નાનાં બાળકની પેઠે જાનું રહેવા ના પાડતું. પણ દિવસો કોની દયા ખાય છે ? અશ્રુ અને હાસ્ય બન્નેની અવગણના કરી સમયનો પ્રવાહ આગળ ને આગળ વધે છે. મારે પણ એમ જ થયું.

ઘોડાંક વર્ષ પછી હું એક દિવસ બહારથી ફરી ઘેર આવ્યો. ચોમાસાનું ઘેરાયેલું આકાશ મનને ખેંચેન બનાવી, વિરહની લાગણીઓ પ્રેરી, માંડે દુઃખ તાજું કરતું હતું. મારા અરણ્ય જેવા ઘરમાં પેસવું મને હમેશ માથું વાઢવા જેવું લાગતું. પ્રેમ વિના હૃદય નહિ, ગૃહદેવી વિના ઘર નહિઃ સ્મશાન પણ વધારે બહાલું લાગતું. નોકરે કહ્યુંઃ “ ઉપર

કોઈ મળવા આવ્યું છે ” હું ઉપર ગયો. આ કોણ ? શું મારી કમલા ! કોઈ ભયંકર રોગથી પીડાતા શરીરના સુકાએલા અવયવોમાં મારી કમલાનાં સુકામલ ગાત્રો ઓળખતાં મને વાર લાગી. પણ શો ફેરફાર ? વાટ જોતાં થાકેલું શરીર ઉંધને વશ થયું હતું. તેને જોતાં માફ હૃદય કંપ્યું. પ્રેમ ને મગફરી વચ્ચે હું અનિશ્ચિત ઉભો. પ્રેમ ઉછળ્યો. પાછલી વાત વિસારે પાડી તેને હૈયા સરસી ચાંપવા મન થયું; અનુભવેલાં દુઃખ અને અન્યાયે અતડા થવા કહ્યું. તેની શારીરિક દુર્બલતા જોઈ મારા મનમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. મેં ધાર્યું હતું કે કોઈ દિવસ પણ એવો પ્રસંગ આવશે. અને પશ્ચાત્તાપથી પવિત્ર થએલી પ્રિયાને હું એકવાર ફરી મારી કરીશ, પણ આ શરીર—

તે જંગી: પીળાં પડી ગયેલાં નિસ્તેજ નેત્રો મને જોઈ ચમક્યાં. વાત શી રીતે કરવી એ મુંઝવણ પડી. ભુતકાલને આથો ઠેલી મેં જ વાત ઉપાડી. મને એમ થયું કે આ શિક્ષાપાત્ર સ્ત્રીને ભલમનસાઈ દેખાડવી એ જોડું; પણ પ્રેમાળ હૃદયે—વાટ જોતાં થાકેલા, હારેલ દુઃખિત હૃદયે કોઈનું કદી માન્યું છે કે માફ માને ? મેં તેની ખચર પુછી.

ઉત્તરમાં તે રડી. કુસકે કુસકે પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરી એણે મને શરમીન્દો કર્યો. સ્નેહસાગર ઉછળ્યો. એનું રૂદન હું સ્થિર ચિત્તે સાંભળી શક્યો નહિ. ગમે તેવી હોય, ભલે અનીતિના નરકમાં રગ-દોળાયલી હોય તો પણ શું ? દબતા, નિયમ, ન્યાય,—એ બધા વિચારો ફેંકી દીધા. પ્રેમના પુર આગળ ફાંફાં શા કામનાં ? બધું ભુલ્યો, ફક્ત બાળપણની રમાડેલી લડાવેલી પ્રિયતમા જ નજર આગળ રહી. મારી કમલાને મેં ફરી મારી કરી ! મારી હૃદયેશ્વરીને ફરી મેં શિરતાજ પહેરાવી મારા જીવનનું સામ્રાજ્ય સોંપ્યું. પણ હાય ! દુર્દૈવને તો આ ભાંગ્યું તુટ્યું સુખ પણ આપવાનું ન રચ્યું ! મારી કમલાએ વિયોગમાં ઝુરી, દુઃખી થઈ, ભયંકર ક્ષયને આદર્યો હતો. મહેનત કરી, બહુ યે ઉપચારો કર્યા, પણ તે ચમદૂત ગયો નહિ. દિવસે દિવસે તેનું શરીર ક્ષીણ થતું ગયું. અમાફ સયોગસુખ અમને પંદર દિવસ પણ પહોંચ્યું નહિ. અને

મને ટળવળતો મુકી બ્રમમાં ફસાયેલી પવિત્ર હૃદયની મારી પ્રેમમૂર્તિ આ દેહ છોડી ચાલી ગઈ.

શું માફ મુખ? નાળીએરીનો છાંયડો પણ નશીએ ન આપ્યો!
નીચે જતાં જ નાળીએરે તાલ તોડ્યું. કેને દુશ્મન ગણ્યું: દુનિયાને કે
દુદેવને?

એક સાધારણ અનુભવ.

રઘુનન્દન અને હું દિલોળન દોસ્ત હતા. બાળપણમાં અમારો વિદ્યાભ્યાસ સાથે થયો હતો એટલું જ નહિ, પણ દરેક જાતની લવિષ્યની આશાઓના મોટા ભુરજો જે અમે ચણતા તેમાં પણ અહર્નિશ અમે સાથીઓ હતા. કોલેજમાં શીખતા ખીનઅનુભવી યુવકોની સ્વચ્છંદ કલ્પનાથી અમે અનેક જાતના વિચાર કરતા; વિશ્વવ્યાપક હિલચાલોના અમ્મ-ગણ્ય નેતા થવાની શક્તિ અમારામાં છે એમ માનતા; પ્રલયકાળના સમુદ્ર-તરંગ જેવો દ્યૂથરનો આત્મા કે ખુદનો ઉત્સાહ અમારો છે એમ ધારતા; અને એ બધી શક્તિઓને દુનિયાની ઉન્નતિ માટે ઉપયોગમાં લાવવા દૃઢ નિશ્ચયો કરતા. તેમાં મારા કરતાં રઘુનન્દનમાં ટાપટીપ વધારે-જીલ જરા વધારે સખળ, એટલે એ કંઈ ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચશે તેનો મને ખ્યાલ નહોતો આવતો. ઘડીમાં એમ લાગતું કે તે ધાર્મિક સુધારક થઈ સત્યને માટે ઈશ્તિ ખીસ્તના કારમા મૃત્યુની મહત્તા પામશે; ઘડીમાં લાગતું કે દેશઝનુનમાં જન અંપલાવી કોઈ નરરત્ન વીર થશે; ઘડીમાં એમ થતું કે સુરેન્દ્રનાથ સમું અપ્રતિમ વક્તૃત્વ કેળવી દેશની ચારે દિશા ધગધગતા શબ્દાંગારોથી પુરશે.

પછી એ મુંબાઈ આવ્યો. પૈસાનો કાંઈક ઓટ હોવાથી એક અંગ્રેજ નિશાળમાં ચાલીશ રૂપિયાના માસ્તરની જાંદગીમાં માફે તો મનોરાજ્ય મારે વિરામવું પડ્યું. રઘુનન્દને અભ્યાસ જારી રાખ્યો. અમારો પત્ર-વ્યવહાર નિરન્તર ચાલ્યા જ કરતો, અને લલે હું નહિ તો મારો મિત્ર પણ બાલપણનાં સ્વપ્નો મૂર્તિમંત કરશે એમ માની સંતોષ લેતો.

વરસેક દિવસે અમે મળ્યાં. જરાક મને ખેદ થયો. મેં ધાર્યું હતું કે રઘુનન્દનના નિર્ભજ હૃદયની સ્વચ્છતા પર કદી જરા પણ ઝાંખ વળશેજ નહિ, પણ તેની રીતભાતથી મને અચંબો થયો. અન્તરના ઉલ્લાસ કરતાં કૃત્રિમ રીતભાત તેનામાં વધારે દેખાઈ; હેત અને ઉત્સાહના નિર્ભલ ઝરણામાં દુનિયાદારીનો કીચડ વધારે હતો લાગ્યો. મેં એવા

વિચારો મનમાંથી કાઢી નાખ્યા; વખતે મારા નિરીક્ષણમાં ભુલ હોય. મેં જુનાં સ્વપ્નોની વાત છેડી; થોડોક તેમાં તેણે રસ લીધો—પણ વધારે રસ તો મુંબઈની મગ્ગલ, ત્યાંના નાટકો અને ત્યાંની ફેશનમાં એ લેતો હોય એમ લાગ્યું. અમારી મોટી આશાઓની અટારીઓમાં એણે કાંઈ ફારફાર કર્યો હોય એમ દેખાયું, છતાં તેનામાં મારી શ્રદ્ધા અડગ રહી. સ્થૂલ સુખેને ઇષ્ટ માનનાર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના અલખેલા બજાર જેવા મુંબઈના વાતાવરણથી વખત છે ને જરા માનસિક ફેરફાર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. મારા સ્નેહને લીધે મેં તેનામાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા અધઃપતન તરફ આંખ આડા કાન કર્યાં.

રઘુનન્દન અને એક સુશીલ બાલિકા વચ્ચે કાંઈક પ્રીતિ હતી. તે તેના ગુણો વિષે હમેશ મને પત્રમાં લખતો અને જતે દાહડે તેની સાથે જ તે પરણશે એમ મેં ધાર્યું હતું, પણ તે છોકરીના બાપની સ્થિતિ સારી ન હોવાથી હાલ પરણવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું એમ મને કહેવામાં આવ્યું હતું. એએક મહિના પછી મારા પર પત્ર આવ્યો કે રઘુનન્દને એક શ્રીમન્તની છોકરી સાથે વિવાહ કર્યો છે. મેં પહેલાં માન્યું નહિ. રઘુનન્દનને લખ્યું પણ તેણે કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ. રઘુનન્દન જેવો ઉચ્ચ ભાવનાવાળો માણસ એક સ્નેહલગ્ને પોતાની કરેલી પ્રિયતમાને છોડી બીજાને પરણે એ મારા માનવામાં આવ્યું નહિ. એ અરસામાં મારે મુંબઈ જવાનું થયું. હમેશ પત્ર લખતાંજ રઘુનન્દન દોડતો સ્ટેશન પર આવતો; આ વખત એ મારા ગયા પછી પણ એક દિવસ સુધી આવ્યો નહિ. મારા મનમાં અનેક વહેમ ઉત્પન્ન થયા. માફ હૃદય ધણું દુઃખાયું; રઘુનન્દનની ભવિષ્યની મહત્તા અને દેશોપયોગિતા પર મારી એટલી શ્રદ્ધા હતી કે એનું અધઃપતન જો થાય તો દેશને અને સમાજને કારી થા. લાગે એમ હું માનતો હતો.

દોઢ દિવસે ભાઈસાહેબ જણાયા. વિલાયતી ફેશન અને મોંઘા વસ્ત્રોમાં દીપતા રઘુનન્દનને જોઈ મને આશ્ચર્ય લાગ્યું. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારની પવિત્ર ભાવનાના સાધકને આટલો દમ્ભ શો? સાહેબ બેઠા. ઉંચી સોસાઈટીની

કહેવાતી ચાલાકીથી થોડી વખત આમતેમ વાત કરી. મારાથી ન રહેવાયું. પુછ્યું “હા, ફલાણા શેડીયાની એકની એક છોકરી સાથે મારાં લગ્ન આવતે મહિને થશે,” આંગળી પર વીંટીનું ઝળકતું નંગ ઉપર આણતાં તેણે કહ્યું. “તારે પણ આજે આવવું પડશે વાલકેશ્વર. તારી ઓળખાણ કરાવશું” વાત છુપાવી અતડાપણું દર્શાવી, કરેલો મિત્રદ્રોહ—ગરીબ માયાપની નિરાધાર છોકરીને દગો દમ બ્હોરેલો પ્રેમદ્રોહ—પૈસાની લાલચમાં સ્વીકારેલા નવા સંબંધમાં તેમજ ફેશનમાં ડૂબી અન્તરનું કરેલું આત્મહત્તન અને આત્મદ્રોહ. આ સંબંધ મેં જોયું અને શરમાળા વિના આટલી નફટાઈમાં તેને નાચતો જોઈ મને તિરસ્કાર આવ્યો. આ રઘુનન્દન! તેને મેં ઉધડો લીધો. કલાક સુધી મેં કહેવાય તેટલું તેને કહ્યું, તિરસ્કારનો આખો શબ્દકોષ ફાલ્યો, પણ તેણે હસ્યાજ કંઈ.

આખરે તેણે જવાબ દીધો: જો ભાઈ! એ બધાં આપણાં સ્વપ્ના હતાં, પણ આપણામાં કાંઈ લ્યૂથર કે શંકરની પ્રતિભા છે? આપણે અલ્પ શક્તિવાળા છીએ. તે છતાં પણ જો આપણી પાસે સારો પૈસો હોય તો આપણે કાંઈક અંશે તેનો સદુપયોગ કરીએ, તેનાથી દેશનું ભલું કરીએ. એકલાં ભાષણ કરતાં પૈસાનો ત્યાગ કરી દેશસેવા કરવામાં વધારે શોભા છે. તું જો, જરા થોભ. મન થોડું મારવું તો પડે; છતાં આપણે એનાથી કેટલો લાભ જનસમાજને આપી શકીએ!” આ ખ્યાલ જરા હલકો હતો, પણ ઠીક દેખાતો. મને થયું કે રઘુનન્દન હજી કાંઈ કરશે. લક્ષ્યાધિપતિ થઈ ઉચ્ચ ત્યાગનો દાખલો ખેસાડી, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બન્નેને પ્રસન્ન કરી, ખરેખર એની ભાવનાઓ થોડેક અંશે પુરી પાડશે.

થોડે વખતે રઘુનન્દન ધામધુમ સાથે પરણ્યો. સાંભળ્યા પ્રમાણે છ મહિને એણે તરછોડેલી પ્રિયતમા વિરહથી રીખાઈ સ્વધામ ગઈ. તે વખતે રઘુનન્દન મહાબલેશ્વરમાં મોજ માણતો હતો. નવી સ્ત્રીના સંબંધ સ્નેહમાં નિર્ધન અભાગણીના અકાળ મરણની કાંઈ લાગણી થાય? કાગળ વાંચી, કચરાની ટોપલીમાં તેને વિસર્જન કરી, પત્ની સાથે ટેનિસ રમવા રઘુનન્દન ચાલ્યો ગયો.

ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષે હું મુંબાઈ આવ્યો. મારે માટે મોટર હાજર થઈ હતી. અપુટ પૈસાના વિલાસમાં લહેર કરવાનો અનુભવ મને નવો હતો. ઝપાટાપંથ અમે વાલકેશ્વર ગયા; માણસોએ આવી મારે માટે રાખેલો ઓરડો દેખાડ્યો. આખા મકાનનો વૈભવ રાજ્યોનો ગર્વ ઉતારે તેમ હતો. જે ફક્ત અંગલાનો નકામો સરસામાન વેચી પૈસા એકઠા કર્યા હોત તો પણ ત્રીજી સાલના દુકાળમાં એક પણ જીવ કે ઢોર મરવા પામત નહિ ! એક જીવ જે કાઠીયાવાડમાં કુટી બદામને અલાવે અનજલ વિના તર-ફડીયાં મારતો મરણ પધારીમાં પડ્યો હતો તેનાથીયે વધારે નાપાક જીવને ખુશ રાખવા, તેની લિપ્સા સતોષવા કેટલો ખરચ ! કેટલી મહેનત ! કેટલી ખુશામત !

પછી રધુનન્દનને હું મળ્યો—મારા વિદ્વાન બાળસ્નેહીની માનસિક ઉત્સાહથી ચમકતી આંખો, ઉંચી અલિલાપાથી ધ્રુજતો તેનો શબ્દ, અભ્યાસના ગૌરવથી ઓપતું કપાળ એ બધાની જગ્યાએ આગસમાં ગરક થયેલી વિષયી આંખો, ફેશનેબલ ગણાતી પારસીશાઘ ભાષા અને જરા બોલતાં તરફી પડતી હોય એવો લંબાતો સ્વર, અને અનેક સુવાસિત પ્લાસ્તરોથી ચકચકિત કરેલું મોઢું—આ બધો ફેરફાર જોઈ હું તો ચમક્યો.

પછી જાણે ઈટમટોડી કે કાચ લાકડામાં કાંઈ લવ્યતા હોય તેમ એમનો અંગલો દેખાડવા તેણે મને સાથે લીધો. તેના વર્ણનથી કાને લાલ થવાનો હતો ? મને ગ્રીસનો એક મહાત્મા સાંભર્યો. એક પૈસાદાર શિષ્યે ડાયોજનીસને પોતાનો ભવ્ય મહેલ દેખાડી, પ્રશંસાની આશાએ તે તત્ત્વવેત્તાનો અભિપ્રાય પુછ્યો. ડાયોજનીસ શિષ્યના મ્હો ઉપર થુંક્યો અને હસીને કહ્યું : “આ બધું સુંદર છે; માત્ર ગલીચ જગ્યા આટલીજ છે.” મને પણ રધુનન્દનને એવો કાંઈ શિરપાવ આપવાનું મન થયું.

આ ફલાણો “હોલ” ને આ ઢીકણો “રૂમ” કરતા કરતા અમે કહેવાતી લાયબ્રેરીમાં આવ્યા. અનેક ચળકતાં કબાટોમાં ધણાંજ સારાં પુઠાં અને સોનેરી નામોથી સુશોભિત, કોઈ એક અસ્પર્શ્ય, વિષયી જમાનાની વાસના તૃપ્ત કરવા લખાયેલી વાર્તાઓ મેં ત્યાં દીડી. થોડાંએક કબાટોમાં સાહિત્યના ગ્રંથો જેમના તેમ—વગર પાનાં કપાયે—શોભતા હતા. છેલ્લા આંચ વર્ષમાં કોઈ પણ તેને અડક્યું હોય એમ લાગતું નહોતું.

“રધુનન્દન, તારી કાલેજની નાની ચોપડીઓનું શું થયું? એ તો તારી જીવનન ચોપડીઓ હતી!”

“કઈ પેલી છ છ આનાની! હં. એ તો તદ્દન નકામી પડી. તે મેં ફેંકાવી દીધી.” ખરેખર, ઉંચા વિચારોની જનેતાઓ ગઈ, પછી ભાવનાઓ ક્યાંથી રહે?

એટલામાં એક નોકરે આવી કહ્યું કે જોસફાઈન માંદી થઈ ગઈ છે. એ નામ સાંભળીને મને મહાન નેપોલીઅનની સ્ત્રીનું સ્મરણ થયું, અને રધુનન્દનનું ચિન્તાવાળું મોઢું જોતાં એ વ્યક્તિ કાણ હશે તે જાણવા જાણસા થઈ. હાંફતા હાંફતા અમે એક ઓરડામાં આવ્યા. તે ઓરડો કાંઈ કુતરાની પાંજરાપોળ જેવો લાગતો હતો, કારણ કે ૧૫-૨૦ કુતરાં મોજ કરતાં ત્યાં મેં જોયાં અને મારા અત્યંત તિરસ્કાર વચ્ચે જોસફાઈન એક કુતરી છે એમ મેં જાણ્યું. આ ભાગ્યશાળી જનવર માટે મોટરમાં ડાકટર આવ્યા અને તેને શાન્તિ થઈ ત્યારે રધુનન્દન જમ્યા. એ વખતે પેલી સ્વર્ગસ્થ પ્રેમાળ બાળા જે રધુનન્દનની અધમતોને લીધે બાલપણમાં મરી ગઈ હતી તેનું સ્મરણ મને થયું. મને કમકમાં આવ્યાં. ત્યાર પછી દરેક કુતરાની જાત, કુટુંબ, ગુણ વગેરેનો ઇતિહાસ મને તેણે કહ્યો. ખરેખર, આટલી બધી યાદદાસ્ત બીજે ઠંકાણે વાપરી હોત તો હિન્દુસ્તાનનો સરસ ઇતિહાસ લખાત.

ત્યાર પછી અમારી તબેલાની મુસાફરીનું અને ઘોડાઓના ગુણનું વર્ણન લખી વાંચનારને કંટાળો આપીશ નહિ. મને એટલુંજ થયું કે રધુનન્દન કુતરાં કે ઘોડાંગઘેડાંનો વેપારી હોત તો ઘણું સાફ કામ કરી દુનિયાને કાંઈ વધારે ઉપયોગી થાત. બધું જોયું. પછી રધુનન્દને પોતાની સમૃદ્ધિ અને વસ્તુઓનાં વખાણ કર્યા “કેમ દોસ્ત! બધું ફક્કડ છેને? એક જ સાળી પીડા છે.!”

“શું?” મેં તિરસ્કારથી પૂછ્યું.

“આવક પહોંચતી નથી. શું કરું? મહામુશ્કેલીએ આવી રહે છે.”

પણ વાર પર જોયેલા ડઝન ઘોડા, બે ડઝન કુતરાંને પાંચ ડઝન ખાસડાં મને યાદ આવ્યાં, પણ હું બોલ્યો નહિ.

“ત્યારે બીજા કાંઈ કામમાં તો પૈસા ક્યાંથી જ વપરાતા હોય ?”
મેં પુછ્યું.

“અરે નહિ રે ! એક દમડી પણ બચતી નથી. હું શું કરું ?”
જાણે એમાં દમડીનો વાંક હોય તેમ તેણે કહ્યું. “પણ નહિ દોસ્ત !
ખરું કહે બધી વસ્તુ ગોઠવાઈ તો મળતી છે ને ?”

“ખરેખર રઘુનન્દન બધાની જગ્યા મેં જોઈ, પણ એક વસ્તુ મુક-
વાની જગ્યા કાંઈ દેખાઈ નહિ.”

“શાની ?”

“શાની ! અહિયાં બધું છે. પણ તારી ભાવના, પુરુષાર્થના ઉચ્ચ
આદેશ, ત્યાગ અને સેવાના શુદ્ધ સંકલ્પનું સ્થાન કાંઈ અહિયાં દેખાતું
નથી. તેને માટે કાંઈ જગ્યા નથી. તે બધાં તું પહેલાં રહેતો હતો તે કાલ-
બાદેવીની નાની ગંદી ઓરડીમાં રહી ગયાં એમ ભાસે છે; અને જુનો રઘુ-
નન્દન પણ ત્યાં જ રહ્યો નહિ વાર ?”

મારા નાના ગામમાં, અને હુંક પગારમાં મેં મારી ભાવનાઓ
વધારે સારી રીતે જળવી હતી.

પાંચ છ દિવસ સુધી ભોગવેલી અત્યંત મોજથી ગુંગળાઈ મારે
ગામ જવા હું નીકળ્યો. બંગલો છોડતાં મને ભર્તૃહરિ યાદ આવ્યો:

સાહિત્ય-સંગીત-કલા વિહીન:

સાક્ષાત્પશુ: પુચ્છવિષાણહીન: ।

તૃષ્ણં ન સ્વાદન્નપિ ઝીઘમાન-

સ્તઙ્ગાગધેયં પરમં પશુનામ્ ॥

કાકિલા.

૧

મારી સ્ત્રીના મરણને બેત્રણ મહિના વીત્યા એટલે સ્થલફેર કરી બેચેની મટાડવાનો કાંઈ ઉપાય લેવા મેં નિશ્ચય કર્યો. મેં મહિનામાં રમ પડી એટલે હંમેશના નિયમ પ્રમાણે મુંબઈ છોડી બહારગામ જવાનું મન થયું. અદાલતના વાતાવરણમાંથી થોડો વખત છુટા થવું અવશ્યનું છે. માણસની અધમતાના ઇતિહાસો છોડી કવચિત્ કવચિત્ કુદરતને બોળે જઈ બેસવું પણ જરૂરનું છે. પણ હવાફેરનાં પ્રખ્યાત સ્થળોથી મને કંટાળો આવતો. મુંબાઈની ધમચકડી છોડી સ્વાભાવિક રીતે મન નિરંકુશ આનન્દ અને વિનોદના સ્થાનમાં જવા ઇચ્છે; પણ પાશ્ચાત્ય સુધારાની અનંત પ્રવૃત્તિમાં કાણુ જાણે એવી તો ખુબી છે કે તેમાં ભમતો કોડો કદી પણ તેના વિકારને છોડી શકતો જ નથી. માથેરાનમાં ફેશનની તુચ્છ કૃત્રિમતા; મહાબળેશ્વર જાણે ખીજું વાલકેશ્વર; અસંતોષી હુમ્મસ પણ એજ પંથે પધારવાની હોંસ ધારવું! જો એમ કરતાં ભૂલેચૂક આપણે સ્વર્ગે ભુલા પડીશું તો મારી ખાત્રી છે કે પુરાણા બિચારા ઇશ્વર ભગવાનને પણ કોઈ એક ફેશનેબલ સંમેલનનું પ્રમુખપણું આપી સુધરેલી રીતભાતો શીખવી દેશું.

આ બધાં કારણથી આ વખત મેં પાવાગઢ પસંદ કર્યું. ચાંપાનેર મારી પ્રાચીન રણીયામણી ગુજરાતનું ઐતિહાસિક રાજનગર મારા મનમાં ઉછળતા ઉદ્ભાસો પ્રેરતું; તેને જોઈ મારા દેશની જુની જહોજલાલી નજર આગળ ખડી થતી; નવો જ ઉત્સાહ આવતો. તે દિવસોનું શૌર્ય અને તેજ તે સમયની કંપાવતી જીવનકથા, તે વીર સમયનું આત્મ-સમર્પણ, આ વેપારી વખતમાં અસ્ત થયાં છે. ખંડીએરો જોઈ વિચારો કરીએ એ જ.

રજના બાકી રહેલા દિવસો માંચીમાં જ નિર્ગમન કરવા મેં વિચાર કર્યો. પાવાગઢની માતાના પૂજારીની સીફારસથી મને દરેક જાતની

સગવડ કરી આપવામાં આવી હતી. મેં નક્કી કર્યું હતું કે દુનિયાથી દૂર જઈ ધણી દિવસનો ચઢેલો કાટ મન પરથી ઉતારીશ; અંતરની ગહનતામાં તેને ઝમોળી ચિરકાલથી ઇચ્છેલી નિવૃત્તિ અનુભવીશ. મારા શિવાય ખીજું કોઈ ત્યાં હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. પણ મને જ્યાં ઉતારો આપ્યો હતો તેની સાથે કેટલીક ઓરડીઓ હતી. ત્યાં કોઈ રહે છે કે નહિ તે તપાસવા નીકળ્યો. છેલ્લી ઓરડીમાં કાંઈ વસ્ત્ર જેવું દેખાયું. મારા જેવો કોઈ ખીજો ધૂની પણ નિર્જનતાનો લ્હાવો લેવા અહિયાં આવ્યો છે, એમ ધારી તે તરફ ગયો. બારણું ઉઘાડ્યું. ચમક્યો ને ઉભો. ત્યાં પડેલી કોઈ બાહોશ સૌન્દર્યસેવકને છાજતી સામગ્રીઓ અને તે વળી ઘરડા બિચારા પાવાગઢમાં જોઈ હું સ્તબ્ધ થયો. રસના અવતાર સુવિખ્યાત શેલીનાં અંગ્રેજી કાવ્ય; સ્ત્રી-ઉપયોગી વસ્ત્રો; ખૂણામાં પડેલી તરછોડેલી જેવી વીણા; એક અપૂર્ણ ચિત્ર ! હું વિચારમાં પડ્યો. કાંઈ સ્વપ્નનો ભાસ જરા થયો.

ઘરવાળી બાહ્યે બૂમ મારી માંડે ધ્યાન ખેંચ્યું: “ભાઈ, ત્યાં જશો મા. ત્યાં તો કોકિલા રહે છે.”

કોકિલા ! રમણીય વસન્તના શણગારનું મધુર નામ ! માંડે આશ્ચર્ય વધ્યું. “કોકિલા કોણ ?” મેં પુછ્યું. “એમના કોઈ દોસ્તદારની છોકરી થોડાંએક દિવસ થયાં અહિં આવીને રહી છે. આ એસ્તો તમારા ભણતરની પીડાઓ.” ઘરડી જીભે લપલપાટથી વાત શરૂ કરી. મીઠુંમરચું બાદ કરતાં ભાવાર્થ એ નીકળ્યો કે કોઈ બિચારી કેળવાયેલી કુમારિકા ગાંડી થઈ ગઈ છે; અને ડૉક્ટરોની સલાહથી હવાફેર કરવા અહિયાં રહેલી છે અને તેને હાલ જરા આરામ છે.

ગુજરાતી છોકરીઓમાં આ હોશિયારી, આ નામ અને ગાંડપણ !—કંઈ અરેખિયન નાઇટ્સની વાત લાગી. માંડે મન આ ચમત્કારી વ્યક્તિ જેવા એકેપગે થયું, પણ કાશીબાહ્યે કહ્યું કે એ તો સવારે બહાર નીકળે છે તે ભાગ્યેજ સાંજ પહેલાં આવે છે. એ પણ ખરું ! આખરે મન ન રહ્યું ને બહાર નીકળ્યો; કાંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. આખરે થાકી સુતો.

સવારે ઉડતાં વાર કોકિલાના ઓરડા તરફ ગયો, પણ મારી અત્યંત નિરાશા વચ્ચે ત્યાં કોઇપણ હતું નહિ એમ માનુષ પડ્યું. સૂર્યોદયને જરા વાર હતી, પણ આ અસાધારણ સુંદરીને જોવા તરસ વધવા માંડી. અરણ્યમાં જન્મ વિના તરફડતા તૃપાર્ત મુસાફરની માનસિક સ્થિતિ કાંઇક યાદ આવી. ક્યાં સુધી ખોળ નિષ્કુળ ગઈ. આખરે પાપી પત્તાઇના તુટેલા મહેલમાં જઈ એસવાનો વિચાર કર્યો ને તે તરફ વળ્યો. તેનાં ખરતાં ઘસાયેલાં જીર્ણ પગથીયાં ઉતરી નીચે આવ્યો; અગાશી તરફ નજર કરતાં મારી આંખે અવર્ણનીય દેખાવ જોયો.

અગાશીની કોર પર અખંડ યૌવના ઉપાની આરસની મૂર્તિ જોઈ હું ચમક્યો. ઉગતા સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો તેના સફેદ વસ્ત્ર પર દિવ્યતા પાથરતાં કાન્તિને અદ્ભુત તેજે દીપાવતાં હતાં. આ કોકિલા ! ગુજરાતની ઘણીયે રૂપવતી રમણીયો મેં જોઈ છે, વખાણી છે, પણ કામેલ કિસખીની કોરી કાઢેલી અપૂર્વ પ્રતિમા જેવું શરીરસૌન્દર્યની પરિસીમાએ પહોંચેલું આ મુખ સ્વપ્ને પણ મેં જોયું ન હતું. રંભાઓનો રૂપવર્ગ ન હતો; વિલાસવતીઓની ટાપટીપ ન હતી; જડ જગત પર અમૃત સિંચતી રૂપેરી ચંદ્રિકા માફક તેનું સૌંદર્ય અજાણતાં આહ્વાદ પ્રસારતું, કાંઈ અલૌકિક ભાસ કરાવતું. તેનું શરીર જાણે પૃથ્વીતત્ત્વવિહીન કોઈ દેવાંગનાનું સૂક્ષ્મ તેજોમય રૂપ લાગતું. જે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જડવાદ જરા મારામાં ઓછો હોત તો હું જરૂર તેને કોઈ ભુલી પડેલી વનદેવી, અથવા પાસે સુકાઈ ગયેલા મુખમાંથી સૂર્યનું આરાધન કરવા નીકળી પડેલી સાગરકન્યા વિશ્વામિત્રી જાણત. કોકિલાનું ધ્યાન ન હતું. જાનામાના પાછા જવાનો વિચાર કર્યો; પણ આટલે પ્રયાસે કોકિલા મળી અને હવે તક ચુકવી કામની નહિ.

મેં ખાંસી ખાધી. કોકિલાએ ફરીને મારી સામું જોયું. કોઇએક સોનેરી સ્વપ્નાનાં અર્ધ ભુલેલાં સુંદર સ્મરણોનાં જાણે પ્રતિબિમ્બ પડતાં હોય એવાં તેજસ્વી રસાળ નયનોએ મારા તરફ આકર્ષક જ્યોતિ નાખી.

“માફ કરજો, આપના વિચારમાં કાંઈ ખલેલ તો થઈ નથી ને ?”

સ્થિર નયનોએ પલક્યા વગર મારી સામું જોયાં કર્યું. શું આ સુંદરીને ખરેખર ચિત્તભ્રમ હશે ?

“તમારું જ નામ કોકિલા કે? કાશીબાઈ કહેતાં હતાં.”

“હા,” ધીમે મીઠું સ્વરે તેણે જવાબ આપ્યો. “તમે કોણ છો?”

“હું મુંબઈમાં વકીલ છું. મારું નામ કિશોરલાલ.”

જાણે ડરતી હોય, મનમાં કાંઈ વહેમાતી હોય તેમ ધીમે ધીમે વાત કરી. સાથે સાથે અમે બહાર આવ્યાં. કોકિલાને જેમ વધારે જોતો તેમ આશ્ચર્યચકિત વધારે થતો. તેનું રૂપ, સ્વર, પહેરવેશ, સર્વપર એક જાતનું લાવણ્યમય વ્યક્તિત્વ દેખાતું. તાજમહેલનો દરેક પથ્થર જેમ પૂર્ણ સૌન્દર્યથી શોભે છે તેવાં જ એનાં દરેક કર્મ અપૂર્વતાથી દીપતાં. અમે સાથે ચાલ્યા પણ જ્યારે એના તરફ હું જોતો અને એની ડોલનમય ચાલ મારી નજરે પડતી, ત્યારે શરમાઈ હું મારી પોતાની તરફ જોતો અને જાણે ગુલી-વર સાથે ઘોડાના દેશમાં જઈ હું તેમની રવાલ શીખી ચાલતો ન હોઉં, એમ મને લાગતું.

આ લાવણ્યે મારી જીજ્ઞાસા એટલી વધારી દીધી હતી કે કાંઈ પણ પુછવાનું મન થયું. એકબે સવાલો કર્યા તેમાં પ્રત્યુત્તર ઠીક મળ્યા નહિ; પણ વકિલાતની ટેવ ને કુતરાની પુંછડી બે એક સરખાં. ઉલટ તપાસમાં જરા હું પંકાતો એટલે આ ઘડીએ પણ જીલ ચળવળી.

“તમે પરણ્યાં છો કે કુંવારાં ?” આ લંડારનો કયો ભાગ્યશાળી ભર્તા છે, એ જાણવાને ઉત્કંઠા થાય એ તો સ્વાભાવિક, પણ મારા શબ્દોએ કાંઈ ભુદી જ અસર કરી. કોકિલા મારા તરફ ફરી; તેજોમય આંખો જરાક ચળકી, સખત થઈ. મીઠાજમાં જરાક મોઢા પર લાલી આવી. માથું ફેરવી ગુરસામાં મને છોડી બાબુની એક પગથીએ તે અપાટાનંધ ચાલી ગઈ. હું તો શરમાઈ, ગંસા ખાધેલા બાળક જેવો શીકે ચહેરો બોલો. મારું અડધું આયુષ્ય આંખે જો આ પ્રશ્ન પાછો ખેંચાતો હોત તો તેમ કરત. નીચું જોઈ ઘર તરફ ગયો. હૃદય ચલુચલુતું રહ્યું.

૨

થોડા વખતમાં જ કોકિલાની મોહક ભવ્યતાએ મને ભાન વગરનો કર્યો હતો. એને તે વખત આહતો હતો—ભાગ્યે જ. આટલા દિવસને અન્તરે કાંઈ કહી શકતો નથી, પણ શું કરવું એ સુઝવું નહિ; કાંઈ એન પડ્યું નહિ. રાતે વિચારમાં નિરાશામાં બેઠો હતો ત્યાંથી જાગ્યો.

“મિ. કિશોરલાલ !—”

ધણા દિવસનું ગુમાવેલું રત્ન હાથ લાગતું હોય તેમ ધ્રુજતી અભિલાષાથી મેં ઉચું જોયું. હૃદય ધબક્યું, કંઈક હરખાયું, ખારણામાં કોકિલા ઉભી હતી. જેઓએ એ આકૃતિને જોઈ નથી, જેઓ એ નયનો આગળ નમ્યા નથી તેઓને મારા હૃદયમાં સ્ફુરતા માનાંકુરોનો ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવશે. કોકિલાએ આવીને સવારની વર્તણૂક માટે મારી આહી. કોકિલા મારી માગે ! મારા વાંક માટે મેં પણ પશ્ચાત્તાપ દર્શાવ્યો. કોકિલાની વાત કરવાની જાણ કાંઈ ઓર જ હતી. નિર્જન એકાન્તમાં પથરાતી જ્યોત્સ્નાની અમૃતમય વિમલતામાં દૂરથી વેણુ વાગે અને હૃદયે આનંદવર્ષાવે એવો કાંઈ કોકિલાના મધુરા રસમય આલાપનો ભાસ થતો.

તે ગઈ, પણ આખી રાત સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં મારી સહચરી થઈ રહી. નિર્દય સૂર્યે એ સુખમાંથી મને ખેંચી લીધો. પછી સાંજ સુધી મારે કમનસીબે ફરી મેળાપ થયો નહિ. છેક સાંજે એક ખંડીયેર પાસે પડેલા પથ્થર પર તેને બેઠેલી દોડી. દૂર દૃષ્ટિથી જાણે વાદળની પેલી મેર જોતી હોય એમ લાગ્યું. વિશ્વવેત્તા કાંઈ વિશાળ જ્ઞાનીના પ્રકુલ દિવ્યચક્ત્રનું તેજ તેની આંખોમાં ચળકતું હતું. અમે વાતો કરી. એક ખીજના વિચાર જાણવાની તક અમને મળી. વનવગડામાં વાત કરનાર અમે બે એકલાં; એટલે એવી તકો ઘણી મળી. દરેક પ્રસંગે હું કાંઈ નવું નવું જોતો અને નહિ ધારેલી ખુબીઓ નજરે પડતી.

કોકિલાની રીતભાતમાં અને વાતમાં એક નવીનતા હતી. એક પુરૂષ ખીજ પુરૂષ જોડે વાત કરે તેવી હિંમત, સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવથી તે વર્તતી; એટલે આપણાં શરમાતાં, ગભરાતાં ઐરાંઓની ખોટી લજ્જાને

અંશ પણ તેનામાં ન હતો. આથી સમાનતાનો ભાવ થતો, અને વાતમાં રસ પડતો. તીવ્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયો અદ્ભુત રસબંધ પેખતી. જે સૌન્દર્ય, જે રસ, જે ભેદ આપણે સૃષ્ટિમાં, કાવ્યમાં કે સ્વરમાં ભાગ્યે જ ભાળતા તે એની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ પારખતી, અને તેનો સ્વાદ જ્વલંત શબ્દથી મને પણ ચખાડતી. કોઈએક વખત કાંઈ અગમ્ય વિચાર આવતાં સ્વર થડકતો, ચહેરો ઉદાસી થતો, ને દષ્ટિ દૂર ફેંકી ઉંધમાં ચાલતા માણસ જેવી થઈ જતી.

કોકિલાની જીવનની ભાવના અસાધારણ હતી. થોડેક પરિચયે મને તે જાણી. ઘણી વખત તે કહેતી: આપણા લોકોના જીવનાદેશ શા તુચ્છ હોય છે! આપણે અદ્ય નથી-લવ્ય છીએ. આ લવ્ય સૃષ્ટિની લવ્યતા આપણામાં છે; એ મહાપ્રાણનું સૌંદર્ય આપણા પ્રાણમાં પણ છે; ફક્ત તે પારખવાને ઈચ્છા નથી-પ્રયત્ન કરવા હિંમત નથી. આપણી જીવનવીણા વિશ્વવિણા જોડે સંવાદી બનાવો. તેના સુરેસુર અન્તરમાં જાગશે, પ્રભુમય બનાવશે. એ સંવાદ એ જ જીવન. ઘણાખરા અસંસ્કારીને તો પોતાના બેસુરા જીવનના કઠોર સ્વરોજ ઠીક લાગે છે. આવાં વાક્યો તેનું રૂપ, તેનું કાવ્ય-મય સૌન્દર્યસેવી જીવન મારામાં નવી ભાવનાઓ પ્રેરતાં, મને બદલતાં, મારા અન્તરના ઉંડાણમાંથી ચમકતાં રત્નો ખેંચતાં.

આ નવા તત્ત્વજ્ઞાને માફ માન ઉતાર્યું. ટાઇટેનિક સ્ટીમરના અભિ-માની બનાવનારાઓએ એ કદી નહિ તુટે એવી રચના કરી. મહામાયાના એક રમકડાના જેવા આઈસબર્ગ-બરફના ડુંગરાએ એ ગર્વને એક વિપલમાં હતો ન હતો કરી દીધો. આ વખતે એ બાઈ બતાવનારો ને હું આત્મ-સંતોષી વકીલ સાહેબ જોડે બેઠા. દોઢીયાં કમાવાં, મોટરોમાં બેસી, વાલ-કેશ્વરની અમરાવતીમાં લહેર મારી, સ્થૂલ વિષયલાલસાને પ્રભુ બનાવી, જીંદગી પુરી કરવાની આશા રાખનાર જીવન આ સાદી, રસમય જીવનની પવિત્ર ભાવના આગળ હાર્યું, નમ્યું. મારી સ્થૂલ જીંદગી પર મને તિરસ્કાર આવ્યો; જીંદગીમાં પૈસા, મોજ અને સત્તાનાં કહેવાતાં સુખો શું સુખ છે? કોકિલાના જેવું કોમલ હૃદય બનાવી રસસરિતાના ઉજળતા તરંગો સાથે

વહેતું એ જ સુખ; પ્રેમ, સૌન્દર્ય, એનો અનુભવ એ જ સુખ. આવા અનેક પાઠો કોકિલાના ગુરુપદ નીચે હું પઢ્યો. એની ટીકાથી જુના કવિઓમાં નવો રસ દેખાયો. મારી જુની સૃષ્ટિ પર નવ વસન્ત છાયો. એ ચાર દિવસમાં જગતના સૌન્દર્ય સાગરની કંઇએક લહરીઓ મારા હૃદયને આરે આવી.

ધીરે ધીરે હું કેદી થતો ગયો. પ્રેમની સુખમય સોનેરી ગુલામ-ગીરીમાં સપડતો ગયો, મારી સ્વર્ગસ્થ સ્ત્રી ધણી લલી હતી; મને પર-મેશ્વર લેખતી. તેને માટે મને ભાવ હતો, પણ આ નવું આવતું પૂર અદ્ભુત હતું. જે માનસિક સહૃદયતાથી કોકિલા માટે મને ભાવ પેદા થતો ગયો, જે લાગણીઓ એનું રૂપ, લાવણ્ય, અને સંસ્કારી વિચારોથી પેદા થઈ હતી, તે “ શુદ્ધ સાત્વિક પ્રેમ ” ની ઉર્મિઓ મારા હૃદયમાં નવી જ રફુરવા માંડી.

આ સ્વર્ગીય સંગતિમાં પાંચસાત દિવસ ગયા. કોઇએક વખત દેખાઈ આવતા ધૂનીપણા સિવાય બીજી કોઈ જાતનું ગાંડપણ મારા દેખવામાં આવ્યું નહિ. પણ આવી વિચિત્ર સ્થિતિ માટે તપાસ કરવાની સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા વધવા માંડી. વધારે પરિચય થતાં આટલું બધું પ્રાવીણ્ય ક્યાં મેળવ્યું હતું તે મેં પુછ્યું. વાત પરથી માલુમ પડ્યું કે કોકિલાનો બાપ મુંબઈમાં કોઈ અંગ્રેજ પેઢીમાં કારભારી હતો; અધો કારભાર તેનાથી જ ચાલતો. તેના પર તેના સાહેબની ધણીજ મહેરબાની હતી. કોકિલા ચાર વર્ષે મા વિનાની થઈ. જુના જમાનાનો “ ઇમ્પીરિઆલિસ્ટ ” વિચારોથી અજ્ઞાત અંગ્રેજે અને તેની સુશિક્ષિત બાઇએ પોતાના નિમકહલાલ નોકરની એકની એક છોકરીને પોતાની પાંખમાં લીધી; તેને પોતાની છોકરીઓ ભેગું શિક્ષણ આપ્યું. દરેક બાબતમાં કોકિલાએ આશા પૂરી અને ધાર્યા કરતાં વધારે આહોશી મેળવી. વૃદ્ધ ધણીધણીયાણી વિલાયત ગયાં હતાં તો પણ પોતાનો અચળપ્રેમ પોતાની “કાળી” પુત્રી તરફ અવારનવાર દર્શાવતાં અને કોકિલા પણ પોતાના હિન્દુ હૃદયની કૃતજ્ઞતાથી પુત્રી કરતાં પણ વધારે પૂજ્યતા તેમના તરફ રાખતી. વાત કરતાં કોકિલાને નાનપણ સાંભર્યું. હૃદય ઉભરાયું અને

બોલી: “તે જ અરસામાં આ દિવ્ય પ્રેસ્ક્રી મને થઈ. મારો દૃઢ નિશ્ચય એવો થયો કે જીવનને પૂર્ણ લાવણ્યે મઢવું. દરેક વિચાર, દરેક કાર્ય સંવાદી સૌન્દર્યથી શોભતાં કરવાં. મારી અસાધારણ શક્તિઓએ કામ સહેલથી ઉપાડ્યું. ફતેહ નજર આગળ રમી રહી.” અવાજ બદલાયો: “પણ ધન્યરને ન ગમ્યું.....એક વસ્તુ ખુટી...ને ખુટતાં બધું, છે...” શબ્દો અટક્યા, મોટાં નેત્રોમાં છુપાવેલાં આંસુઓ ચળક્યાં; કોકિલાએ ડરકું ખાધું. હું દુખાયો-અકળાયો, પણ કોકિલા તરફની મારી માનની લાગણી એટલી પ્રબળ હતી કે આશ્વાસન આપવાની પણ હિંમત રહી નહિ. મને ખાતરી થઈ કે આ નિર્દોષ બિચારીનું કામળ હૃદય કોઈ વજ્રધાતુથી બેદાયું છે. શું તે એ નહિ વિસરે? મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ સાટે પણ તેમ થાય તો મારા જીવવાનું સાર્થક.

સહૃદયી સોખતમાં સમય પણ શરમાય છે. આનંદસ્વરૂપ મોક્ષમાં કાલનો અલાવ હોય છે. કોકિલાને ચરણે બેસી નવા જીવનાદેશો શીખતાં વખત વીતી ગયો. બોલ બોલતાં દિવસો ગયા ને રજા પુરી થઈ. ગાંસડાં પોટલાં બાંધ્યાં અને પાવાગઢના મીઠા અનુલવાને રામરામ કર્યા. કાવ્યરસિકા કોકિલાને છોડતાં આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

૩

મોઢા પર તમાચા મારી, ગાલ લાલ કરી, મુંબાઈ આવ્યો. બજાર મુંબાઈની દુનિયાઈ પ્રવૃત્તિઓ કાળબાણ લાગી; પણ કોકિલાએ શીખવેલા કાવ્યમય જીવનના પાઠ થોડા થોડા અમલમાં મુકવા લાગ્યો. મિત્રો હસતા; અસીલો જરા ડોકું ધુણાવી વિચારમાં પડતા; હું જ ફક્ત મનમાં મગ્ન થઈ, હૃદયને સૌંદર્ય માટે કેળવવા લાગ્યો. જીવનાકાશમાં નવા નવા મેઘધનુષના આકર્ષક રંગો ખીલવા માંડ્યા, તો પણ કોકિલા વિના તો હૃદય-જીવન બધું શૂન્ય લાગ્યું. ખરેખરા સહૃદય સાથીની જરૂર મને લાગવા માંડી. સંસારમાં ઘણા પ્રેમની તીવ્ર અભિલાષ વગર પાર તરી શક્યા છે; તેમાંથી કેટલાક હૃદયહીન અને બાકીના અદ્વિતીયો. પણ જ્યારે અન્તરના સંસ્કાર ખીલે છે ત્યારે તરસ્યો અવાજ નીકળે છે-અણુથી વિના પ્રાણુ તર-

ફૂડે છે અને કોકિલા જેવી મનુષ્યદેવીને જોયા પછી અસંતોષ સમજ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. બધી વ્યક્તિઓ ખામીભરી દેખાય છે. તે જ રમ્ય મૂર્તિ નજર આગળ રહે છે—શ્વાસેશ્વાસમાં તેનું જ રટણ ચાલે છે.

ક્યાં સુધી કાંઈ ખબર આવી નહિ. દિવસ ને રાત એજ ધ્યાનમાં હું રહેતો. આખરે સ્વાતિબિન્દુ પડ્યું. કોકિલાનો પત્ર આવ્યો. તે મુંબાઈ આવી હતી. અક્ષર જોતાં જ મન આવડું બન્યું. માઈ ચાલત તો દરેક શબ્દ અંતરમાં કોતરત. તે પત્રના સ્પર્શ કંઈક શાન્તિ, કંઈક અશાન્તિ પ્રેરી, મળવા મન તલસ્થું.

કોકિલાને હું મળ્યો. તે પહેલા કરતાં જરા અશક્ત વધારે હતી, માનસિક જીરૂસો પણ જરા એસર્યો હતો; તે સાંચાકામની પુતળી માફક પોતાની ફરજ બજાવતી. ફક્ત ગાતાં કે અભ્યાસ કરતાં જરાક અંતઃકરણ આપતું ને નવાં કિરણો નીકળતાં. તેનો આપ પણ ઘણો માયાળુ, કેળવાયેલો, અસલી માણસ હતો. તેનું માનવું એવું હતું કે બહુ કેળવણીથી આવાં માણં પરિણામ આવ્યાં હતાં. પણ તે હિંમત અને ધૈર્યથી બધું વેઠતો અને પોતાની એકની એક દીકરીના અશાન્ત મનને બનતો દિલાસો આપવામાં જ પોતાની કૃતકૃત્યતા માનતો. થોડા સમયમાં તેની સાથે પણ મારો ગાઢ સ્નેહ બંધાયો. હું વારંવાર ત્યાં જવા માંડ્યો અને પાવાગઢ પછી ભુલેલા પાઠો તાજ કરવા માંડ્યા.

મારી જીંદગીમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો. પૈસા હાંટવાની શુષ્ક પ્રવૃત્તિમાં પ્રવીણ પુરો! હસશે ના! તમારી રજેશુણી અનન્ત ધમચકડ; તમારું નિરસ, એકમાર્ગી વિચારો; તમારાં સંકુચિત ઉર્મી વિનાનાં હૃદયો; જો એજ જીવનનો હેતુ હોય તો નરક શા કામે સરળયું હશે? દુનિયાની સ્વાર્થી પ્રવૃત્તિમાં પણ કાવ્યમય જીવનનાં અમૃત્ય ઝરણાં વહે છે. તેને શોધો, ત્યાં સંતોષાઓ; અરણ્યસંસારમાં પણ સ્વર્ગની લહરો આવશે, શેલીના રસસાગરમાં—નિર્બંધ હૃદયપ્રવાહમાં નહાવું—સૃષ્ટિસૌન્દર્યના સત્ત્વ સરખા સૂરોની તાલબદ્ધ લહરીઓનાં ડોલન—ભાતભાતના અદ્ભુત ઇશ્વરી રંગોએ આત્માને ઊજળો કરવો, એ જ જીવનનું સાર્થક. નહિ તો જીવવું તો બધા જ જનવરને છે.

પણ કોકિલાનું વંચતું જતું વીલાપણું અને વધારે અશક્ત થતું શરીર મારા મનમાં કાંઈ ઘાસ્કો પાડતાં. પહેલાં તો કાંઈ દેવાંગનાનું સૂક્ષ્મ દૈવી શરીર તે ધારતી; પણ વધારે નબળાઈથી જાણે તેજની ક્ષણભંગુર, અવર્ણનીય પ્રતિમા હોય તેમ દેખાતું; આપણા હાથમાંથી ક્યારે સરી જશે તેવી બીક ઉત્પન્ન થતી. ફક્ત જ્ઞાનેન્દ્રિયો વધારે તીક્ષ્ણ થતી; અને કાંઈ રસિક દેવાંશીની લવ્ય દષ્ટિથી બધું લાગતી ને વધારે તેજસ્વી શબ્દોમાં તેના અર્થ કહેતી.

મારા મનની ઉર્મિઓએ કાંઈક સ્વરૂપ લેવા માંડ્યું. મારી સ્ત્રીને ગુજરી ગયાને કેટલાક મહિના વીત્યા હતા અને તેના મરણથી ઉપજેલી દિલગીરીની કોકિલા માટે જે પ્રેમ થયો હતો તેમાં જાંબી થતી ગઈ હતી. સંસારલગ્નથી ઉદ્ભવેલો ભાવ ક્ષણિક જ હોય છે. બૈરી પાછળ “સત્તા” ચનારાઓને વરસમાં જ પાણિગ્રહણ કરતા જોઈએ છીએ. સગવડ માટે પરણેલી સ્ત્રીની ગેરહાજરીમાં અગવડ હુઆવવા બીજી પરણવા તરફ નજર જાય એ કાંઈ ગુનહો ન કહેવાય. આ બધા વિચારો મને આવ્યા, અને ખોટા કે ખરા વિચારોનું કેન્દ્રસ્થાન કોકિલા હતી. સંસારી સંબન્ધથી તેને મારી કરવા સંકલ્પ આવવા માંડ્યા. એ રસ્તો ઘણો જ ઉત્તમ લાગ્યો. પ્રેમ મેળવી હું પ્રભુતા પામીશ—કોકિલાની અશાન્તિ ઓછી થશે. લગ્નથી જોડાઈ અમારી ઉંચી લાવના સિદ્ધ કરવાનું સહેલું થઈ પડશે એમ પણ લાગ્યું. પણ કોકિલા જેવી સ્વર્ગીય સુંદરી દેવીને પરણવાનું કહેવું એ કેમ હિંમત થાય? એ તેજસ્વી સ્વરૂપ જ્યાં હોય ત્યાં સાધારણ વિચાર પણ આવવા ન પામે તો પછી આ કહેવાય કેમ? હિંમત ભીડી અને રમણીય એકલતામાં અટુલી ફરતી કોકિલાના ચરણારવિન્દમાં માંડે હૃદય, મારી આશાઓ, માંડે સર્વસ્વ સોંપી કૃતાર્થ થવા નિશ્ચય કર્યો. તેની તબીયત પણ ખરાબ ચાલતી—મન કરમાતું જતું. તેને પણ રસ લગાડી પુનર્જીવિત કરવા ઉમેદ હતી.

એક સાંજે અમે વાત કરતાં બેઠાં હતાં. મારા સ્વભાવની ઉત્ક્રાન્તિ વિષે વાત ચાલતી હતી. મારી નવી રસજાતા ઉપર કોકિલા વિવેચન કરતી હતી.

“પણ કોકિલા ! હજી હું ઘણે ભાગે અપૂર્ણ છું.” મેં કહ્યું.

“અપૂર્ણતા હમેશ રહેશે. પૂર્ણતા આવતીજ દેખાય છે, પમાતી નથી. દરેક શિખરે પહોંચતાં એથી ઉંચી ટોચો દેખાય છે. થશે, મહેનત કરો, ફગશે.” જરાક હસી ઉમેર્યું : “આપણામાં કહેવત છે ને કે નરના નારાયણ થાય.”

“હું તમારો કેટલો આભાર માનું ? આ સ્થિતિ પણ તમારાજ વડે મેં જોઈ છે, અને હજી આગળ વધવું તે પણ તમારાજ હાથમાં છે.” મારા અવાજમાં-શબ્દોમાં કાંઈ નવું તેણે જોયું. વિકસિત નયનોએ મારી સામું જોયા કર્યું અને બોલી. “મારા હાથમાં ?”

“હવે વિલમ્બ કરવો એ ખોટું છે,” મેં ઝંપલાવ્યું.

તમારા જ હાથમાં ! હા, તમે જોતાં નથી કોકિલા ! આજે કેટલા દિવસ થયાં તમારી દર્શાવેલી ભાવનાથીજ હું જીવું છું; તમારો દાસ થવાની લાયકાત તો નથી પણ—”

જાણે મેં કાંઈ ઘા કર્યો હોય એમ મોઢા પર શીકકાશ ફેલાઈ,—ઉડી તેજસ્વિમ્બો આંખમાંથી ઝુટી અદૃશ્ય થઈ. પહેલાં જ્યારે પણ લક્ષ્મી વાત થતી ત્યારે તે મુગી રહેતી; હમણાં તો જાણે ભયને આધે ડેડતી હોય તેમ આડા હાથ કર્યા, એક પ્રેત ઉભું થાય તેમ ઉડી. ગાંડા માણસની દૃષ્ટિથી આસપાસ જોયું ને ચાલવા માંડી. મેં જોયું કે મારા શબ્દોએ તેને ખડુ જ દુઃખ આપ્યું હતું. મેં આટલો સખત ફેરફાર થશે એમ ધાર્યું નહોતું. હું ઉઠ્યો. કોકિલાનો હાથ ઝાલ્યો-ઝલાયો. “અરે ! શું તમને માફ લાગ્યું ?” મેં ઓશિયાળા થઈ જઈ પૂછ્યું.

મારું કહેવું તે સાંભળી શકી નહિ. તેનું ચિત્ત વર્તમાનમાં નહોતું. હું બોલ્યો. “કોકિલા ! કોકિલા !” મારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં, દુઃખ-મય ધડીનો અનુભવ કરાવતાં કરતાં તો પાંચવાર વગર પરણે મરવાનું હું ઠીક ધારત. કાંઈક જગૃતિ આવી. “કાલે-હમણાં નહિ.” શય્યવત કોકિલા એમ કહી ગઈ. મારી આંખે અંધારાં આવ્યાં. બેસી ગયો. રડતે હૃદયે ઘેર આવ્યો. આગલી રાતે જાગેલા આનંદમય ઉમળકાઓ દબાઈ

મયા. ઉંડી ગીરફતારી ફરી વળા. ઓ પ્રભુ ! કદ દુર્ભાગી ધડીએ મને આ વાત કરવાનો વિચાર આવ્યો ! શું કાકિલા હવે મારી સાથે નહિ બોલે ? મારી પ્રાણેશ્વરી મારી સામું નહિ જીએ ? નહિ હસે ? પાપી જીભને ખેંચી કાઢતાં જો મારી મજે તો તેમ કરવા તૈયાર હતો. જો કાકિલા મારા જીવનમાંથી અસ્ત થાય તો પછી અધારા દિવસો કરતાં અનન્ત મૃત્યુ-સમાધિની નિર્વિકલ્પતા શું ખોટી ? આખી રાત ટળવળ્યો—રડ્યો; એક પળ પણ ઉંઘ આવી નહિ.

અધીરો, ગભરાતો હું કાકિલાને ત્યાં ગયો. તેના પિતાએ ગંભીર મુખથી મને બોલાવ્યો; “કાકિલા કાલે સખન માંદી થઈ ગઈ હતી. તમારા ગયા પછી બેભાન થઈ ગઈ હતી.”

“હાલ કેમ છે ?” “જરા ઠીક છે. મને કહ્યું છે કે તમે આવો ત્યારે ઉપર મોકલવા.”

હું જ્યાં ઉડ્યો ડોસાએ હેતથી પાસે બોલાવ્યો; કિશોરલાલ ! મારી છોકરી ગમે તેવી છે, પણ મારી આંખની કાકી છે. એને સંભાળજો.”

આ વાક્ય પરથી મને લાગ્યું કે ડોસાને કાને ગઈ કાલની વાતનો કાંઈ પડ્યો ગયો છે. પણ ખોટો જવાબ દેવાની મારામાં તાકાત નહોતી. ફાંસીની શિક્ષાની આશા રાખનાર ગુન્હેગારની માફક ધ્રુજતો હું કાકિલા પાસે ગયો.

તેનું શરીર નિસ્તેજ થયું હતું—એક રાતમાં તે ઘણીજ અશક્ત થઈ ગઈ હતી. તે આંખો મીંચી આરામ ખુરશી પર પડી હતી. હું ગયો ને તેણે આંખો ઉઘાડી.

“કિશોરલાલ ! માફ કરજો.” કાકિલ કંઈ આજે લુખ્ખો ને નિર્બલ હતો. “કાલે મેં તમારા બોલવાની અવગણના કરી હોય તો માફ ભાન જતું રહ્યું; મને એ વિષય બહુ અપ્રિય છે, તે તમે જાણો છો.”

“મેં જીલ્લ—” આદ્ર હૃદયથી હું બોલ્યો.

“ભુલ તમારી નથી. મોટા ઉપકાર થયો. કિશોરલાલ ! હું નકામી છું. ગાંડી છું. દુનિયાં મને લાન વગરની ગણે છે તે ખરૂં છે. મારા જેવું એક વળગાડવાની તમે હોંસ કરી તેમાં તમારી મોટાઈ છે.”

“મારી મોટાઈ? નકામા એવા શબ્દો નહિ બોલશો. મેં તમને આવું અસહ્ય દુઃખ આપ્યું તે છતાં આવું કહો છો? હું લાયક નથી. ભલે મારી પ્રાર્થના તમે નહિ સ્વીકારો, પણ તમારો ગુલામ થઈને હું સુખ પામીશ, એવું સુખ બીજા કશાથી મને મળવાનું નથી.”

“સુખ ! હું સુખ આપું ?” જરાક શીકકું હસી તે બોલી: “મારામાં તે શક્તિ નથી. હું હૈયા વગરની છું. મારો સ્વભાવ ને કેળવણી એવાં કૃત્રિમ પ્રકારનાં છે કે સંસારની ઘટમાળમાં હું સુખ મેળવી શકીશ નહિ—કાંઈને આપી શકીશ નહિ.” જરા નિરસ હસી ફરી બોલી: “મંગળદેરા ફરી રહેતા પહેલાં હું અકારી થઈશ—તમારો સંસાર અકારો કરીશ. તમે મારા પર પ્રેમ રાખો છો તે હું જોઉં છું. કેટલા દિવસની તમારી મૌનભક્તિ મને અજાણ નથી; પણ મને પરણવામાં પસ્તાવાનું જ છે.”

આ બોલ ઉપરથી મારા મનમાં જરા આશા થઈ. “આજ કારણ છે ? તો તેની મને પરવા નથી. તમે ક્યાં મને કહો. છો ? હું તમને કહું છું. હું કરગરી, હાથ જોડી કહું છું; આવો કોકિલા ! મને પાવન કરો.”

કોકિલાએ ડોકું ધુણાવ્યું. ધીમે સાદે જવાબ વાળ્યો: “તમે જોતા નથી ? હું એકલપેટી છું. મને આત્મસંતોષ વ્હાલો છે. સૌન્દર્યતત્ત્વના અભ્યાસમાં પ્રેમનું લાન હું ભુલી છું. પત્ની થઈ પતિ રીઝવવાની મારામાં શક્તિ નથી. ગૃહિણી થઈ ઘર જાળવવાની મારામાં બુદ્ધિ નથી—માતા થઈ છોકરાં કેળવવાની મારામાં હોંસ નથી. હું ઘેલી છું—દુનિયાખહારની છું. ઈશ્વરી સત્તાની મનુષ્યરૂપી ભુલ છું; મારે પાલવે એકલતા જ નિર્મૈલી છે.”

“બહુ થયું; મારે વધારે સાંભળવું નથી. જે તમારે આજ કારણ હોય તો માનો કે મારે પગ ચાંપવા પત્ની જોઈતી નથી, ઘર ગોઠવવા ગૃહિણી જોઈતી નથી—મારે તો જોઈએ છીએ દેવી—પૂજવા—પ્રલય યદાવયદ તેને બોલે માથું મુકી સ્વર્ગ અનુભવવા—દેવપદ પામવા. ભાર્યાની પરવહ

નથી; ભગવતી જીવનેશ્વરી જોઇએ છિએ,—આપો. તમારા હાથમાં છે. તમારામાં પ્રેમ નથી? કોકિલા! તમારા પવિત્ર મુખે ખોદું શોભે નહિ. તમારામાં પ્રેમ નથી? તમે મને અન્તરના ઉમંગકા સાથે સૃષ્ટિસાન્દર્ભને સંવાદ શીખવ્યો. તમે જ કહ્યું કે એવો એકતાર એ સંસ્કારી હૃદયમાં થાય ત્યારે જ એકતા-દિવ્ય પ્રેમ પમાય. શું તે ભુલી ગયાં? તમે દેવી છો. મારી સાથે એકય નહિ થાય, પણ હું કરીશ-કરવા પ્રયત્ન આદરીશ. આવો, આવો, ના ન કહેશો—મારાં દેવી!” ઉજળતા ઉમંગકાએ શબ્દનું પુર આણ્યું. આંખમાં આસું ભરાઈ આવ્યાં. પગે પડ્યો—કોકિલાનો હાથ લીધો—લેવાઈ ગયો. એજ સુકોમળ હાથ ઝાલી તરીશ એવી ઉમેદ હતી. તેની પણ આંખમાં ઝળઝળાયાં આવ્યાં.

દુઃખી સાહે-અડધાં દુસ્કાં ખાતાં તે બોલી: “કિશોરલાલ! તમે આવું બોલો નહિ. મારું હૈયું ફાટી જાય છે. આ સ્નેહાંજલિ મારાથી સ્વીકારાય તેમ નથી; માફ કરો.” જાણે ખડીતી હોય તેમ અવાજ મન્દ થયો. તે ફરી બોલી:—“માફ કરો કિશોરલાલ! હું તમને દુઃખી કરું છું, પણ પ્રેમ મારાથી અપાય તેમ નથી—”

“કેમ નહિ?”

ખરતી અશ્રુધારાથી કાંપતા સ્વરે કોકિલાએ કહ્યું: “પુછો છો તો સાચું જ કહીશ. તમને પ્રેમ નહિ આપી શકું, ને પ્રેમ વિના પરણવું એ તો નકામું.”

મનમાં કંઈ અભિમાન આવ્યું “જરા પણ પ્રેમ નહિ આપી શકો? દયા, મેહેરબાની કંઈ પણ? મેં છેક આવું નહોતું ધાર્યું.” મારું સ્વમાન ઇછેડાયું. હું ટટાર થયો ને ઉભરાતે અંતઃકરણે ત્યાંથી ખસ્યો, પણ ખસાયું નહિ. હું થોડે દૂર જઈ બેઠો—દયાએલી લાગણીઓ બહાર નીકળી હાથમાં માથું મુકી દુસ્કે દુસ્કાં ખાતો રડ્યો.

કોકિલા ઉઠીને મારી પાસે આવી. સ્નેહથી મારે વાંસે હાથ મુક્યો. “કિશોરલાલ! આ શું? ઉંચું જુઓ. આ તમને ન શોભે તમે ખોદું સમજ્યા; મેં તમારે માટે નથી કહ્યું, પણ મારે માટે. હું હૃદયશૂન્ય છું.

શા માટે ? મને કોઈ જાણતું નથી. અસંખ્ય જખમે મારા જીવનને ખવાર કરી નાખ્યું છે. ઘણા થોડા માણસો તે જાણે છે. હું પ્રેમશૂન્ય નહોતી; હું પણ પ્રેમાળ હતી. માંડે હૃદય પણ અંતરની તીવ્ર અભિલાષાઓએ ધબકતું હતું; પણ ઇશ્વર કોપ્યો. ખીચાંડે કુળું હૃદય છુંદાયું—કચરાઈ ગયું, અને મનની મનમાં રાખી પથુવત જીવન મેં સ્વીકાર્યું. ક્યાં એ હું—ને ક્યાં આ ? ”

આ શબ્દોથી મને કાંઈ ભાન આવ્યું. કોકિલાના મનની અસ્થિર-સ્થિતિનાં કારણો અંધકારમાં હતાં ત્યાં અજવાળું પડ્યું. હોઠપર હોઠ પીસી, જરા સ્થિર થઈ, કોકિલા બોલી: “ સાંભળો આટલું કહ્યું છે ત્યારે બધું જ કહું. હૃદય ચીરાઈ જાય છે, પણ હું ટુંકમાં કહીશ. ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં. કોણ જાણે છે ? કાલેજમાં હતી ત્યારે હું સુખી હતી. તે વખત મારો એક મિત્ર હતો. તેની મોહક છબિ, બહારથી દેખાતો સ્નેહાળ સ્વભાવ છટાદાર અને કેટલીક વખત કાલું કાલું બોલવાની રીત—એ બધાથી માંડે ખીન અનુભવી હૃદય વશ થયું. અમે સાથે ફરતાં—સાથે વાંચતાં મારી બુદ્ધિ, મારી શક્તિ સખળ હતાં; હૃદય પ્રભુથી હતું. તેણે તેને પ્રભુ બનાવ્યો. કિશોરલાલ ! હું અભિમાન નથી કરતી, પણ મારી ઉર્મિઓ અપૂર્વ હતી. એવી કોઈક જ મેળવત. એ મારો દેવ એ ઉપહાર લાયક નહોતા, પણ હું આંધળી હતી, ને તેને સર્વ વાતે પૂર્ણ માનતી.”

આંસુ લુછી ફરીથી સખત અવાજે તેણે શરૂ કર્યું: “ મારા અહો—ભાગ્યનો પાર રહ્યા નહિ. બાપાજીએ મારો વિવાહ તેની સાથે કર્યો. પ્રેમ—ઘેલછાના વિમાને વિરાજી હું સ્વર્ગે પહોંચી; સૌંદર્યાનુભવમાં એક ખામી હતી તે પુરી થઈ. ટુંકમાં જ પતાવા દો. વિવાહ થયાથી અમે વધારે ગાઢા સંબંધમાં આવ્યાં. સૌંદર્યસત્ત્વ જોવાની મારી તીવ્ર શક્તિએ એ સમાગમથી થોડાક દોષો દીઠા. મારો દેવ જરા મનુષ્યત્વ પામ્યો. વિવાહ થયાથી તેણે પણ મલિકીનો ડોળ ધાલવા માંડ્યો. આ ડોળની મને સમજ નહોતી. હું મુંઝાઈ આપણા સંસારની ગાય જેવી બાલાઓનું વ્યક્તિત્વ-વિનાનું ગરીબડાપણું—જે હાલ સ્ત્રીઓનું મુખ્ય ભૂખણ મણુવામાં આપણે

આપણી બહાદુરી સમજાએ છીએ તે, દુર્ભાગ્યે મારામાં નહોતું. ધણી મળવાથી હું વેચાયલી ગુલામ થઈશ તેનું મને લાન નહોતું. પ્રસંગે મારા લવિષ્યના સ્વામિનાથ એમના સ્વામિત્વનો સ્વાદ મને ચખાડતા ગયા; તે વખતે હું અકળાતી ને રડતી. ધણી વખત કરગરતી-વિનવતી, ને એક સ્નેહમય શબ્દ 'સાંભળતાં પાછી રીઝાઈ જતી. મને લવિષ્યનું લાન નહોતું. તેના અગમ્ય ખોળે શાં શાં સુખ દુઃખો પડ્યાં હશે તે હું જાણતી નહોતી. મારો નાથ એટલે હું પ્રેમ અને સુખજ સમજતી." તેણે સાદ જરા ખોંખારી સાફ કર્યો. એક અશ્રુ-ધિન્દુ લુછ્યું અને પછી ખેલી: "અનુભવે ખીજું દેખાડ્યું. મારી વૃત્તિઓ માનસિક હતી, એની બધી સ્થૂલ અને સ્વાર્થનિષ્ઠ હતી. શારીરિક શોખની જડ અભિલાષાઓ સંતોષવામાં જ તેનો જીવનાદેશ સમાતો હોય એમ લાગ્યું. સ્વાર્થી, હલકા વિચારો જાણાયાથી જરા મારી માનસિક સમતાને ધક્કો પહોંચ્યો. જ્યારે હું ઉચ્ચ લાવનાના વ્યોમમાં વિહરતી ત્યારે મારા લવિષ્યના ભરથાર જીભના રસ કે શરીરનો આરામ શોધવામાં ગુંથાતા. હું મારા કલ્પના-સંસારમાંથી અવતરી-આંખો ઉઘડી. મારા દેવના રંગ પારખ્યા. ઓ જીવવાન! તે દિવસનું કંઈ દુઃખ મનમાં યાદ આવતાં મારું બધું જીવન એર થઈ ગય છે."

"જવા ઘો એ વાત; બહુ લંબાણ થયું. હું મગર થવા લાયક રૂપાળું જીનવર હોઉં તેમ મને તે ગણતા. એક દિવસ કેટલાક શબ્દો મારે કાને પડ્યા. કેટલાક મિત્રોને એણે કહી દીધું કે 'હું પરણીશ પછી એને ઠેકાણે લાવીશ' મને સમજ ન પડી; માત્ર લવિષ્યના લયંકર પડછાયા પડતા દેખાયા. મેં ખુલાસો પુછ્યો. માલિકે માલિકાઈ દર્શાવી. મારી સ્ત્રી તરીકેની સ્થિતિ સમજવા કહ્યું. પહેલી જ વખત આ ભેદ મારા આગળ ખુલ્યો. જાતિભેદ, ધણીધણીઆણી વચ્ચે સ્થિતિનો અંતર, સંસારની આ કૃત્રિમ ગોડવણ, મારા સ્થૂલ સ્વલાવના સ્વામિનાથનો સ્વાર્થી અહંકાર, આ બધા નવા દેખાવોએ મારું હૃદય ભેલ્યું; મારું મગજ ખર્શી ગયું; હું માંદી પડી. દૈવે દયા લાવી તે વખતે મારી પાંખ ન નાંખી. સ્વામિનાથ ચીડાયા. એમણે રમાડવા ધારેલું માંકડું વધારે સમજી લાગ્યું

તેણે વિવાહ તોડ્યો. ત્રણ મહિને ભયંકર માંદગીમાંથી બચી ત્યારે આ બધી બબર મને પડી. આ માઈ જીવન ! કિશોરલાલ, હું હતભાગિનીનો આ ઇતિહાસ છે. ઓ ! કિશોરલાલ ! હું હરું છું, ફરું છું, બધું કરું છું. પણ તે દિવસથી મારા સુખનું સત્યાનાશ વળી ગયું છે.” આમ કહી દબાવેલા જીરુસાને પુરો માર્ગ આપી મારે ખભે માથું મુકી જાતી ફાટ તે રડી.

“જરાક હિંમત રાખો. આમ શું કરો છો ?”

જરા શાન્ત થઈ ફરી કોકિલા બોલી : “હિંમત કેટલી ! ક્યાં સુધી ! વધારામાં તમને ના પાડી, તમને દુઃખી કરીશ. મારા મહેરબાનને ધિક્કારું છું; પણ તુટેલું હૃદય ફરી સંધાવા ના પાડે છે. તમારા પ્રેમ માટે અનહદ ઉપકાર; તેના બદલામાં કહો તો જીંદગી આપું—પણ પ્રેમ નહિ. એક વખત હું મુઠ્ઠી હતી. તમને મારી ફરીથી મરીશ, પણ તમને પરણી પ્રેમ-પુરેપુરી એકતા-ન અર્પા શકું તો પછી ખાલી શુષ્ક સંબંધ શા કામનો ?”

તે બોલતી અટકી. માઈ હૃદય નિરાશાની દુઃખમય લાગણીથી ભેદાયું. શું કહું ?

“કોકિલા ! પ્રેમ ન આપો તો ભલે; જરાક દયાની નજર રાખો તો બસ. બને તેટલાં સુખી કરવાને મથીશ.”

જરાક હસી તે બોલી : “કિશોરલાલ ! આ તમને ન શોભે હોં ! શું લગ્નમાં જ બધું સમાયું છે ? તમારા તરફ મારો ભાવ નિશ્ચલ છે. આપણે આમ શું ખોટાં ? શું આમ રહી તમારાથી સુખી ન થવાય ? મારા હૃદયનું ખાલી ખોખું જો કોઈને વરમાળ આરોપવાને ધારે તો તે તમને જ. પણ પ્રેમ વિનાના લગ્નના ખાલી ઢોંગને સ્વીકારી અસત્ય આદરનું એમાં શા સાર ?”

હું જીતાયો; અમારી મિત્રાચારી વધી. ત્યારથી મારી સગી બહેનથી હોય તો અધિક કોકિલા. મારી નિરાશાને બનતી મહેનતે ઓછી કરવા તે પ્રયત્ન કરતી. મારા પ્રેમનો નિર્ભય પ્રવાહ પણ પુર વેગમાં વહેતો

ને કોકિલાની સેવા કરવામાં જ સાર્થક સમજતો. પણ કોકિલાની તબિયત તો વધારે ને વધારે જ બગડવા માંડી. અમે દરેક સારે સ્થળે ફર્યા, દરેક વિદ્વાન ડૉક્ટરની મદદ શોધી પણ કાંઈ ઠેકાણું પડ્યું નહિ. બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. આખરે દૂરેથી ચમરાજનાં પગલાં સંભળાવા માંડ્યાં. મારી સુંદર-રસિક પ્રાણેશ્વરીની ઘડીઓ ગણાવા માંડી. દીપ અંબવાતો ગયો.

ચાર પાંચ રાતના અખંડ ઉજ્જગરાથી થાકી હું જરા ઝોકો ખાતો હતો. કોકિલાના પિતા તેની પાસે બેઠા હતા. એ બીચારાના તો હોશકોશ જ ઉડી ગયા હતા. એટલામાં કોકિલાએ આંખો ઉઘાડી ને નિર્ગત સાદે કહ્યું:—“આપાજી! કિશોરી!” થોડાક વખતથી મને ટુંકે નામે તે બોલાવતી. અવાજ સાંભળી હું જાગ્યો. ને તેની પાસે ગયો. કેટલા દિવસથી કોકિલા બહુ બોલતી નહિ. આજે કાંઈ બોલવાનું મન દેખાયું. તે બોલી: “આપાજી! તમને બહુ લાગશે. હવે મને અંત આવતો દેખાય છે હોં. આખું શરીર જાણે છે જ નહિ એમ લાગે છે. આપાજી! વહાલા આપાજી! મેં બહુ દુઃખ લીધું, ને તમારા ઘડપણમાં તમને ગરદન મારતી જઈશ. કિશોરી! આપાજીને તમે સાચવજો.” આ બોલ બીચારા ડોસાથી ન ખમાયો; એકદમ તે બહાર ગયા ને દૂરથી રડવાનો અવાજ આવ્યો. કોકિલાએ આગળ ચલાવ્યું:—

“કિશોરી! તમને પણ ઘા સખત લાગશે. મેં જીવતાં પણ કાંઈ બાકી નથી રાખ્યું. મને માફ કરજો. મારે વિષે ખોટું ધારણો નહિ; મારાથી બન્યું તેટલું તમારે માટે કર્યું.” જાણે મા એકના એક દિકરાને પાસે બોલાવતી હોય તેમ માફ માથું પાસે લીધું, નમેલા માથા પર હાથ ફેરવ્યો અને બોલી: “કિશોરી! ભાઈ! હવે હું જઈશ હોં. દુનિયાએ બાકી ન રાખી. હવે છૂટીશ.” માફ માથું તેણે પાસે લીધું, કપાળે ઓઠ અરકાડ્યા. માફ ઉર ચીરાતું હતું. હું મુંગો રહ્યો.

થોડીવાર તે કાંઈ બોલી નહિ. મેં માથું ઉંચું કર્યું. કોકિલાનાં નયનો ફાટેલાં હતાં-સ્થિર હતાં. મેં હાથ ઝાલ્યો-તે શયનો હતો. મરણ અણીએ મને પવિત્ર આશિષનું ચુમ્બન દઇ મારી દેવી સીધાવી ગઈ. તેના નિર્જીવ

હાથ પર માથું મુકી મેં પોક મુકી. માઈ ચાલત તો બારણાં બંધ કરી
મારી કોકિલાના શય પર માઈ શય પડત ત્યાં સુધી ત્યાં રડ્યા કરત.

*

*

*

વરસો વીત્યાં, પણ મારી કોકિલા જાણે અહોનિશ સાથે જ હોય તેમ
મારી પ્રેમજ્યોત અચળ રહી-વધતી ગઈ. બધે જોતો પણ મારી પ્રિયતમાનું
મુખ જડતું નહિ. આવરો રહેતો, ઘણી વખત દરીયા કિનારે એસી દૂર નજર
નાખતો. બદલતાં વાદળોના વ્યૂહમાં, સાગરની ગંભીર ગર્જનામાં મારી કોકિ-
લાનું મુખ હું જોતો, તેનો સ્વર સાંભળતો, આખરે થાકી નિસાસો નાખી
રડતા હૃદયે ઘેર આવતો; મારો સંસાર તો સુનો જ હતો.

મારો ઉપયોગ.

ત્રણેક વર્ષથી હું મારા મિત્ર પ્રોફેસર શિવલાલને મળ્યો નહોતો. અમે કોલેજના ગોઠીયા હતા; ફેર ફક્ત એટલો જ કે એ યુનિવર્સિટીમાં પહેલે કે બીજો નંબરે આવે અને હું સાધારણ રીતે ગોલ્ડમહાજનના વર્ગ (સપ્લિમેન્ટરી લિસ્ટ) ને જ શાલા આપતો; ને જો બુલેટ્યુકે પુરા ૩૦ ટકા મેળવવા ભાગ્યશાળી થતો તો પ્રતાપ બધો મારી ચાલાક આંખ અને પાડોશીની ચતુરાઇનો જ હતો. પણ વિદ્યાના અનાકર્ષક ક્ષેત્ર શિવાય બધે મારો નંબર પહેલો હતો. બગ્ગરમાંથી કાંઈ લાવવું હોય અને દુકાનદારો પછી ભલે તે મેમ્બર હોય,—તેમને છંતરવા હોય, પ્રોફેસરને પગપીને પાટ વાળવા હોય, કે કોઈ પ્રકારે કોઈને દુઃખ દેવું હોય કે અનાવવા હોય તો, તેમાં હું એકેકો ગણાતો. શિવલાલમાં દુનિયાના સામાન્ય જ્ઞાનની ખોટ તો કાંઈ અજળ જ હતી; પણ ભાગ્યશાળીને ભૂત રજો. એમ. એ. માં ચેન્સેલરનો મેડલ અને તરત જ પ્રોફેસર તરીકે મનગમતી નોકરી તેને મળ્યાં. અને નશીબનો કટોરો જાણે હજી અધૂરો હોય તેમ એક-આપણા હિન્દુ સંસારના પ્રમાણમાં ભણેલીગણેલી-સ્ત્રી જોડે લગ્ન પણ થયાં.

ત્યાર પછી બેએક વર્ષે હું તેને મળ્યો. તે વખતે મને શિવલાલનો ધરસંસાર બહુ વિચિત્ર લાગ્યો. અમારાં અનસૂયા ભાભી રૂપનાં અવતાર અને ફેશનનાં ખાં; બોલવા, ચાલવા, દરેકમાં ઝમકદાર અને સ્વભાવે જરા લપલપીયાં, એટલે એમને જોઈ પતંગીયાનો ભાસ થતો. અને પ્રોફેસર સાહેબ-જો કે મારા મિત્ર થાય છે તો પણ મારે કહેવું જોઈએ કે તે અભ્યાસખંડની બહાર નીકળ્યા કે, એ પગ ઉપર ઉભા રહે એટલું જ; બાકી તો મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરિન્તિ. વધારે તો શું કહું પણ આંતું સાફ કળેડું વિધાતાએ પણ મહા મુસ્કેલીએ ઘડ્યું હશે. નવલરામ બીચારા નહોતા, નહિ તો કાંઈક ગરબીઓ એમને જોઈ ધસડી કાઢત.

હું ધણે દિવસે તેમને મળવા ગયો, એટલે હવે એમનો ધરસંસાર કેમ ચાલે છે તે જોવાની આકાંક્ષા સ્વાભાવિક રીતે મને થઈ. ધરમાં પેસતાં વાર સામાં અનેક રંગના અદ્ભુત અને રસિક મિશ્રણમાં ઇંદ્રધનુષ્ય જેવાં શોભતાં અનસૂયા મળ્યાં. ખીજાં ઘણાં યે જાણુ કિંમતી કપડાંઓ ખરીદી ધણીઓનાં ગળવાં ખાલી કરતાં; પણ તે બધાં તો માત્ર સીચે-પહેરતાં આવડે તો અમારી અનસૂયા લાભીને જ. ત્રણ વર્ષે પણ તેનો સ્નેહ અને આવકાર તેવો જ હતો. પાંચ મિનિટમાં દરેક વાત સંબંધી તેણે પ્રશ્ન કર્યા. અનસૂયાની જોડે વાત કરતાં જવાબ આપવાની જરૂર નહોતી. એ તો એક પર એક ઉપરાઠાપરી સવાલો કરવામાં જ મગ્ન માનતી. મેં પણ એની તથા શિવલાલની તમિયત સંબંધી પુછ્યું. જવાબ જેવો તેવો મળ્યો. ગમે તેટલો લપલપાટ કર્યો, પણ તેના આંતર જીવન પર કાંઈક વાદળ છવાયું હતું તે તે છુપાવી શકી નહિ. પહેલાં જેવું તેનું હસતું સૂર્યકિરણસમું-ગુલાબના ખીલેલા ઝુલ જેવું આનંદમય, નિદોષ, સ્વચ્છંદી વિનોદવાળું નહોતું; દુઃખમય જીવનના અકથ્ય અનુભવોએ તેમાં જરાક ગંભીર સૂર મેળવ્યો હતો-અનસૂયાની નિદોષ વાતમાંથી નિખાલસપણું ગયું હતું-તેના મુખ પર, સ્ફટિક શા કપાળ પર વિચારની, ચિન્તાની, સહનશીલતાની સખ્ત લીટીઓ હતી.

પ્રોફેસર ક્યાં છે તે પુછતાં તેણે અભ્યાસખંડ તરફ આંગળી કરી. હું તે તરફ જવા જતો હતો ત્યાં અનસૂયાએ રોક્યો: “જો જો ત્યાં જતા. સાહેબ હમણાં ઉંડા અભ્યાસમાં છે. મને પણ આવવાની મના કરી છે.” છેલ્લા શબ્દો મશ્કરીમાં બોલેલા હોય એમ લાગતા; છતાં તેના સ્વરથી, શબ્દના ઉચ્ચારણથી, અજાણ્યા, ઉંડા અસંતોષનો લાંબો ઇતિહાસ તેણે કહ્યો-કહેવાઈ ગયો.

“કંઈ નહિ. હું જોઈ તો ખરો,” એમ કહી, બારણું ઉઘાડી હું અંદર ગયો. એક વિશાળ ટેબલ પર અનેક પુસ્તકોના મોટા હમમાં એક ઉંચું રાખેલું માથું જ ફક્ત પ્રોફેસરના અસ્તિત્વનું ચિન્હ દેખાડતું હતું.

હું ટેબલ પાસે જઈને ઉભો. મારા મનમાં હતું કે હમણાં ઉંચું જોશે. આખરે હું થાક્યો.

“કેમ પ્રેફેસર સાહેબ! શું કરો છો?” મેં પુછ્યું. અભ્યાસમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા પ્રેફેસર સાંભળે જ શાના?

“કેમ શિવલાલ! ઓળખો છો કે નહિ?” પાછળ મારો આવકાર જોવા આવેલી અનસૂયાનું દાબેલું હસવું કાન પર આવતું હતું.

પ્રેફેસર ઉંઘમાંથી-વિચારના નિશામાંથી જાગ્યા. “કાણુ રમણિક! તું ક્યાંથી?—અરે હા! મેં જ તને આવવાનું લખ્યું હતું. શું એટલામાં સાડાત્રણ વાગ્યા? માફ કરજો હોં. હું તો વિસરી જ ગયો. અનસૂયા! રમણિકને ચ્હાપાણી કાંઈ આપ્યાં?”

“નહિજ!” જરા મસ્કરીમાં નીચું નમી અનસૂયા બોલી: “ધરના માલિકને માટે જ રહેવા દીધાં છે! તમે આવો એટલી જ વાર.”

પ્રેફેસરે માથું ખજવાળ્યું. “મારે એક જ કલાકનું કામ છે. તે પતે કે આવું.” એટલું કહી ચોપડીઓમાં પ્રેફેસરે ફરીથી ડબકું ખાધું અને અમે બહાર આવ્યાં.

૨

અમે કલાક દોઢ કલાક વાટ જોઈ, પણ પ્રેફેસરનાં દર્શન કાંઈ થયાં નહિ. અનસૂયાએ કહ્યું કે એ વાતનું તેમને વિસ્મરણ જ થઈ ગયું હશે; એટલે પછી અમે ચ્હા લીધી અને બહાર જઈ બેઠાં. ઘર આગળ એક નાનો સરખો બાગ અનસૂયાના શોખની સાક્ષી પુરતો હતો. એ તો હીક હતું કે અનસૂયાના મોઢામાં ચાર પોપટ જેટલું નકારું પણ મનગમતું બોલવાની શક્તિ હતી; નહિ તો એકલાં એકલાં બેસી રહેવું ઘણું કંટાળાલયું થઈ પડત. ગમે તેટલું છુપાવવા પ્રયત્ન કરે પણ વાતપરથી અનસૂયાના મનની સ્થિતિ રહેજ પરખાય એમ હતું. આવી રસિક યુવતીને આવું એકલું જીવન ગાળવું પડે તે ગમે તો નહિ જ, પણ સદગુણી મુહિમ્મીના ઝહાપણથી સ્વાભાવિક રમતીયાળપણને પોતાનો હમેશનો સાથી બનાવી, જીવનમાર્ગ પર આનંદમય સૂર્યકિરણો તે પાથરતી અને

બંને તેટલા સુખમાં દિવસ ગુજરતી. પણ મારાથી પુછ્યા વિના નહિ રહેવાયું:

“પણ આમ એકલાં તમારા દહાડા કેમ જતા હશે?”

“એ જ અમારી ખુબી છે ને. અમે કાણ? તત્ત્વજ્ઞાનીનું ડાણું અંગ, અને પ્રેક્ષિસરના પણ પ્રેક્ષિસર. પ્રેક્ષિસરને તો ચોપડીઓ પણ જોઈએ. અમારે તો અખંડ એકાન્ત શિવાય બધું નકામું!” હસતાં હસતાં અનસૂયા બોલી. મૃદુ સ્વરમાં છુપાયેલી—કવચિત્ જ બહાર પડતી—કઠોરતા હૃદયની છુપી વેદનાનો ભાસ કરાવતી હતી.

અડધા કલાક થયો હશે એટલામાં પ્રેક્ષિસર આન્યા—પાંચેક મિનિટમાં ત્રણ વર્ષની ખબર અંતરે પુછી નાંખી અને મુંગા મુંગા ફરવા માંડ્યું. તેના મોઢા પરથી એમ લાગતું હતું કે મને રસ પડે એવી કોઈ મારા લાયક વાત બોળવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન તેઓ કરી રહ્યા છે. “તે હેગલ વાંચ્યો છે કે?” પાંચેક મિનિટે પ્રેક્ષિસરે આ રસિક પ્રશ્ન શોધી કાઢ્યો.

“પ્રેક્ષિસર સાહેબ! એ વાત માંડી જ વાળજો, તમારી સોબતથી કોલેજમાં હેગલ કાણ હતો તે જાણતો હોઈશ તો તે પણ હાલ તો જુલો ગયો છું. હાલ તો મિલમાં છું તે કહો તો તેની સ્થિતિ વિષે વાત કરું.” ન છુટકે મારે પ્રેક્ષિસરની વાતને પાણીયું આપવું પડ્યું; કારણ કે જો એક વખત એ તત્ત્વજ્ઞાનની વાત પર ચઢે તો પાછા સાધારણ વિષયની સપાટી પર ક્યારે ઉતરે એ વિચારવાનું હતું.

એટલામાં અનસૂયા કુલ લઇને આવી. થોડાં મને આપ્યાં અને થોડાં પ્રેક્ષિસરને આપ્યાં—અનસૂયા કુલ આપવા જેવી નજીવી બાબતને પણ એક એવી ખુબી અર્પતી કે જે ખુબી બીજી સ્ત્રીઓ જીંદગીનાં સુન્દરમાં સુન્દર કૃત્યોને પણ આપી શકતી નહિ. જાણે કોઈ અભ્યાસીએ ન્યાયનો સિદ્ધાન્ત બનાવતાં કરેલી જુલને સુધારતા હોય તેવે ભાવહીન સ્વરે શિવલાલ બોલ્યા:

“અનસૂયા! તું તો કુલોનો કાજ છે!” આપડી અનસૂયાનું મોઢું

ઉતરી તો ગયું; પણ હિંમતથી જવાળ દીધો; “તમે ચોપડીના ને હું
કુલની! દરેકને કંઈ કંઈ જોઈએ તો ખરું જ કેની?”

“પ્રેક્ષિસર! આજે નાટકમાં જાઉં?” અનસૂયા રજા માગતાં થોડી
વાર રહીને જોલી; “રમણીકભાઈ સાથે આવશે. આજે કેટલા દિવસ
અયાં ગઈ નથી.”

“અરે અનસૂયા! તું હજી તેવી ને તેવી જ રહી. નાટકમાં શી
મજા આવે છે? વખતની ખરાબી થાય એટલું જ.”

અનસૂયાએ મારી સામું જોયું. આમ ને આમ આવા સુકા વાતા-
ચરણમાં આ રસઝરતી કુલવેલ કરમાતી હશે. અમારી અજ્ઞાનતા
પર મોટી દયા આવતી હોય તેવી મહેરબાનીથી પ્રેક્ષિસર સાહેબે નાટક
જોવા જેવું ભયંકર પાપ કરવાની અમને રજા આપી.

૩

નાટકની અસર અનસૂયાના કુમળા મન પર ઘણો લાંબો વખત
રહી. સવારથી નાટકના શબ્દો અને ગાયનનું તેણે લજ્જન જ કરવા
માંડ્યું; મારા કે પ્રેક્ષિસરના સવાલના જવાબમાં નાટકનાં જુદાં જુદાં
પાત્રના અભિનય અને વાક્યોના આભેહુજ ચાળા પાડવા માંડ્યા. ઘણે
દિવસે મનભાવતો આનંદ મેળવી, તે અજળ રીતે ખીલી. સવારે
જન્મતી વખતે પ્રેક્ષિસરની જડ લાગણીની શીતલતા પર પણ તેના આનંદ
સ્ફિમ્મોએ અસર કરી. “અનસૂયા! આજે કાંઈ બહુ કુદવા માંડ્યું
છે ને? પહેલાં પણ આમ જ ગાંડા કાઢતી હતી. રમણીક ગાંડી કહેશે.”
પ્રેક્ષિસર જ્યારે આવું કહેતા ત્યારે ઘણી જ માયાથી કહેતા; પણ માયા
જ, એથી કાંઈ વધારે નહિ.

“માફ રાખો મારા મહેરબાન! હું તો હમેશાં જ ગાંડાં કાઢું છું.
એમ કહો કે તે જોવાની આંખો જ તમને આજે આવી.”

“કેમ પહેલાં હું નહોતો કહેતો?”

“હા! તે વખતે આંખો હતી. પછી આપે તત્ત્વજ્ઞાનનાં ચશ્માં
એવાં ચડાવી દીધાં કે કશું દેખાતું જ નથી.”

પ્રોફેસર પછી મુંગા રહ્યા. ગ્રીમનો પ્રચંડ સૂર્ય તપે ત્યારે હિમાલયનો ખરક તો તેના પ્રમાણમાં જરા જોટલો જ ઓગળે.

ખાધને ઉપર ચડ્યા પછી હું બહાર ઉભો હતો અને પ્રોફેસર અને અનસૂયા લાઇબ્રેરીમાં હતાં. પ્રોફેસરને તો ખાનગીમાં અને જાહેરમાં શું બોલવું અને શું નહિ, તેનું જ્ઞાન જરા ઓછું હતું. એનો અવાજ સંભળાતો; મર્યાદાથી અનસૂયા ધીમેથી જવાબ દેતી:—“આજે આ ચોપડીઓ બધી વેરણખેરણ પડી છે.....મગજ ચસકી ગયું લાગે છે. આખો દહાડો બકબક કર્યો કરે છે.....કોઈ સાંભળનાર આવ્યું કે પારાયણ આવ્યું.....”

ખીચારી અનસૂયાને એક દિવસ પણ આનંદ ભોગવવાની પરવાનગી નહિ ! એમાં પ્રોફેસરનો પણ શો વાંક ? એનું મન આખો દહાડો તત્ત્વજ્ઞાન અને ન્યાયના ઉચ્ચ, અસ્પર્શ વાતાવરણમાં ભમતું—એનો આનંદ, ચિન્તા, સુખદુઃખ બધાં વિચારનાં જ હતાં. સાધારણ માણસનો સ્વભાવ કેવો હોય છે, તેની શી જરૂરીયાતો છે, તેનું સુખ શામાં સમાયેલું છે, તેનો ખ્યાલ એને નહોતો. અનસૂયા ગંભીર ચહેરે બહાર આવી. આંખમાં આંસુનો ભાસ હતો—આંસુ ન હોતાં. મેં જાણે કાંઈ જોયું સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ હું ખારી આગળ ઉભો. થોડો વખત મારા તરફ તેણે નજર કરી; કાંઈ એકાએક વિચાર આવ્યો હોય એમ જોરથી ડોકું ધુણાવી, જરા હસતી હસતી તે ઉડીને હેઠળ ચાલી ગઈ. બપોરે સ્થા વખતે પણ અનસૂયાનો ભપકો અને લટક કાંઈ ઓર જ હતાં; સવાર કરતાં ઉદ્ઘાસ વધારે હતો. પણ પ્રોફેસર તરફ પહેલાં જે વારંવારં જોઈ ગાંડુધેલું બોલતી તે તેણે છોડી દીધું ને તે માનતો પાત્ર મને બનાવ્યો. પ્રોફેસર તો ધણી વખત ગંભીર ચહેરે બેસી જ રહેતા, કોઈક જ વખત જરાક હસી જે ચાલે છે તે પોતે સાંભળી શકે છે, તેની ખાત્રી આપતા.

“રમણિકભાઈ ! ચાલો હવે બહાર ફરીએ. પ્રોફેસર સાહેબ ! આપ તો લાઇબ્રેરીમાં સીધાવશોની ? સાહેબજી !”

થોડીવાર ફરી બાગમાં એક ખાસ્ટી હતી, તે પર અમે બેઠાં. સામે અબ્યાસખંડની બારીમાંથી પ્રોફેસર આમતેમ વિચારમસ્ત ફરતા દેખાતા હતા; કોઈ કોઈ વખત તે અમારી તરફ જોતા. જ્યારે જ્યારે તેમની નજર અમારા પર પડતી ત્યારે ત્યારે અનસૂયા જાણે મારી જોડે ઘણી જ ખાનગી વાત કરતી હોય તેવો ડાળ કરતી; પણ તે વખત તેનો મર્મ હું સમજી શક્યો નહિ.

૪

ખીજે દિવસે આમ ને આમ જ ચાલ્યું. પ્રોફેસરમાં ધીમેધીમે કાંઈ જુદો જ ફેરફાર દેખાતો હતો. તેની આંખો નિસ્તેજ હતી—વારંવાર અનસૂયા તરફ તે ફરતી; પણ અને ત્યાં સુધી અનસૂયા તે દેખતી ન હોય એમ જ વર્તતી. તેઓ કપડાં તરફ હમેશ કરતાં વધારે ધ્યાન આપતા દેખાયા; એક વખત તો તકતા સામું જોઈ કોલર ઠીક કરતા પણ પકડાયા. પ્રોફેસર માટે તો આટલી બધી દરકાર અસાધારણ કહેવાય. આ પછી ટપાલ આવી, અને તે લાઇબ્રેરીમાં ગયા. જમતી વખતે તો પ્રોફેસરની તખીયતમાં કાંઈ અજબ બગાડો થયો હોય તેમ લાગ્યું. તેની આંખો લાલ, ચહેરો ફિક્કો અને મન બ્યાકુળ દીસતું. છુપાવવાની ઘણી મહેનત કરતા છતાં પણ બ્યાકુળતા તે છુપાવી શક્યા નહિ. ખાતાં ખાતાં તેના હાથ ધ્રુજતા હતા. પણ અનસૂયાએ તે કાંઈ જોયું નહિ—અને જોયું હોય તો કાંઈ બોલી નહિ. કાં તો ઘણે દિવસે મારા માયાળુપણામાં અંજલિ ગઈ હોય કે કાં તો આતિથ્ય સંકારની ઉંચી ભાવના સિદ્ધ કરવાનો વિચાર હોય; ગમે તેમ પણ તે મારી જ પાછળ ધ્યાન આપતી.

મલામહેનતે પ્રોફેસરે ખાધું અને અમે અબ્યાસ ખંડમાં ગયાં.

“હા! તું મારો મિત્ર છે કે નહિ?” મારી સામું જોઈ ધ્રુજતે અવાજે તે બોલ્યા. તેમના ચહેરાપરથી મનમાં કાંઈ મોટો ખળભળાટ ચાલતો હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

“શિવલાલ! આટલે વર્ષે આ સવાલ?”

ધણે દયામણે ચહેરે તેમણે કહ્યું:—“હા! હું મૂખ જ છું. વિદ્યાના વ્યસનમાં દુનિયાના ભાન વગરનો છું. ખરું ખોટું કે સાચું જુઠું પારખવાની મારામાં શક્તિ નથી.”

શો જવાબ દેવો તે મને સુઝ્યું નહિ. થોડો વખત ઉંડો વિચાર કરી પ્રોફેસર ફરીથી બોલ્યા: “રમણિક! કેટલાક માણસને સોખત વગર એન નહિ પણ પડે એવું હોય?”

“શો સવાલ? અરે વાહરે પ્રોફેસર! અધા કાંઈ તમારા જેવા હોય? કેટલાક શું પણ ઘણાખરા સોખત વગર જીવી પણ શકે નહિ.” જાણે કોઈ બહુ મોટો ખુલાસો કર્યો હોય—કાંઈ બહુ મોટી સમજણ પડી ગઈ હોય એમ તેણે ડોકું ધ્રુણાવ્યું. ખીજે કોઈ આવી વાતો પુછે તો મસ્કરી મનાય, પણ આવી બાબતમાં એમની અજ્ઞાનતા કાંઈ હાસ્ય-જનક હતી.

એડી વાર મુંગા રહ્યા પછી કોલંબસની બાહોશીથી જાણે ખીજ મોટી શોધ કરી હોય તેમ બોલ્યા: “મેજ, શોખ, સારાં લુગડાં વિના કેટલાકને સુખ નહિ મળે કેમ?”

“ના.” મારાથી લાંબા જવાબ આપી શકાય એમ ન હોતું, કારણ કે આવું સાદાઇ, વિદ્વત્તા અને મૂર્ખાઈનું પુતળું લાગ્યેજ ખીજું નજરે ચડે એમ હતું, અને આવા સવાલોથી ગંભીર ચહેરો રાખવો એ પણ મુશ્કેલીનું કામ હતું. અનસૂયા સંબંધી એ વાત કરતાં લાગતા હતા. જો આવા વિચારપર વધારે ધ્યાન આપે તો અનસૂયાનું લાગ્ય કાંઈ ઉઘડે ખરું. કાંઈક ભયંકર છુપી વાત કહી નાંખતા હોય તેમ ધીમેથી મારા કાનમાં કહ્યું: “હું એને દુઃખી કરું છું. મારે એને વધારે સુખ આપવું જોઈએ.” વળી નાના છોકરાની નિર્દોષતાથી તેણે પુછ્યું: “કેમ સુખ આપું? મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી.”

“પ્રોફેસર! આવા નકામા વિચારો ન કરો. જૂરા જૂરા અનસૂયા જોડે બોલો, એસો તો તમને બન્નેને વધારે સુખ મળશે.”

એક ઉંડો નિઃશ્વાસ મુકી પ્રોફેસર ત્યાંથી ઉઠ્યા.

૫

સવારના છ વાગ્યે અનસૂયા હું સુતો હતો ત્યાં આવી.

“રમણિકલાઈ!”

“કેમ બહેન?”

“જરા એક કામ કરોની. પ્રેફેસરના પેટમાં બહુ દુખે છે. જરા દવા વેચનારને ત્યાં જશો?”

“બેલાશક. પ્રીસ્ક્રિપ્શન છે?”

“હા. આ રહ્યું. જલદી જાઓ હોં.”

“પણ દવા વેચનારની દુકાન ક્યાં છે?”

“જુઓની. આ સીધે રસ્તે જશો એટલે થોડેક આધે વચ્ચે ડુવારે આવશે. તેની બાબુમાંજ દુકાન છે.”

ઝપાટાબંધ મેં કપડાં પહેર્યાં અને દવા વેચનારની દુકાન ખોળવા માંડી. કાં તો અનસૂયાએ ઠેકાણું દેખાડવામાં ભુલ કરી કે કાં તો મેં રસ્તો ખોટો લીધો પણ અર્ધો કલાક ચાલતાં પણ રસ્તા વચ્ચે ડુવારો જોયો નહિ. આખરે પગ થાક્યા, અને વધારે વખત લાગે તો શિવલાલ ખીચારા પીડાઈ મરે તેની ખીકથી તપાસ કરવા માંડી. થોડી વારે ખીજે દવા વેચનાર હાથ લાગ્યો અને તેણે દવા આપી. દવા આપતાં બોલ્યો: “કેમ, મિસ્ટર! તમને ડિસપેન્સીયા ધન્નોજ છે નહિ?”

“નહિ રે; આ તો મારા મિત્રના પેટમાં દુખે છે તેને વાસ્તે છે.”

“સુંકાય? ટમારી ભુલ છે, મિસ્ટર! આટો ફક્ત ડિસપેન્સીયાની જ દવા છે. સમજ્યા?”

મને વિચાર થયો કે, કાંઈ અનસૂયાએ ભુલ તો નહિ કરી હોય. એમ પણ હોય. તે છતાં “ડીક, સાહેબજી!” કહી ત્વરાથી ઘર તરફ જવાને રસ્તો લીધો.

હું ઘેર ગયો ત્યારે હમેશની માફક પ્રેફેસર લાઇબ્રેરીમાંજ હશે એમ મેં ધાર્યું. ત્યાં જોઉં છું તો જાણે નવા ફાટેલા જ્વાળામુખીએ ધરતી ઉડાવી મુકી હોય તેમ બધી ચોપડીઓ વેરણખેરણ પડેલી હતી. પ્રેફેસરની પ્રિય સખીઓ-કિમતી, બહાલી ચોપડીઓ ગમે તે પાને ઉઘડેલી, કાપક ફેંકતાં ફાટી ગયેલી, જ્યાં ત્યાં પડેલી હતી. શિવલાલનું

પુસ્તકાલય-જે તેની આખી દુનિયા કહીએ તો ચાલે તેના પર સીતમ ગુનચો લાગતો હતો. ત્યાંથી નીકળી હું ઉપર ગયો. અનસૂયાના ઓરડામાંથી કાંઈ અવાજ આવતો હતો. પ્રેફેસર ત્યાં સુતા હશે ધારી હું ત્યાં ગયો.

પ્રેફેસર નિરાશાની મૂર્તિ સમા ભોંય પર પગ લંબાવી બેઠા હતા. તત્ત્વજ્ઞાનથી હંમેશ તેજ ભારતી આંખો સુજેલી હતી. તેમાંથી ચોધાર અશ્રુઓ વહેતાં હતાં; નાનું છોકરું ધુળમાં બેસી, મુઠ્ઠીઓથી આંસુ લુછે તેમ હાસ્યજનક નિર્દોષતાથી એક હાથની મુઠ્ઠીથી તેને તે લુછતા હતા. બીજો હાથ તેમણે ભોંયપર ટેકવેલો હતો. પાસેના કપાટમાંથી અનસૂયાનાં ભભકતાં વસ્ત્રો તેમણે ખેંચી કાઢી તેમની રંગબેરંગી શોભાથી આખો ઓરડો ભરી કાઢ્યો હતો. એમના મ્હોં આગળ અનસૂયાની એક છબી પડેલી હતી. પ્રેફેસરને માટે જે મને માનની લાગણી ન હોત-જે એમની આવી દયાજનક સ્થિતિનું કારણ જાણવાની ઉછળતી આકાંક્ષા મને ન હોત તો જરૂર હું ખડખડ હસી પડત.

“અનસૂયા ! તને આ શું સુઝ્યું ?” પ્રેફેસર રડવાથી ફાટી ગયેલે થ્રોટે બોલ્યા. પછી તેમણે પોતાનું કપાળ કુટ્યું:-“અરે મૂર્ખા !”

આ દુઃખના શબ્દોએ મને ગભરાવ્યો. શું અનસૂયાને કાંઈ અનિષ્ટ થયું છે ? “શું છે ?” પુછતો હું ઓરડામાં પેદા. મને જોતાંજ પ્રેફેસરના ચહેરા પર ગુસ્સાનો સખત આવેશ આવ્યો. વિદ્વતા અને ભલામણથી ઓપતા મોઢા પર એક વાર જ્વલંત રોષનું વિકરાલ સ્વરૂપ દેખાયું.

“શું છે ? રમણીક ! ચોર !” કહી તે ઉભા થયા; પણ પ્રેફેસરના કામળ હૃદય માટે આટલો જુસ્સો ધણો હતો. પાસેની ખુરશી પર બેસી જઈ રડતે અવાજે તે બોલ્યા:-“અરે તું ! આવો નિમકહરામ ! અરે ભગવાન !”

“અરે પણ છે શું ? હું તો તમારે માટે દવા લેવા ગયો હતો.” આ આક્ષેપ ન સમજવાથી ધણો જ અનયય થઈ મેં કહ્યું.

“દવા કેવી ?”

“અનસૂયા ભાભીએ કહી હતી તે.”

“પણ અનસૂયા ક્યાં છે ?”

“તે તમને ખબર કે મને? હું તો આ બહારથી આવ્યો આવું છું. મને શી ખબર?”

ન માનતા હોય, માંડે કહેવું બહુ વિચિત્ર હોય, તેમ પ્રેક્ષિસરે ડાળા કાઢ્યા.

“શું તારી સાથે નથી આવી?”

“મારી સાથે શું કામ આવે?”

“તું લઈને નાસી નથી ગયો?”

“નાસી ક્યાં જાઉં?”

“ક્યાં ગઈ ત્યારે? ઓ રમણીક! મશ્કરી નહિ કર. અનસૂયા ક્યાં છે? તું જ તેને લઈ ગયો છે—”

“અરે પણ હું ક્યાં લઈ જાઉં? કંઈ ગાંડા થયા છે? અને હું લઈ ગયો હોઉં તો પાછો શું કરવા આવું?”

“ત્યારે આ શું?” કહી બે કાગળ ધર્યાં. એક ટાઈપ કરેલો હતો. તેમાં આટલું જ હતું કે “તારા મિત્રથી ચેત. તારી બેરીને સુખ નહિ આપશે તો દુઃખી થશે.”

“આ કાગળ કાલે ટપાલમાં આવ્યો.”

“તમે મારી જોડે વાત કરી તે પહેલાં?”

“હા.” કાલે જે ગંભીર વાત કરવા પ્રેક્ષિસર આવ્યા હતા તેનું કારણ હવે મને સમજાયું. “આ બીજો જો” કહી બીજો કાગળ તેમણે ધર્યો. બીજો અનસૂયાના હાથનો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે

બહાલા પ્રેક્ષિસર,

આપને ચોપડીઓ બહુ ગમે છે; મને તમારી સોખત બહુ ગમે છે. એ એ ન બને. તમને કાંઈ મોજ શોખ નથી ગમતાં; મને તેના વગર નથી ગમતું. ત્યારે આપને છેલ્લી સલામ.

લી. આપની
અનસૂયા.

“આ ક્યાંથી મળ્યો?”

“ આજે સવારે મારા ટેબલ ઉપર પડ્યો હતો.”

“ ખરેખર ? ”

પ્રોફેસરના મગજ પર કાંઈ નવું તેજ પડ્યું. એકદમ તે ઉભા થયા. તેમનું મોઢું હતું તેના કરતાં યે વધારે પડ્યું. “ રમણિક ! હું સમજ્યો. તે ગઈ. તેણે આત્મઘાત કર્યો. ”

“ ગઈ કાલના ઢાળાચાળા પરથી અનસૂયાનો કાંઈ એવો વિચાર દેખાતો ન હોતો, પણ કાંઈ તોફાનનો લાસ થતો હતો. કાગળ મરતું માણસ લખે તેના કરતાં મશ્કરી કરનાર લખે તેનું વધારે લાગે છે,” મેં પ્રોફેસરને કહ્યું. પણ તે તો દુઃખની પ્રતિમા જેવા માથે હાથ દઈ બેસી રહ્યા; અને હું કહેતો હતો તેના પર ધ્યાન આપ્યા વગર ડોકું ધુણાવ્યા કરતા હતા.

“ તું ન સમજે રમણિક ! એ તો મરીજ ગઈ ! હું ગઈડો છું. આજે ત્રણ ત્રણ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં પણ મેં ન તેને બોલાવી ને ન કંઈ સુખ આપ્યું—ન ઓળવા દીધું ને ન પહેરવા દીધું. હું તો જનવર છું. વાંચવામાં ને વાંચવામાં અનસૂયા ગઈ. ”

“ અરે જરા ધીરજ તો રાખો. મને તો મળ.....”

“ અરે મૂર્ખા ! મશ્કરી ન હોય. આવું જાણત તો હું મારો અભ્યાસ-ખંડ ટુંકો મુકત. ઓ મારી અનસૂયા !...” કહી રડી પડ્યા.

“ અરે ઓ.....” તેવેજ ધાંટે જવાળ દેતી, તોફાનમાં હસતી, કુદતી અનસૂયા કપાટ પછાડીથી આવીને પાછળથી પ્રોફેસરને ગળે વિંટળાઈ. પ્રોફેસરે ડોકું ઉંચું કર્યું; તરતજ અનસૂયાના હાથ તેની આંખો પર ખીડાઈ ગયા ને પાછળથી મારી સામે તે આંખો નચાવવા મંડી.

“ કાણુ અનસૂયા ? ”—ફાટેલા ધાંટાથી રડતાં, હસતાં, પ્રોફેસરે પુછ્યું. અનસૂયાએ જવાળ દીધો નહિ. ધીમે ધીમે, ડરતા હોય તેમ પ્રોફેસરે આંખ પરના સુકોમળ હાથ તપાસ્યા—તે હસી પડ્યા.

“ અનસૂયા ! છોડ. ”

“ ના—આ—આ. ”

“ તું ક્યાં ગઈ હતી ? ”

“ મરી. ” “ સાચું બોલ. હું તો ગભરાઈ ગયો હતો. ”

“ નશીબ તમારું ”

“ બોલની, ક્યાં ભરાઈ હતી ? આ તોફાન શું કરવા ? તને ખબર છે કે હું જીવતો મરી ગયો હતો. ? ”

“ શું કામ ? મારી શોક તમને સોંપી હતી, પછી શું ? ”

“ શોક કોણ ? ”

“ તમારી ચોપડીઓ. ”

“ ચુલામાં પડી ચોપડીઓ. મારી આંખો છોડ, હું તો ગુંગળાઈ છું. ”

“ મને ત્રણ વર્ષ ગુંગળાવી તેનું કેમ ? ”

“ તેની શિક્ષા કરે છે, લુચ્ચી ! ” બાંધ આંખોએ તેને પકડવા પ્રેક્ષક-સર મથતા પછી અનસૂયા તેના માથાની હતી.

“ નહિ, હજી તે તો આડી છે. ”

“ શું ? ”

“ હું પહેરાવું તેવાં લુગડાં પહેરવાં—હું લઈ જઈ ત્યાં ફરવા આવવું—હું કહું ત્યાં સુધી મારી જોડે બેસવું. ”

“ અરે વાહરે મારા માસ્તર ! ” કહી પ્રેક્ષકને જોરથી હાથ ખેંચ્યો અને અનસૂયાને પોતાના હાથમાં લીધી. ઘણા દિવસની લુખી બિચારી અનસૂયા સુખી મુખે ત્યાં લપાઈ ગઈ. બે પ્રયંત્ર પર્વતનાં શિખરો વચ્ચે સુધાબર્યો ચન્દ્ર જેમ ચમકે તેમ તેનું રસાળ મુખડું પ્રેક્ષકના હાથ વચ્ચે સોળી રહ્યું. આપણું કામ પતી ગયું મને લાગ્યું એટલે આપણે ત્યાંથી જાનામાના બહાર નીકળ્યા.”

*

*

*

તમે હવે પ્રેક્ષકને જોયા છે ? તેના શિષ્યો કહે છે કે અનસૂયા તેને માથે જાણું થાપે છે.

એક પત્ર.

મારા નાથ ! મરણ પથારીએ પડી પડી એક વાર ફરી તમારે ચરણે માંડે માથું મુકું છું. આ કાગળ ન લખત. હળરોવાર, કરગરી કરગરી કહેલા હૃદયભેદક બોલોની કાંઈ અસર થઈ નહોતી તે કાંઈ હવે થશે ? નહિ થાય, મને ખાતરી છે. પણ મારા વિચારો, મારા અનુભવો જણાવવાથી હું દુઃખમાંથી છુટીશ; અને તેથી કાંઈ ભવિષ્યની તમારી પત્નીના સદ્ભાગ્યે જે આપના મગજમાં કાંઈ સદ્બુદ્ધિ આવશે તે જ દશા મારી થઈ તે તેની થશે નહિ અને મારી માફકે કુમળી વયમાં તે કાળશરણે જશે નહિ. મારી સોળ વર્ષની જીંદગીમાં બહુ બહુ દુઃખ પડ્યું. કાણે પાડ્યું તે પ્રભુ જાણે. પણ એક વખત તો મારે કહેવું પડશે,—શરમ છોડી, ડોસાંઓની મર્યાદા મુકી કહીશ કે જે એ દુઃખને માટે કાંઈ જોખમદાર હોય, જે કાંઈ એ દુઃખ મટાડી શકત તો તે મારા સ્વામીનાથ—મારા દેવ—તમે હતા. પણ તમે મારો હાથ ઝાલ્યો, દુનિયાએ તમને કામલ બિનઅનુભવી બાલા સોંપી પણ તમે તેનો વિચાર પણ ન કર્યો—મારી આ દશા થઈ—મારા પ્રાણ જવા માંડે ખુન થવા વખત આવ્યો.

હું આપને ત્યાં આવી તે વખત યાદ છે ? પ્રેમાળ માતૃપિતાની લાડીલી છતાં પણ તેમનો ભાવ તરછોડી હું તમને અંખતી. પરણ્યા પહેલાં પણ નિશાળે જતાં જે મારી નજર તમારા પર પડતી તો મારા હૃદયમાં કાંઈ અવનવા ભાવો ઉગતા; મને એમ થતું કે ક્યારે તમને મળું ? ક્યારે તમારી સેવા કરી જીવન સફળ કરું ? પાછળથી તમે મને અનેક દોષ દેતા; તમારે માટે બેદરકાર રહેવાનો ફર આરોપ મુકતા. એવું કાંઈ બને ? હિંદુસંસારમાં પતિ અને પ્રભુ એ બેમાં પ્રતિની પ્રભુતા મોટી છે. બાળપણથી જ નાની બાલકીઓ પતિદેવની આરાધના માંડે છે. ફર માત્ર એટલો કે તે દેવ દેવાધિદેવ ઇશ્વર કરતાં પણ આઠમ્બર મોટો રાખે છે અને ભક્તવાત્સલ્ય એમું ધરાવે છે.

હું જ્યારે તમારે ત્યાં આવી ત્યારે કેટલી નાની હતી? મહિના પહેલાં નિશાળે જતી, કોઈ નિર્દોષ હરણીના સ્વચ્છ અને આનંદથી કુદતી. સાસુને રોડ ને ઘણીની ગુલામગીરી એ બન્ને શબ્દો પણ મારા કાન પર નહોતા પડ્યા; છ મહિનામાં માઈ મન કેવું રૂંધારો, માઈ હૃદય કેટલું ધવાશે તેનો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. આવતાં વાર શા માટે મારા નિર્દોષ મનને ખાટાં તીખાં મેણાંથી જાણીતું કર્યું? હું કાંઈ પણ કરતી કે કહેતી તો મારાં માઆપ વિષે ચર્ચા કરવાની શી જરૂર હતી? મને ન આવડે તો સાસુજીની તો શીખવવાની ફરજ હતી. શું હું રાક્ષસી છું? શું છોકરાને માઆપને માટે ભાવ હોય, માન હોય અને હેતાળ છોકરીને પોતાની જનેતા અને પૂજ્ય પિતાને માટે જરા યે લાગણી ન હોય? “તારી માં અને તારા આપ અને તારી ઉખાત!” તમને કોઈ એમ કહે તો તમે સામાને તમારો મારી શકો. નિર્દોષ બાલિકાને પૂજ્ય માવિત્રાના પર પડતા શુકનો સાંભળવા પડે; મન અકળાય, પણ વેઠવાં પડે; હૃદય રડે, પણ ખમવાં પડે.

એ ત્રણ મહિનામાં કંઈક કાળજી કરી એ સાંભળવાની ટેવ પડી ત્યારે નવી ખુશી શરૂ થઈ. બહાલા! તેર વર્ષમાં માઈ શું ગળું? પારકે ઘેર ઉછરેલી નાદાન છોકરીને તમારી રીતિઓ ક્યાંથી આવડે? જેમ તમારી બહેન તમારી માને લાડકી તેમ હું પણ મારી માને હતી. મારાં કામલ અંગોની તેમને દરકાર હતી. ત્યારે શું વીસ વર્ષની દીકરીનાં સુંકામલ અંગો જરા કામ કરતાં સેકાઈ જાય અને તેર વર્ષની વહનું શરીર આખાં ઘરનું કામ ઉઠાવી શકે? શું હિંદુસંસારમાં સાસુને અને વરને જરા પણ ન્યાયના અંકુરો મનમાં નથી હોતા? માઈ પણ શરીર હતું-કાંઈ બોલું લાકડું નહોતું. વળી આખા દિવસની મહેનત મજૂરી પછી તમારી પતિ તરીકે શી દરકાર? આખી જીંદગીભર મેં સાંપ્યું છે, પણ હવે બોલીશ. તમને શું ખબર ન હોતી કે હું પણ નાદાન અશક્ત બાલક છું? આખો દિવસ ગદાવૈતરું કરું છું? નથી સૂતી કે નથી એસતી? તમે બોલબેટ રમીને આવો, એકદિસમાં જઈ આવો તેમાં શું

થયું ? અમે ધરમાં શું ઉઠ્યા કરીએ છીએ ? આખો દિવસ મજુરી કરતાં પળે પળમાં ગાળો ખાતાં, આખા ધરના વધેલે ધાને પેટ ભરતાં, અસંતોષમાં અહોનિશ જીવન ગાળતાં, થાક્યાં હાર્યાં એ પ્રમલ શબ્દની લાલસામાં તમારી પાસે આવીએ તો તમારાથી એક શબ્દ પણ સ્નેહનો ન બોલાય ? સાધારણ વસ્તુ જોઈએ તો પણ તરત ઉઠી હાજર રહેવું, પળવાર વાર લાગતાં તમારા ઘાંટા સાંભળવા; તમારા મરદના મજબુત પગ ઓફિસમાં બેઠાં બેઠાં દુખે તેને મારા નિર્બલ હાથે દાબવા અને તમને પરસેવો થાય તો કમ્પતી કેડે અડધી રાતે પવન નાંખવો ! શું તે વખતે તમારા મનમાં એમ પણ ન આવ્યું કે આ તમારા કરતાં વધારે કામભ બાકા કેમ આ શારીરિક દુઃખ વેદશે ? ક્યાંથી આવે ? હું તો ગુલામડી. વહુ તે એક ધરનું બિલાડું. તેમાં બિલાડું પણ સાઈં કે નીરાંતે ઉઘે ને એ વખત નીરાંતે ખાય. તમને મરદોને અમારાં દુઃખોની શી ખબર ? ધણા દિવસો એવાયે ગયા છે કે આખો દિવસ અથાગ કામ કરી પેટની નસેનસ દુઃખની હોય, બેસાતું ન હોય, સુવાનું તો ક્યાંથી જ હોય ? એ દુઃખ સાથે પણ તમારી સેવા કરી, મુંગે મોઢે જ્યાં ત્યાંથી નિદ્રાદેવીનો આશરો લેવાની જ આકાંક્ષા હોય; તેવી વખતે તમારો સખત બોલ, અણધરતી ધમકી, અને કવચિત્તેયાર લપડાક પણ સહન કરતી;—અને આંસુ પડે તેમાં પણ ગુનેગારી ! પિયેર જવાની બંધી; સાસુનો સદાનો ક્રોધ; તમારું હંમેશનું સ્વામિત્વ,—જુદમી બેદરકાર સ્વામિત્વ: આ બધું પંદર વર્ષની છોકરીને તમે સહન કરાવ્યું ! હજારો મારા જેવી કરે છે તેમ મેં પણ કર્યું.

ભૂલેચૂકે એક દિવસ મારી માને મોઢે મારાથી કાંઈ કહેવાઈ ગયું તેનો તમારી માને કાને ઉડતો સંદેશો આવ્યો. તેણે વાતનું વતેસર કરી તમારા કાન ભર્યાં. તમે તે રાતના મને મારી. એ દિવસ યાદ છે ? ફાટતી છાતીએ ઉશીકા પર બહુએ આંસુ વરસાવ્યાં—મોત માગ્યું. આ રીતે અસહની બૈરી—નદીએથી આખો દિવસ પાણી ભરી લાવનારી પુષ્ટ શરીરવાળી—આખો દિવસ કુથલી કરી દિવસ ગુજારી જડ મગજની માત્ર કહેવાતી અબળાઓ, આ બધું સહન કરતી હોય તો બલે, પણ બણી-

ગણી સુકામલ શરીરની અને હૃદયની હાલની ખાલાઓ આ ક્યાંથી વેડી શકે ?

જો તમે મને સ્નેહ દેખાડ્યો હોત—તમને ખાવા પીવાનો મોજ-શોખ કરાવનારી લુંડી તરફ મહેરબાની—નહિ—જો જરા પણ દરકાર, મારા તરફ જરા પણ સહનશીલતા કે ન્યાય દર્શાવ્યાં હોત, તો સંસારે તો તમને મારા શરીરના માલિક બનાવ્યા હતા પણ હું તમને મારા અંતરના પ્રભુ બનાવત—તમારી સૃષ્ટિને ફૂલે પાથરી સુખની સીમાનો અનુભવ કરાવત. પણ મારા મનની બધી મનમાં જ રહી. તમારે પાલવે પડીને ન મળ્યો ન્યાય, કે ન મેળવ્યો સ્નેહ, કે નહિ પામી સુખ. માફ અંતર રીખાઈ રીખાઈ શરીર સુકાયું અને આખરે તમારા શબ્દો અને કૃત્યોથી જ આજે મફ હું.

એક દહાડો તો તમારા સ્વાર્થ શિવાય બીજી વાત કરવી હતી ? એક પળ તો શુદ્ધ પ્રેમનો સ્વાદ ચખાડવો હતો ? એક વાર તો જમ્યા પછી પુછવું હતું કે પાછળ ધાન રહ્યું છે કે પોપડા ? એક દહાડો તો સાથે એસી કાંઈ રસિકતાનો, કાંઈ ઉંચા વિચારોનો ખ્યાલ કરાવવો હતો ? પણ એવી ક્યાંથી આશા ? ખાધપી, પેટભરી, જીંદગી ગાળવામાં એવા વિચારો ક્યાંથી આવે ? અસલ સતીઓ આવતે ભવે તે જ સ્વામી માગતી. હું માયું, પણ તે લાયકાત તમે દેખાડી છે ? તેવી સતીઓને તેવા પતિ હતા. આ ભવે છુટી—પ્રભુ ફરી આપણો સાથ ન કરાવે !

સાસુજીને કહેજો કે ફરી કોઈ ભણેલી સ્ત્રી ન લઈ આવે !

અભાગિણી.

ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ.

સમાનતાની વાત કરવા તો બધા શૂરા છે. કાંઈ લોકશાસ્ત્રની વાતો કરી તેથી આપણાં કુલાભિમાન અને જાતિ અભિમાન છોડી દેવાં ? નહિ જ. એ-દોષ હોય તો પણ-પ્રશંસનીય છે, “ મહાન નરનું છેલ્લું કલંક ” છે. તો પછી, રા. સુમતિશંકરનું કુટુંબ આ દોષથી ભૂષિત હોય તો શો વાંધો ? આજે બધે શું છે ? બીજા બધા બેચાર પેઢીની વાતો કરે છે; સુમતિ તો શુદ્ધ ઋગ્વેદી, આશ્વલાયની શાખાનો અને અત્રેયસ ગોત્રનો ઉચ્ચો અસ્પર્શ્ય બ્રાહ્મણ ! જ્યારે સુમતિનું વંશપરંપરાનું ગૌરવ જોઈએ; અને જ્યારે દહાડામાં ત્રણ ત્રણ વખત તરડી લઈ, નામ અને કુળ ન ભૂલાય માટે પેઢીધર ‘ અત્રેયસગોત્રોત્પન્નોઽહં ’ કરી બાપદાદાઓ અનસૂયાના જ પેટમાંથી નીકળેલા હતા તેનો ચોખ્ખો દીવા જેવો પુરાવો જોઈએ, અને જેમ કોઈ નદી જમીનમાં થઈને, અથવા ઝાડપાનથી ઢંકાઈ વહેતી હોય અને દેખાતાં ન દેખાતાં છતાં આખરે પર્વતમાં જ એનું મૂળ છે એમ માનીએ, પેઢીનામું ખોવાતાં-ભૂલાતાં, જ્યારે મૂળ પુરૂષ અત્રિને પકડી શકીએ; જ્યારે તે અત્રિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશને ખોળામાં રમાડનારના ભરથાર હોય; અને જ્યારે આમ બ્રહ્મા સુધીનો અસ્પષ્કિત દાખલો ચોક્કસ થાય, તો પછી કોની મગદુર છે કે સુમતિશંકરનું કુલાભિમાન વાસ્તવિક નથી એમ કહેવાની હિંમત કરે ? આ ચોક્કસ પેઢીનામા આગળ ચીનના પદ્મજી રાજના પણ વંશગૌરવનો હિસાબ નથી. તેમાં જો સુમિતાનાં ફાઈ અને કાકાને અત્રિ સંબંધી વાત કરતાં સાંભળો તો તમને તો એમ જ લાગે કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને રૂદ્રને અનસૂયાએ ખોળામાં સંતાડ્યા ત્યારે સુમિતાનાં ફાઈ અને કાકા બારણા પછાડી ભરાઈ, અનસૂયા દાદીનું પરાક્રમ નિહાળી રહ્યાં હશે. અને જ્યારે કોઈ શુભાશુભ પ્રસંગે સમર્પિતું જ્ઞાત સોપારી મૂકી આવાહન થતું ત્યારે સુમિતાના કાકા વિમતિશંકરની છાતી એક વહેત ઉંચી આવતી; અત્રિ બનેલા સોપારીને ચંદનના ચાર વધારે છાંટા

અને કુલની બે મોટી પાંખડી ચડાવ્યા વિના તે રહેતા નહિ; તે ઉપરાંત તરત જ આમતેમ મગફળીમાં જોતા અને ધીરમતિ ફાઇની સામું જોઈ “અત્રિ-સોપારી” દેખાડી “આ આપણા દાદા” એવું કાંઈક નજરથી સુચવતા.

પણ જો કુલગૌરવનું કારણ આટલું જ હોત તો તેમાં કાંઈ એટલી બધી નવાઈ નહોતી; કારણ કે જ્ઞાના ઋષિપુત્રોથી જ હિન્દના આત્મજ્ઞોની ઉત્પત્તિ થઈ છે; અને બાકી બીજા દેશોમાં તો જ્ઞાના આંગણીએ આણેલા પુત્રોથી થઈ હોવાથી, આપણા સદ્ગુણે કરોડો ભૂદેવો બારેબાર ઋષિથી જ આવેલા એ વાત સિદ્ધ છે. પણ સુમતિશંકરના કુટુંબના ગર્વનું કાંઈ બીજું પણ કારણ હતું, અને એમના કુટુંબીઓ ધીમે, માનભર સાદે જ તે જણાવતા, નહિ તો માંહોમાંહે સમજતા. પહેલાં તો જાણે એમનામાં મતિ ન હોય તેમ છોકરા અને છોકરીઓ બધાનાં નામ પાછળ “મતિ” રાખવામાં આવતું; સુમતિના કાકા વિમતિ, ફાઈ ધીરમતી, બાપ શંકરમતિ, વગેરે વગેરે. કારણ એમ હતું કે કોઈ એમનો પૂર્વજ “ગૌમતિ” ઘણો પ્રતાપશાલી થઈ ગયો હતો; અને તેના વંશજ બીજા બધા કરતાં કોઈ અજબ રીતે ચડતા હોય તેમ બધા વર્તતા. એમને ત્યાંનાં બધાં ચતુર્થ અને રૌદ્રમાં રહેતાં; એમના કાકાઓ ન્યાતમાં, શ્મશાનમાં, વરઘોડામાં આગળ આગળ ચાલતા; એમની ફાઈઓ કુટવામાં, ફટાણામાં બધા કરતાં ભુદેજ રાગે ને ભુદી જ તીખાશથી રસ ભેળતાં; એમના છોકરાઓને બીજાની જોડે રમવા દેવાની સખ્ત મનાઈ હતી. નિશાળોમાં માસ્તરને ચોક્કસ હુકમ હતો કે ખબરદાર અમારા છોકરાને બીજા સાથે બેસવા દીધો કે ફરવા દીધો તો! કારણ કે, તેઓ “ગૌમતિના પેટ” ના હતા. એમના કુટુંબનાં બધાં ઉંચી મોર જેવી ડોકી કરી ચાલતાં. અવાર નવાર વાત કરતાં “હું ગૌમતિ પેટનો હોઉં તો” આમ અને તેમ કર્યો કરતાં, વારંવાર “ગૌમતિ” નું કુલ લજવાવાનો ધાક બધાથી વધારેમાં વધારે દેખાડતાં.

સુમતિ નાનો હતો ત્યારે તેને બહુ ચીડ ચડતી, કારણ કે “ગૌમતિ” કુલોત્પન્ન થયા છતાં એનામાં તેનો વા જરા ઓછો હતો. સમજ નહોતી

પડતી કે એનામાં એવું શું છે કે જેથી ફળીઆના છોકરા જોડે ન રમાય, નિશાળમાં સાથે ન બેસાય, તેની સાથે ન ચણા મમરા ખવાય ને ન વરસાદમાં ઝીલવા જવાય. ધીરમતિ ફાઇ અને હરમતિ ફાઇએ એને બહુ ધમકાવતાં, અને “ગૌમતિ” કુલકલંક ઉઠવાની ભયાનક આગાહી આપતાં. તેમાં હરમતિ ફાઇમાં કુલાભિમાન ધણું સતેજ હતું. તેમનો ધણી જીવતો હતો. પણ સાસુ અને વર જોડે સાત વર્ષ સુધી પોતાનું કુલ મોટું છે એમ અનેક વાદવિવાદો કર્યા પછી પણ તેઓની મોલામતી બુદ્ધિ “ગૌમતિ” કુલની મહત્તા ન સમજી શકી; અને તેવાં છીછરડાં લોકો જોડે રહેવા કરતાં કુલદીપિકા હરમતિ ફાઇએ જીવતા ધણીએ રંડાપો વેડી, પીયરમાં બાકાની જીન્દગી પુરી કરવાનો આગ્રહ આદર્યો હતો. ધણી વખત ફાઇને સુમતિ પુછતો કે કેમ ફલાણું નહિં કરું? પુછતાંજ ફાઇઓનો મિળજ જતો; છોકરાની કુબુદ્ધિનો નાશ કરવા માટે ઈશ્વર પાસે યાચના રૂપે તેમની આંખો આકાશ તરફ ફરતી, અને બહુ થાય તો ધીમે ધીમે કાઠી ફાઇઓ પૂજની ઓરડી તરફ આંગળી કરતી. અને એનું એક મોટું કારણ હતું.

પૂજની ઓરડીમાં કાંઈ અદ્ભુત ભેદ હતો. “ગૌમતિ” નું નામ દેતાં બધાંની નજર તેના તરફ જતી, જાણે “ગૌમતિ” દાદા સદેહે ત્યાં બેઠા હોય તેમ તેનો ત્રાસ લાગતો, અને વર્ષમાં એક દિવસે-વૈશાખ વદ ચૌદશે-ધરનાં મોટાં ભેગાં થતાં, છોકરાંઓને ઓરડીમાં પુરતાં, અને ઘીનો દીવો કરી બધાં પૂજની ઓરડીમાં જઈ કશાને નૈવેદ્ય ધરાવતાં. સુમતિને તે શું છે એ જોવાનું મન તો બહુ થતું; પણ કાકાનો હુકમ તોડાય તેમ નહોતું. જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે તેને વાત કહેવામાં આવી કે પૂજની ઓરડીમાં “ગૌમતિ” દાદાનાં પહેરેલાં કપડાં, મુગટ, અને શણગાર છે. અને કુટુંબમાં એવી પણ કહેણી હતી કે જ્યાં સુધી એ વસ્ત્રાલંકાર આમ રહેશે ત્યાં સુધી કુટુંબની મહત્તામાં કાંઈ વાંધો કદાપિ પડનાર નથી. ન્યાતના લોકો ગમે તે કહેતા, પણ તેઓમાં પણ કાંઈ દંતકથા ચાલતી; અને તેથી “ગૌમતિ” કુલતિલોકને ધણું માન મળતું, અને યજમાનોને દક્ષણા પણ સારી આપતા. ધીમે ધીમે ફાઇઓએ એને સમજાવ્યો કે જ્યારે બાપીશ

વર્ષ પુરાં થાય ત્યારે જ “ગૌમતિ” દાદાનો પહેરવેશ બેવાનો લાલ પહેલી વખત દરેક છોકરાછોકરીને મળે.

સુમતિ જેમ જેમ મોટો થયો તેમ તેમ તે પણ કુલદીપક નીવડશે એમ લાગ્યું. એનું માથું આકાશે ગયું, એનો સ્વભાવ અતડો થયો, એ પણ “ગૌમતિ” ના પેટને વારંવાર સંબોધતો થયો. બાવીશ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી પૂજની ઓરડીમાં જવાય એમ નહોતું; પણ કલ્પનાના ઘોડા દોડાવી શો રેશમી પહેરવેશ, શાં ચમકતાં જવાહીરો, શો લચકાતો શિરપેચ શી વૈજયંતી માલા અંદર પડ્યાં હશે, તેનો વિચાર કરતો. તેણે મનમંદ ધાર્યું કે જરૂર “ગૌમતિ” દાદા વિક્રમ કરતાં તો બે ચાર દરજ્જે મોટા હશે જ. અંગ્રેજી ભણવા માંડ્યું ત્યારથી મંટ્રીકમાં ચાલતા રૂપિયા રૂપિયાના હિન્દના ઇતિહાસો લઈ લઈ લીટીએ લીટીએ “ગૌમતિ” શબ્દ જોવાના તેણે પ્રયાસ શરૂ કર્યો તે પ્રયાસ મંટ્રીકમાં આવ્યો ત્યારે પુરો થયો; કારણ કે તેને સમજ પડી કે રૂપિયાના ઇતિહાસો તો અપૂર્ણ હોય છે. પાછી શ્રદ્ધા બેઠી અને નિશાળના પુસ્તકાલયમાંથી “મિલ” નો ઇતિહાસ ઘેર લાવી લીટીઓ તપાસવી તેણે શરૂ કરી.

એક યજ્ઞમાનની ખોટી સલાહથી સુમતિને કૉલેજમાં મુકવાનો નિશ્ચય થયો. ખોડીંગમાં બ્રહ્મચાર હોવાને લીધે યજ્ઞમાનોને ત્યાં સુમતિને મુક્યો, અને પોતાની જ્ઞાતિ અને કુલશુદ્ધતા સાચવવા સાથે પેટને અર્થે અધર્મ પાશ્વત્ય કેળવણી લેવી તેણે શરૂ કરી. અંગ્રેજી કેળવણીની અશુદ્ધતાએ સુમતિના પવિત્ર “ગૌમતિ” સ્વભાવને બગાડ્યો. ધીમે ધીમે “સ્વાતંત્ર્ય” “વ્યક્તિત્વ” એવા એવા પાશ્વત્ય તોફાનના ભણકારા તેના કાનમાં વાગવા માંડ્યા અને ગંગાની માફક એ નીચે ને નીચે પડવા માંડ્યો. એક ઘણી ખાનગી વાત છે-એક વખત ત્રણ દિવસ લાગલાગાટ સંધ્યા સુદાં તેણે ન કરી; એક વખત કૉલેજની “ડીબેટિંગ સોસાયટી” માં માણસ બધા સરખા છે એવી ચર્ચા કરવા ઉભા થવાનું નિર્લજ્જ પગલું લીધું; અને અધમતાની સીમાએ પહોંચી, એક વખત હિંમત ધરીને બાપદાદાની મોટાઈ વખાણી જીવું એ પોતાની કુદ્રતા કચલ કરવા જેવું છે એવું કહી નાખ્યું ! એના

અધ:પાતની પરંપરાની હદ વળી ગઇ. “ગૌમતિ” કુલમાં એ અંગાર ઉઠ્યો. સ્વર્ગમાં કે ન્યાં હોય ત્યાં ગૌમતિનો આત્મા ગાજી ઉઠ્યો. બ્રહ્મલોકમાં અત્રિ ઋષિના હાથમાંથી ગૌમુખી સરી ગઇ. તેની અર્ધાંગિના અનસૂયાની આંખમાંથી આધ્યાત્મિક આંસુ ખરવા માંડ્યાં !

જેમ જેમ આ છોકરો બગડતો ગયો તેમ તેમ તેના મનમાં પૂજની ઓરડીમાંનો ભેદ ફેડવાની આકાંક્ષા વધી; “ગૌમતિ” દાદા કોણ હતો તે જાણવાની જિજ્ઞાસા વધી; કારણ કે ક્યાંય પણ ઐતિહાસિક મુદ્દો હાથ નહિ લાગવાથી તે કોઈ ઠાકોર કે જમીનદાર હશે એમ તેને લાગ્યું. વીશ અને બાવીશ વર્ષ વચ્ચેનો અંતર જીવલેણ લાગ્યો. આખરે બાવીશ વર્ષ પુરાં થવા આવ્યાં. કાકા મરી ગયા હતા એટલે ફાઇઓએ તેને આ ગૌરવનો મોટો ભેદ દેખાડવા હા કહી. ગમે તે વિચાર હોય પણ સુમતિશંકરનું હૃદય ઉજળી રહ્યું. મન પર માનનું દયાળુ થયું. શુભ દિવસે તે ગામ આવ્યો—ઘરની વહુઓને પિયર વળાવી—નાનાં છોકરાંને પડોશીને ઘેર બેસાડ્યાં—બાણનાં વાસ્યાં, ફાઈલત્રીજે છાનાં માનાં, “ગૌમતિ” દાદાનો પહેરવેશ નીહાળવા પૂજની ઓરડી પાસે ગયાં. ત્રણેએ શ્વાસ બાધો—માન, કૃતજ્ઞતા, પિતૃભક્તિ એ બધાની લાગણીને મહામહેનતે ટોળે મેળવી અત્રિ અને અનસૂયાની માનસિક આરાધના કરી. જાણે “ગૌમતિ” દાદા અંદર ઉંઘતા હોય તેમ ધીમે ધીમે બધાં અંદર ગયાં. એક ફાઈના હાથમાં ઘીનો દીવો હતો, બીજાના હાથમાં નૈવેદ્ય હતું. પૂજની ઓરડી અંધારી હોવાથી વંદા વગેરેની વસ્તી ભરતક હતી, છતાં એક ઉંડા ગોખલામાં એક પેટી હતી તે એક ફાઈએ કાઢી.

સુમતિના કાનમાં રણુશીંગાં ફુંકાયાં. બાવીશ વર્ષનાં સ્વપ્નોનું કેન્દ્ર-સ્થાન આજે નીહાળવાનો વખત આવ્યો. તેનો હાથ ધ્રુબ્યો, મ્હોંમાં થુંક સુકાઈ ગયું. એક ફાઈએ ધીમે રહીને પેટી કાઢી, તેને બાંધેલી કટાયેલી કુંચી છોડી, લગાડી, પેટી ઉઘાડી. બન્ને ફાઈઓ મોન્ટ્રિફિરટોની તીજેરી ખતાવતાં હોય તેમ ગર્વભરે સુમતિને જોવા કહ્યું. અંધારામાં સુમતિએ નીચા વળી નીહાળ્યું. ખરેખર લીલો મખમલનો પોશાક, કાંઈ રૂપાનાં ચક્રતાં—એવું કાંઈ

દેખાયું. જરીનો વાગો ને શિરપેચનાં સ્વપ્નાં ખોટાં કર્યાં. એક ચક્રતા પર કાંઈ કાતરેલું દેખાયું. સુમતિ નીચો વળ્યો; કાંઈ “Surat” સુરત જેવું વંચાયું.

“ધીરમતિ ફાઈ! આપણે બહાર કાઢી જોઈએ. આના પર કાંઈ લખ્યું છે!”

“ના ના! બહાર કેમ કઢાય?”

“જુઓ તો ખરાં ‘ગૌમતિ’ દાદા કોણ હતા તે તો જોઈએ. ચોક્કસ થાય” જોયું? આ અંગ્રેજ કેળવણીની અસરની પીડા. ફાઈ-ઓએ હા—ના કરતાં હા કહી. સુમતિના મનમાં કાંઈ કાંઈ વિચાર આવ્યા. વખત છે ગૌમતિદાદા સુરતના દિવાન હોય! સુરત અક્ષિસ પણ મળ્યું હોય!! વખત છે ને સરકાર સામે દાવો માંડી પાછું પણ લેવાય!!! વિલાયત સુધી લડવું પડે તો ભલે પણ ગયો હજી તો મળે. એમ વિચાર કરતાં તેણે પેટી બહાર અજવાળામાં કાઢી. રખેને સુરત શહેર હાથમાંથી સરકી જાય તેમ ધીરે રહીને તેણે કાટ ઉઘો કર્યો. કાટ પર રૂપાના અક્ષરો હતા, તેને અજવાળે ધર્યા—ને સુમતિની આંખે અંધારાં આવ્યાં.

“Surat Factory. Mr. Howard’s Hamal” “સુરતની કાઠી. મી. હાવર્ડનો હમાલ.” તેણે વાંચ્યું.

સુમતિ બેભાન જેવો થઈ ગયો, તેના હાથમાંથી પોશાક પડી ગયો, “ગૌમતિ” દાદા શું કરતા હતા તેની ખાત્રી થઈ. જરા ભાન આવ્યું અને તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. ફાઈઓ ખીજવાઈ; ભત્રીજાએ ભરમ ભાગ્યો. ફાઈ-ઓએ અને ભત્રીજાએ કુલાભિમાનને જેમ તેમ કરતાં સરખું કર્યું.

*

*

*

રાત્રે એ ફાઈ ને ભત્રીજો પાછલે આરણ્યેથી બહાર નીકળ્યાં, એક પોટલી સાથે ઘંટીનું પડ બાંધ્યું અને પાડોશમાં કુવો હતો ત્યાં “ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ” વિસર્જન કરીધું!!!

શામળશાનો વિવાહ.

મિથ વાચક ! જરા ધીમેથી ઉપરનું નામ વાંચી સાક્ષરતાની સીડીએ ચડી, મહાકાવ્યની આશા રાખતો હો, કવિરત્ન નરસિંહના પુત્રનો ઇતિહાસ સાંભળવા તલસતો હો, ભક્તિનો સ્વાદ ચાખી ઇશ્વરનું નામ સાંભળવા તને ઉદ્ધાસ થતો હોય—તો મારો લેખ વાંચવો બંધ કરી દે. મારે સાક્ષરમાં ગણાવું નથી—ગરીબ બિચારા શબ્દોનું સત્યાનાશ વાળવું નથી; કવિ થઈ રવિ ન પહોંચે તેવા અધારામાં જવું નથી; ભક્ત થઈ, સ્વર્ગે જઈ, તેત્રીસ કોટી દેવતાઓને જોઈ, અહોનિશ નમસ્કાર કરી ટાંટીયા તોડવા નથી. મારે તો એક સાદી વાત કહેવી છે. વાત ભલે સાદી હોય પણ શ્રેષ્ઠતામાં ઉતરે એમ નથી. શું નરસિંહ મહેતાના પુત્રે પુણ્ય કરેલાં અને મારા શામળશાએ ગુનેહગારી ? નહિ જ. આ તો પ્રજ્ઞસત્તાના દિવસો છે. ગરીબ ભીખારી ઉમરાવના સરખો છે, દારૂ પી લથડતા મજૂરોની વિચારશક્તિ પરથી ગ્લૉસ્ટ-નો જેવાની લાયકાત નક્કી થાય છે. તો શા સારૂ મારા શામળશા નરસિંહ મહેતાના દીકરા સમાન નહિ ?

ગયા મહા મહિનામાં હું મુંબાઈથી અમદાવાદ જતો હતો. શું કામે તે કહેવામાં સાર નથી. ગાડીમાં મારી સાથે એક મારો જુનો મિત્ર બેઠો હતો. ક્યાં સુધી તો અમે ટોંગટપ્પાં માર્યાં—પાન ચાવ્યાં—જુની નવી સંભારી હત્યા. મારો મિત્ર રૂની દલાલી કરતો હતો એટલે લેખાસમાં કાંઈ ઉતરે એવો ન હોતો. ધીમે ધીમે આગગાડી—એક સ્ટેશન પાસે આવવા લાગી એટલે મારા મિત્રમાં જાદુઈ ફેરફાર થવા માંડ્યો. બગલાની પાંખ જેવું પહોળી કોરનું અમદાવાદી ધોતીયું, કડકડતો કસવાળો અંગરખો, કસખી કોરનો દુપટ્ટો, અને લાલ કુસુમ્મી પાઘડી ધીમે ધીમે નીકળ્યાં, અને ગાંડાભાઈના શરીર પર ચડવા માંડ્યાં.

“ કેમ ગાંડાભાઈ ! સાપ કાંચળી ઉતારે તેમ તમે પણ—”

“ હા ભાઈ!—આ ગામના શેઠ શામળશાનાં લગ્ન છે. તેનો હું આડ-તીથો એટલે કાંઈ છુટકો છે ? ચાલો તમે પણ.”

“કાણુ હું!” અચંબાથી મેં પુછ્યું. “હું તો તમારા શેઠને ઓળખતો યે નથી. તેનું નામ તો આજે સાંભળ્યું.”

“તેમાં કાંઈ નહિ. શેઠ તો બધાને કહ્યું છે કે મિત્રમંડળ સહિત આવજો. ચાલો તો ખરા, જરા મોજ આવશે. અમદાવાદમાં એટલું બધું શું કામ છે?”

“ના રે! કામ તો કાંઈ નથી. પણ નકામા પારકે ઘેર—”

“અરે પારકું શું અને પોતાનું શું લલા માણસ? ક્યાં લાંબી વાત છે? આજે સાંજનાં ગોધાં લગન છે. લગન જોઈને સવારે જજો.” “ગોધાં લગન” શું હશે તેના હું વિચારમાં હતો એટલામાં સ્ટેશન આવ્યું અને ગાંડાલાઈને તેડવા માણસો આવ્યા.

“રજીછોડલાઈ! ના મારા સમ! અમારા શેઠને ખોટું લાગશે” ગાંડાલાઈએ કહ્યું. આખરે મેં પણ હા કહી અને વગર નોતરે શામળ-શાના લમનો લ્હાવો લેવા ઉતર્યો.

પોટલાં ઉતાર્યા અને અમે સ્ટેશનથી બહાર નીકળ્યા. “આ ગાલ્લી તમારે હાથે હોંકે” કહી તેડવા આવનાર માણસે એક નાનું, ઉંચાડું ગાડું દેખાડ્યું. તેમાં ચાર જણ તો બેઠેલા હતા; અમે બે, તેમજ ગાડીવાળો કયે ખુણે બેસીશું એ મને વિચાર થયો. આખરે અમે સાત જણ ગમે તેમ સિંચાયા. ગાડીવાળાએ હાથમાં પેરાણી લઈ, બગદીયાનું પુંછડું આમળી “તારો પાળતો મરે” ની શુભાશિષોથી ગાડું હંકાર્યું. સંકડાઈને બેઠા એ તો દીક, પણ અવારનવાર રસ્તાની અવનની ખુબીઓ આવતાં અમે એક એકના ખોળામાં જઈ પડતા, અને નાક પર સરી પડતી પાથ-ડીઓ મહામુશ્કેલીએ સીધી કરતા.

આખરે મહેમાનો ઉતારવાની વાડી આવી અને અમારી ‘ગાલ્લી’ ઉભી રહી. અમને ત્યાં ઉતારી ગાડીવાળો ચાલ્યો ગયો; અને અમને તેડવા આવનાર તો ક્યારનો અંતર્ધાન થઈ ગયો હતો. એટલે, બખ્ખે હાથમાં પોટલાં લઈ ચારે બાજુએ આવકાર દેનારની વાટ જોતા, કઈ

દિશામાં જવું તેનું નિરાકરણ કરવાની શક્તિ વગર અમે ઉભા. અવાર-
નવાર વાડીમાંથી કોઈ એખોડીયું પહેરી, તો કોઈ પાવડી પહેરી, જતું
આવતું; પણ કોઈ ઓળખીતું નીકળ્યુંજ નહિ.

“ગાંડાભાઈ, આમ તપ ક્યાં સુધી કરવું છે! મારા તો હાથ રહી
ગયા. ચાલો તો ખરા, અંદર.”

“હા ચાલો” કહી મને નોતરી આણી, માનભંગ થયેલા ગાંડા-
ભાઈ અને હું વાડીમાં પેઠા. વાડીમાં પેસતાં નીચેના ખંડમાં એક હીંચકા
પર, છ સાત ગૃહસ્થો હા-હા-હી-હી કરતા બેઠા હતા અને ગાયન ગાતા
હતા. ચાર પાંચ જણ ભોંય પર પથારી પાથરી બપોરની નિદ્રાને માટે
તૈયારી કરી રહ્યા હતા. ત્યાં અમે પોટલાં મુક્યાં અને કોઈક નવરો ખુણા
ખોળવા માંડ્યો. બાબુની નાની ઓરડીમાં પાંચ જણાનો સામાન પડ્યો
હતો; ઉપર માળ પર વીશેક ગૃહસ્થો-કોઈ ગપ્પાં મારતા તો કોઈ ઝોકાં
ખાતા-પડ્યા હતા. વાડીમાં જાણે કીલ્લાં ઉભરાતાં હોય તેમ લાગતું.
એક માણસ સુવે એટલી પણ જગ્યા મળવી કંઈજ લાગી.

આખરે અમે પાછા નીચેની ઓરડીમાં આવ્યા, અમે આમ તેમ
ફરતા, પણ કોઈને પુછવાની પરવા નહોતી.

“ગાંડાભાઈ! અહિયાં તો બધાજ મારા જેવા ભાડુતી લાંગે છે.”
“હા ભાઈ!”

ગાંડાભાઈ ખીચારા શું બોલે?

“ત્યારે એક કામ કરીએ. આ ઓરડીમાં જ ધામા નાખીએ. બધા જ
ભાડુતી છે એટલે કોઈ પુછનાર નથી,” કહી મેં એકની પથારી, બીજાની
ટૂંક, ત્રીજાની ઓચણી ઉંચકી એક ખુણામાં નાખ્યાં, અને જગ્યા કરી.
ચપોચપ બહાર બેઠેલા ગૃહસ્થો આવ્યા, અને અમારી હિંમત જોઈ, અમને
વધારે હકદાર ધારી, રસ્તો કરી આપ્યો. પછી મેં અને ગાંડાભાઈએ મસલત
કરી, અને પેટની પરેણાગત માટે પણ આ જ કાયદો લગાડવો શરૂ કર્યો.
એક જણને પકડ્યો, થોડે દૂર રસોઈની તળવીજ હતી ત્યાં તેને લઈ જવા કહ્યું.

સામે કુવા પર નાહ્યા અને જમવા બેઠા. પચ્ચીસ જમી ગયેલાની જગ્યા પર, ઉંકડા ઉંકડા, સારો મળહનો ટાઢો ભાત, શી વસ્તુ છે તે ન સમજાય એવી આછી પાણી જેવી દાળ, માથાના વાળ ઉભા થાય એવું તીખું શાક અને ગંધાતા ઘીથી લચપચતો લાડુ ખાઈ અમે પરવાર્યા. પછી ગાંડાભાઈ મને શેઠ પાસે લઈ ગયા.

શામળશા જડા, વૃદ્ધ, કાળા અને ગોળમટોળ ગૃહસ્થ હતા. પરસેવો અને પીડીના મિશ્રણથી જાણે વાર્નિશ દીધું હોય એવા લાગતા. ધરેણાંના ગાંસડા દાલવી એમની ડોક, હાથ, અને કાન શણગારવામાં આવ્યાં હતાં. તેમના મ્હેં પર સુખ દેખાતું હતું, કારણ કે હાથમાં આરસી લઈ તે મુછો તપાસતા હતા. હમણાં જ હજમ એમની મુછોને કલપ લગાવી ગયો હતો.

“ઓહો! કેણુ ગાંડો!—આવની લાઈ. તારી જ ખોટ હતી.”

“ના જી! એમ તે હોય. હું તો ખરોસ્તો. આ મારા મિત્ર રણુછોડલાઈ!”

“પધારો પધારો! સારાં માણસો છે ક્યાં દુનિયામાં? આ વખતે પ્રભુની મહેર છે. ગઈ વખત હું પરણ્યો—આ કીલાની માને—ત્યારે તો આર જણુ પણ નહોતા. એ તો જીવ્યા કરતાં જોયું લવું.” જેમ ડૉક્ટર મરી ગયેલા દર્દીની વાત કરે તેવી બેદરકારીથી જુની સ્ત્રીને સંભારતાં શેઠ બોલ્યા.

“ખરી વાત છે શેઠ સાહેબ? લગ્ન સાંજનાં છે.?”

“અરે આ સમરથ જોષીને કહીને થાક્યો. દર વખતે આમ ને આમ વાર તે કેટલી.”

સમરથ જોષી ધરડા હુવડ જેવા દૂર બેઠા બેઠા દક્ષણા ગણતા હતા તેમણે ઉંચું જોયું. “શેઠ! એ તે કાંઈ મારા હાથમાં છે? તો પણ, હવે ફરી વખત જોઈ લઈશ. આ વખતે ભૂલ થઈ તે થઈ.”

“કેમ રે સમરથ? આ પાંચમાં વહુ તો આણીએ છીએ. હજી કેટલાં આકી છે?”

“હવે યજમાનરાજ એમ બોલીએ નહિ. લલાટે લખ્યા લેખ તે કાંઈ મિથ્યા થાય?” જરા હસતાં સમરથ જોષી બોલ્યા.

એટલામાં બહાર સુરતથી મંગાવેલું “ઝેન્ડ” આવ્યું અને અમે કલાકને માટે રજા લીધી.

“ગાંડાભાઈ! શેઠને કેટલાં થયાં?”

“પચાસ કે ઉપર એક બે. કાંઈ વધુ નથી. એમના બાપ સાઠ વર્ષે થોડે ચડ્યા હતા.”

હજી શામળશાએ બાપની બરોબરી કરી નહોતી તો સવાઈ તો ક્યાંથી જ? પણ હાલની સ્ત્રીને, ન કરે નારાયણ, અને કાંઈ થાય તો બાપદાદાની આબરૂના રક્ષણાર્થે સવાઈ કર્યા વિના આ શેઠ રહે એમ લાગતું નહોતું.

“વહુની શી ઉમ્મર છે?” મેં પુછ્યું.

“હશે પાંચ છ વર્ષની. અહિયાંના દેસાઈની છોકરી છે. કુટુંબ થતું બાનદાન ને આગળ પડતું છે.”

“એમ” કહી હું ચૂપ રહ્યો. વાડીએ આવી અમે કપડાં બદલ્યાં. હું પણ જરા દોપટ્ટો બોપટ્ટો અડાવી શેઠના માનમાં શણગારાયો, અને પાછા અમે હવેલીએ ગયા. ત્યાં વરધોડાની ધામધુમ ચાલી રહી હતી. કોઈ નાટક કંપનીની હરરાજીમાં ખરીદેલા, કટાઈ ગયેલી જરીના પહેરવેશમાં શોભતા વાજાંવાળાઓ ગમે તે બંદાને વધારેમાં વધારે કાન ફેડે એવો ઘોંઘાટ પેદા કરી, પોતાની હોશિયારી દેખાડતા હતા; બીજી તરફ સ્વદેશી “ઝેન્ડ” હતું. આઠ દસ તાસાંવાળા તાનમાં વગાડતા હતા. બે હીજડા બે ત્રણ શરણાઈના તીણા અવાજે ફાવે તે તાલમાં નાચતા હતા. લોકોની ઠઠ તે તરફ વધારે જોઈ મને લાગ્યું કે આપણો સ્વદેશપ્રેમ હજી સુસ્ત છે—આપણું જ સંગીત આપણને ગમે છે. એટલામાં એક પાસે ઉભેલો ગૃહસ્થ બોલ્યો: સાબાશ! શેઠ ઠીક કયું. ચાળીશ ગાઉથી તો હીજડા બોલાવ્યા છે.” સાબાશ! શેઠની હવેલી આગળ નાના સરખા યોગાનમાં આવી સુરપૂર્ણ હવામાં—દરેક ઘર આગળથી નીકળતી, બદબો મારતી ગંગા જમનાઓ આગળ પડોશીના એટલા પર અમે બેઠા. શેઠ કાંઈ ક્રિયા કરતા હોય એમ લાગ્યું, કારણ કે આજણોના થોડી થોડીવારે “હા-હા-હા:”

ના અવાજે આવતા હતા. ધર્મ પ્રમાણે શેઠ લમ કરવા લાયક થઇ ચુક્યા એવી ખાત્રી થાય તેટલા પૈસા મળ્યા એટલે ક્રિયા પુરી થઇ જણાઇ. થોડાધણા પુરૂષો હતા તે બહાર નીકળ્યા અને વરરાજના ઘોડાને બોલાવ્યો.

ઘોડો મહામહેનતે ખોળી કાઢ્યો હોય એમ લાગતું. સીકંદરના “બ્યુસેફલસ,” કે નેપોલિઅનના જગજહેર ઘોળા ઘોડાને લાયકાતમાં શરમાવે એવો આ હતો. ડૉન કિવોટના “રોઝીનાન્ત” થી પણ એ વ્યડતો લાગ્યો. તેને આંખ એક હતી, અને જીભુતાને લીધે લખડતા હોઠોમાંથી સતત લાળ ટપકતી. તેની ખાંધે સાજ અને પગે ઘુઘરીયો હતી, પણ ‘આ પગે મરૂં કે બીજા પગે મરૂં’ એવો ધરદો તેની કાઠી, અને તેની ઉભા રહેવાની ઢબ પરથી દેખાઈ આવતો. થોડી ઘણી માખીઓ પણ બીચારાને પજવતી, છતાં દહાયાથી-શાન્તિથી-સ્થિરતાથી શામળશા જેવાનો ભાર વહેવાના ગર્વમાં જાણે, એક પુરી દેખતી આંખ મીચી, તે ઉભો. શેઠ આવ્યા. મોઢામાં પાનનો ફુલો, આંખમાં કાજળના બિલાડા, ભૂગોળની લવ્યતાવાળું પણ જરીના જમા પાઘડીમાં જગમગતું શરીર, મોઢા પર ખુંપ અને હાથમાં નાળીયેર! શું સૌન્દર્ય, શી છટા! પરદેશીઓને કહીએ કે આવો અને જુવો. છે તમારે ત્યાં આવો કલાનો આદર્શ? ગમે તેવા પણ અમે ઁઠ્ઠ, તે ઁઠ્ઠ.

શેઠ ઓટલાની ઠોર પર ઉભા-ઘોડાને ઓટલાની ઠોર પાસે આપ્યો. પણ કાં તો શેઠનું સ્વરૂપ જોઈ કાંઈ કાળકામાતાના સ્મરણથી ઘોડો ચમક્યો હોય-કે કાં તો જનવરની લમની પવિત્ર ભાવનાની દૃષ્ટિથી શેઠના કૃત્યને ઠપકો આપી, સુધારાનો હિમાયતી થયો હોય-કે કાં તો સંન્યસ્ત અવસ્થામાં આવી રહ્યો હોઈ શેઠને પણ તેમ સૂચવતો હોય: ગમે તે કારણ હોય, પણ જ્યાં શેઠ ઓટલા પરથી પગ ઉઠકે કે ઘોડો ‘કુ’ કરે, ડોડી હલાવે, કે ખાંધ ખંખેરે. શેઠ તો બીચારા જ્યારે જ્યારે પરણવા જતા ત્યારે જ ફક્ત ઘોડો એસવાનો મહાવરો રાખતા હોવાથી ઘોડાની આ દલગજાજીવી બહી, તરત પગ પાછો ખેંચતા. શેઠ, એક વાર-બે વાર-સાત વાર મહાન ભગીરથ પ્રયત્ન

આ ધરડા ઘોડાને પલાણુવા કર્યા, પણ હતા ત્યાંના ત્યાં! આખરે બે જણે અશ્વરાજને મોઢા આગળથી ડાલ્યો, બે જણ પુછડાંની તપાસ રાખવા પીઠ પાછળ ઉભા રહ્યા, અને શેઠને કહ્યું “ચાલો શેઠ! હવે શીકર નથી.”

લોકો બધા એકીટશે જોઈ રહ્યા. અર્જુને મત્સ્ય વિંધ્યું ત્યારે પણ આટલી એકાગ્રતા દુપદના રાજદરબારમાં નહિ દેખાઈ હોય. બેરીકર ચવાનાં વચનોથી શેઠ હિંમતને બે હાથે પકડી. અરે હા! પણ બન્ને હાથમાં તો નાળીયેર હતું.—શેઠ પગ ઉઠાવ્યો હંમેશ કરતાં વધારે—અને મૂક્યો અશ્વરાજની વૃદ્ધ પીઠે, પણ જાત ઘોડાની અને તેમાં પુરાણો, પછી પુછડું શું! તરત ફરી ગયો—મોઢું શેઠ તરફ કર્યું—કાન ઉંચા કર્યાં. શેઠ ગભરાયા—જીવ જાળાવડની લગોલગ જઈ પહોંચ્યો—પાછળ હઠ્યા—હાથ છોડી જીવ બચાવવા નાળીયેર જતું કર્યું—પાછળ હઠતાં એકદમ પાઘડી ભીંતમાં અથડાઈ—ખસી—આગળ આવી—પડી ગઈ. વરરાજ તાજનષ્ટ થયા. લોકોમાં હાહાકાર કે પછી હન્હ હકાર વ્યાપ્યો. શેઠ ઉંચું જોયું—દયાર્દ્રતાથી લોકો તરફ જોયું—તિરસ્કારથી ઘોડા તરફ જોયું—ગૌરવથી કીચડમાં પડેલી પાઘડી સાચું જોયું—ઠપકામાં, મીઠાજમાં આકાશ તરફ—ધ્વિર સાચું જોયું. કાણ જણે શું દેખાયું પણ એકદમ હોઠ ખેંચાયા અને આખી મેદનીમાં પહોંચે એવો સૂર તેમના ગળામાંથી નીકળ્યો.

“એ—એ—એ.”

લોકો બધા વીંટાઈ વળ્યા. ઘણાખરાએ મોઢે રમાલ કે ખેસ દીધો. અને લાગ્યું કે તે શરમમાં હોવું જોઈએ. શેઠ કેમ રડ્યા તે કોઈ સમજ્યું નહિ. શેઠ રડતે રાગે કહ્યું કે “કીલાની બા સાંભરી.” પછી મહામહેનતે શેઠને ઠીક કર્યા અને ચાર મજબુત સાજનીયાઓએ ઉંચકી અશ્વરાજ પર બેસાડ્યા. અને ઘોડાને દ્વેષભુદ્ધિ થઈ હોય એમ લાગ્યું. તેની આંખો ઘડપણના પાખંડથી ભરેલી લાગી.

શેઠને ધરડે ખબે, નીકળતાં નીકળતાં, વળી એક તરવાર મુકી. રખે ઘોડા પરથી પડી જાય—કે મ્યાનમાંથી નીકળી તરવાર વાગે—કે હાથમાંથી નાળીયેર સરી જાય એવી અનેક શીકરમાં વરરાજ કેમે ફરીને

એઠા. આખરે બેન્ડના અવાજથી, અને હીજડાના નૃત્યથી, તાલબદ્ધ થઈ વરઘોડો નીકળ્યો.

આખરે અમે વેવાઇને ઘેર આવ્યા. વેવાઇનું ઘર જરા નીચાણમાં હતું એટલે ત્યાં જતા પહેલાં ઢોળાવ ઉતરવાનો હતો. તાસાંવાળા તાનમાં, હીજડાઓ ગાનમાં, અને સાજનીયાઓ ગુલતાનમાં ઢોળાવ ઉતર્યા;—ઉતર્યા અને પાછા ફર્યા. ઉપર ઢોળાવ શરૂ થાય ત્યાં—કોઇ પર્વત પર શીરસ્તો ઉભો હોય તેમ—શેઠ અને એમનો ઘોડો ઠમકીને ઉભાં હતાં. ઘોડો બળવો કરવાની તૈયાર કરતો હોય તેમ, જાણે તેના મનમાં તે કરવાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો હોય તેમ, નિશ્ચલતાથી, એક જ પગ ઢોળાવપર મૂકી—દુનિયાને દબાવતો, શેઠને ગભરાવતો, ઉભો હતો. અરે ઘોડા! જમાનાની અસર તારા પર પણ!

એ ચાર જણ દોડી ગયા, અને ઘોડાને પકડી ખેંચવા માંડ્યો. પણ તે વળી એકનો એ થાય! શેઠ કહે કે ઉતરી પડું. લોકો કહે વળી એમ તે ઉતરાય? એ ત્રણ જણે લગામ આવી, અને એકે પાછળથી એ ત્રણ સંપાટા ઘોડાને અડાવી દીધા. ઘોડો હિંમત હાર્યો—બળવાનો ધરિદો છોડ્યો. ત્યાગવૃત્તિથી—માર ન સહન થવાથી, તેણે ગતિ સ્વીકારી, ડગલાં લીધાં એક, બે, ત્રણ. ઉપર શેઠ ગભરાયા—ઢોળાવને લીધે ઘોડાની ડોક પર નમ્યા, ઘોડાના આગલા પગ ધ્રુજ્યા—તેણે જોખમદારી છોડી—તેના આગલા બે પગ મરડાયા—વળ્યા,—અને ગુસ્સાકર્ષણના પ્રભાવે તે સર્થો, નીચે અમે ઉભા હતા ત્યાં એ અને ડોકે વળગેલા શેઠ એમ અપાટાબંધ ઉતર્યા—આખરે નીચે અટક્યા. સ્વાર્થી સાજનીયાઓ જોઈ રહ્યા—મદદ દોડતાં પહેલાં આ દશ્ય ફરી નહિ જોવા મળે એવા વિચારે તેને હૃદયમાં ઉતાર્યું આખરે શેઠને ઉચક્યા અને હવે વેવાઇનું ઘર આવ્યું હતું એટલે પગે જ તે ત્યાં પહોંચ્યા.

વરરાજ પોંખાયા—બહેવાણો રીસાઈ—અને આપણા પુરાણા શિરસ્તાઓ મુજબ વરરાજ ચોરીમાં પધરાયા. નાનું સરખું, પાનેલસ્માં વીંટાળેલું લીમચું હોય તેવી કન્યાને તેના મામા ઉચકી લાવ્યા અને ચોરી સામે બેસાડી.

શ્લોક પર શ્લોક ભણાવા માંડ્યા; દૂર જ્યાં હું ઉભો હતો ત્યાં સમસ્ત જોષી તપેલામાં જોઈ ધડી ગણતા હતા અને ગમે તે શ્લોકની લીટીઓ ભેગી કરી શેઠને “ સાવધાન ” કરતા હતા. મને જોષીની સ્થિતિ વિચિત્ર લાગી. તેમની આંખોમાં કાંઈ જુદું જ તેજ હતું—અને તેમની જીભ જરા લથડાતી. મને લાગ્યું કે જોષી ખુવાએ “ વિજયા ” ની આરાધના કરી હતી. દૂર એક લીલા પાણીનો ભરેલો હોય એવો લોટો જોઈ ખાત્રી થઈ. પ્રસંગની મહત્તાના માનમાં અને મહાદેવ પ્રસન્ન કરવાના સ્તુત્ય હેતુથી, જોષીજી ચક્રચૂર થયાં હતા. મેં પાણીથી ભરેલા તપેલામાં—જે તરફ જોષી એકી નજરે જોઈ રહ્યા હતા તે તરફ જોયું—પાણી પર કાંઈ નહોતું. જોષી જોતા હતા ખરા—પણ ધડી માંડી જ નહોતી. લાંગની ધૂનમાં કાલ્પનિક ધડીઓ જ ગણતા. આખરે જોષીએ થાળી લીધી—વગાડી—વાજાં વગાડ્યાં—શામળશા સજોડ થયા—તેમની હોંસ પુરી પડી.

થોડી વારે જગ્યા થઈ એટલે હું ચોરી પાસે ગયો. કન્યા ઉંઘી ગઈ હતી અને તેની મા તેને ખોળામાં લઈ બેઠી હતી. સપ્તપદી, અમારા શાસ્ત્રના કહેવાતા અમર કેલ, જેની મહત્તા પર અમારા લમની પવિત્રતાના ધુરજો ચણાયા છે તેનો વારો આવ્યો. મને ધાર્મિક લાગણીઓએ પુનિત કર્યો. હું તો આઠ વર્ષે પરણ્યો હતો અને ધરવાળી હજી તેની તે જ હતી એટલે તે વખતની મારી શી લાગણીઓ હતી તે મને યાદ ન હોતી; મને આજે અનુભવ થયો. પાટલા નીચે હાથ મુકી—ટેકવી, શેઠ ઉઠ્યા; કન્યા કેમે કરી જાગી જ નહિ. આખરે તેની મા ઉડી—હાથમાં દોકરી લીધી—અને શેઠની સાથે ચોરીની આસપાસ ફરી. આખરે પવિત્ર સપ્તપદી પુરી થઈ.

લખવાનું હજી બહુ છે; પણ સ્થલનો અભાવ છે. હું બહાર નીકળ્યો તો જાણે બીલડીઓ, નીશામાં ગાળો લાંડતી હોય તેમ, લુગડાં કે અવાજ કે આળા કે સજ્જોની મર્યાદા અને છટા રાખ્યા વિના—દરરોજ વહેત આધું ઓઢી, ડાહી ઠકરાણી ગણાવા ધીમેધીમે બોલતી સ્ત્રીઓ આજ રહી હતી. બહુ જોવાની હવે મારામાં અભિલાષા રહી નહોતી.

અમે વાડીએ ગયા અને રાતની ગાડીનો વખત થયો એટલે મેં ગાંડાભાઈની રજા લીધી કે “હવે તો હું જઈશ જ.”

“પણ રણછોડભાઈ! શેઠને મળીને જાઓ. નહિ તો તેમને ખોટું લાગશે. કાલે મને વઢશે.”

“હીક ભાઈ,” કહી હું પાછો વેવાઈને ત્યાં આવ્યો. શેઠની ભાળ પુછી તો મને જણાવવામાં આવ્યું કે માતાના ઓરડામાં વરકન્યા પૂજા કરે છે. લોકો જમણની ખટપટમાં હતા એટલે ઘર સુનું લાગતું. હું દેખાડેલા ઓરડા તરફ ગયો અને ત્યાં જઈ જોયું અને ઉભો.

ભીંતને રંગી, માતા કરી, તેની પૂજા કરવા અને ભટનું તરભાણું ભરવા, ચોખા અને ઘઉંના ઢગલા મારેલા હતા. સામે શેઠ અને નવાં શેઠાણી-અત્યારે જાગતાં હતાં-એકાં હતાં; ગોર કાંઈ લેવા બહાર ગયા હોય એમ દેખાયું.

હું અંદર પેસવા જતો હતો અને ઠમકયો-મર્યાદાનો બાધ આવ્યો. શેઠ સંવનન (wooing) કરતા હતા-ધીમેધીમે છ વર્ષની કોડીલી કન્યાનો ધુમટો તાણતા હતા. પેલી અંદરથી “ખીખી-” કરી હસતી હતી. હું જોઈ રહ્યો. કોણ કહે છે કે આપણે ત્યાં સંવનન નથી? હું તો ચિત્રવત્ થઈ ઉભો-જેવાં જ કર્યું. શેઠ ધુમટો કાઢ્યો ને તેમની ઝીણી, ઘરડી આંખે કટાક્ષ માર્યું. શેઠ ધીમે રહી શેઠાણીની હડપચી અડકવા ગયા; તેણે કહ્યું: “ના-હિ,” અને જરા આઘી ગઈ; શેઠ જરા પાસે ગયા-શેઠાણીએ ધમકી દીધી: “બાને બોલાવીશ.” શેઠ હિંમત હાર્યા નહિ-“હવે બેશની” કહી હાથ લંબાવ્યો, શેઠાણીને ગલીપચી કરી, શેઠાણીનો તીણો ઘાંટો ગાળી ઉઠ્યો:

“ઓ બા! બા! આ ડોસો મને મારે છે.”

*

*

*

શું કહું? મેં-રણછોડે રણ છોડ્યું; હું મુંઝે મોઢે નાઠો. જતાં જતાં બેરાઓનો બેશી ગયેલો પણ દૂર સંભળાતો સ્વર આવ્યો “એ વર નહિ પરણે, નહિ પરણે.” “અમે જીત્યા રે જીત્યા.”

શકુન્તલા અને દુવાંસા.

મારા જેવી ભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓ ઘણી ઓછી હોય છે. મેં અંગ્રેજ પાંચ છ ચોપડીઓનો અભ્યાસ કર્યો તે પહેલાં ડૉ. વિશ્વનાથ જોડે મારાં લગ્ન થયાં. તે પણ તરત જ પાસ થયા હતા, અને તેમની ખુદ્દિ અને વાક્યાતુર્ય જોઈ તેમનો ધંધો થોડા વખતમાં ધીકશે એવી બધાએ આશા રાખી હતી. જે પછે મારો હાથ તેમના હાથમાં મેં સોંપ્યો ત્યારથી તેમણે મારા પર અદ્ભુત નજર ચલાવ્યો હોય એમ લાગ્યું. જાણે સોળ વર્ષ થયાં તેમને ઓળખતી હોઈ-જાણે પૂર્વજન્મનો અમારો ગાઢ સંબંધ હોય તેમ મારું જીવન તેમનામાં સમાઈ ગયું.

તરત જ મને સાસરે વળાવી. મારા ડૉક્ટરના પિતાની સ્થિતિ ઘણી ગરીબ હતી. તેઓ ગુમાસ્તાની નોકરી કરતા હતા, અને તેમની નીમક-હલાલી પર ખુશ થઈ તેમના શેડે મારા પતિને ભણાવ્યા હતા. મારે સાસુ નણંદની ખટખટાટ કાંઈ હતી જ નહિ; મારા નાનકડા ઘરની હું જ ગૃહદેવી હતી. મારા ડૉક્ટર પણ તે વખતે મને જ ઝંખતા-મને ભણાવવામાં, મને કેળવવામાં મોજ માનતા; અને હું તો તેમની એટલી ભૂખી હતી કે પળેપળ તેમના વિના મને ઝેરી લાગતી. “પ્રેક્ટિસ” પણ સારી ચાલવા માંડી અને અમારા સુખની સીમા દેખાઈ જ નહિ. દિવસ અને રાત અમારી માત્ર સુખમય પળો જ ભાસતી. ફક્ત વાંધો એક જ લાગતો. ડોસા-મારા સસરા ઘડપણને લીધે ઘેર બેઠા. તેમની જીની રીતો, તેમનું ગમે તેવું અસંસ્કારી બોલવાનું, તેમની જીની ખણખોદ કરવાની નિરન્તર ટેવ અમારા જીવનતાનમાં બેસૂંરો અણકાર જગાવતાં. આખો દહાડો આ રહી ગયું, પેલું ઉઘાડું રહ્યું, લાકડાં છાંટવાનાં રહી ગયાં ને સાવ-રણી વહેલી પુરી થઈ ગઈ; આવાં આવાં છીંડાં કાઢી પજવ પજવ કરતા. પહેલાં તો હું જરા રાજી રાખું; પણ મારું મન જોઈએ તો મારા ડૉક્ટરમાં, એટલે મને થાય કે નક્કામા આ ડોસા શું કામ પીડા કરતા હશે? પછી સાચું

પુછો તો મેં પણ વહેતું મુક્યું. એ શું આપો દહાડો ! તેમને બચ્ચક કરવા દીધા. હોય તો મારા ડોક્ટરને પીડા તેના આગળ ડાસા તે શું ?

જીવાનીમાં સુખ મળે પછી છલછલાટનો શો પાર ? મારે મન લલો જૂપતિ પણ કાંઈ હિસાબમાં નહોતો. મારા પગ તો થનગન થનગન થઈ રહેતા. સવારે જરા મોડી ઉઠું-જેવું તેવું કામ કરી પછી રાંધું-અપોરે કાંઈ વાંચું ને સાંજે અમે ફરવા જઈએ. મારા ડોક્ટર પણ મને ને મને જ જોઈ રહ્યા હતા. ડાસા તો વહેલા પાંચ વાગ્યાના ઉઠે ને પોતે જ્યાં બેસતા હતા ત્યાં વાસીદું કાઢે. નોકર વાળે તે તેમને ગમે નહિ ! પછી હું તે શું કરું ? પછી એ ટાઢે પાણીયે નાથ ને પૂજામાં બેસે તે અપોરે બાર વાગે ઉઠે; અપોરે કાંઈજેવો તેવો હિસાબ લખે, સાંજના લાકડી આલીને બહાર જાય; તે છેક રાતે આવે. બીજા બધી રીતે તો ડાસા સારા પણ એમની જીભથી તો તોખા થઈ ગઈ ! કંઈ ને કંઈ વાંધો તો હંમેશ ખરો જ. તેમાં એમની પૂજા અને ફરવાનું બે બહુ દુઃખ દેતાં. મારા ડોક્ટર જમે તેની સાથે જમવાનું મુકી મારે કલાક વાટ જોવી પડે ત્યારે ડાસાની પુજા પતે; રાતે ફરીને આવે ત્યાં સુધી મારે બેસી રહેવું પડે. અમને તો એમ થાય કે ક્યારે આ ડાસા હવે અમારા સુખમાં ખલેલ કરતા રહેશે ? એક વખત તો ખરું પુછો તો મારાથી એમ બોલાઈ ગયું કે “ક્યારે ડાસા મરે ને અમે ફરીયે.” આવો સોના જેવો મોજ ભોગવવાનો વખત જાય અને વળી તેમાં આ પંચાત.

આખરે મારા ડોક્ટરથી પણ નહિ રહેવાયું. “ ડાસા ! આ શી ટકટક ! આપો દહાડો પંચાત ! જાનામાના તમે બેસોની ! ક્યાં સુધી બિચારી તમારી વાટ જીવે ! તમારી પૂજા તો અપોરના બાર સુધી ચાલે. ત્યાં સુધી બિચારી બેસી રહે ? ” જરા ડોક્ટર તોછડાઈથી બોલતા; પણ અમને ડાસાની ટેવો લાગતી પણ એવી જીવલેણ કે તે પણ બિચારા શું કરે ? ડાસા તે વખતે તો કાંઈ બોલ્યા નહિ; બીજે દિવસે ડાસા મારી પાસે આવ્યા.

“ લક્ષ્મી ! દિકરા ! આજથી વહેલી જમી લેને ”

“ કેમ ? ”

હૈયાસની જેહ ધ્યાને બની તું,
આવી ઉભો ના જીવે આ તપસ્વી.

—શકુન્તલા અને દુવોસા—

“ના બહેન ! મારે આજથી જપ કરવો છે એટલે બહુ મોડું થશે. તું ક્યાં સુધી વાટ જીવે ?” ડોસાનો અવાજ દયામણો હતો, આંખમાં એક અદીઠ અશ્રુ આવી રહ્યું હતું.

“ના સસરાજી.”

“બહેન ! હું કહું તેમજ કરની”

હું પણ કાંઈ બોલી નહિ; ચાલો, નિરાંત થઈ. જરા મારા હૃદયમાં વિચાર આવ્યો: ગાયને સાડ ધાન કાઢીએ તેમ મારા ડોક્ટરના પિતા-કે જેને લીધે તે લણ્યા ગયા-તેને માટે કાઢી મુકાય ! પણ મારા ડોક્ટરે સંદેહ તોડ્યો. “તું જમી લેને. કાંઈ નહિ, ચાલ ધણે દિવસે સાથે બેસી જમીએ” અમે બેઠાં; ધણા દિવસનો રહી ગયેલો સ્હાવો લીધો. મેં ડોસાને સાડ ભાણું કાઢ્યું અને ઉપર ચઢી ગઈ.

ક્યાં સુધી અને એન પડ્યું નહિ. ટેબલ પર પડેલી એક ચોપડી લઈ મેં ઉઘાડી. ચોપડી કાળીદાસનું અભિજ્ઞાન શકુન્તલ નાટક હતું. પ્રવેશ દુર્વાસાના શાપનો હતો. દુષ્યન્તના વિરહથી રીબાતી શકુન્તલા અતિથિ થઈ, આવેલા મુનિ દુર્વાસાનો સત્કાર કરતાં ભૂલી જાય છે; દુર્વાસા ગુસ્સામાં એદરકાર શકુન્તલાને શાપ આપે છે:—

રે અતિથિની અવગણના કરનારી !—

(શાસિની છંદ.)

હૈયાસૂની જેહ ધ્યાને બની તું,
આવી બિમો ના જીવે આ તપસ્વી,—

(વસંતતિલકા છંદ.)

જા, દૈશ યાદ પણ ભૂલી જશે તને એ,
કેરી જ જેમ નિજ કેદ વિષે કહેલું.*

શકુન્તલા કેવી મૂર્ખી ! મેં વિચાર કર્યો. આટલી એદરકારી માટે કેટલું સોસવું પડ્યું ! ધણીએ કહાડી મૂકી, આખરે રખડતાં રખડતાં ધણી મળ્યા. હું હોઈ તો કાંઈ દિવસ એવું ન કરું.

* શ. શ. બલવ વસય મન્યાનુસાય કાકિરસે વસનુમે.

તે દિવસથી ડોસાની તો જાણે આડખીલી નીકળી જ ગઈ. એમણે તો બોલવાનું જ બંધ કરી દીધું. સવારના તે પોતાની મેજે ઉઠે, નાસ્તો, પૂજા કરે, મેં ઢાંકી રાખ્યું હોય તે બે વખત જમી લે ને મુંગા મુંગા ધરમાં પડી રહે. અમારે તો એટલું જ જોઈતું હતું. શી મજા? શું સુખ? એક બે વખત મને થયું કે આ બિચારા ડોસા મુંગા મુંગા જ પડી રહે છે; પણ મારા સુખની અવધિ આગળ ક્યાં હું એની પીડા કરવા બેસું? ડોસા જરા સુકાવા માંડ્યા. મેં ધાર્યું, હોયસ્તો; ધડપણની અવસ્થા છે.

૨

મારો બાપુ આવ્યો ત્યારે જરા ડોસા બોલવા માંડ્યા. મારો બાપુ એવો રૂપાળો ને અલૌકિક હતો, પણ જરા રડતો બહુ. ડોસા તો તેનેજ ચોંટ્યા. આખો દહાડો નાકે ચરમાં ચઢાવી, લાગવતનું થોથું લઈ, તેને હિંચકા નાખ્યા કરે, ને તેની જોડે ગાંડાં કહાડ્યાં કરે. નવી મા એટલે મારામાં અનુભવ ઓછો; પણ પાછી ડોસાએ પંચાત કરવા માંડી. “બહેન લક્ષ્મી! આ બાપુ ભુખ્યો છે!” “જે આ બરાબર નવરાવ્યો નથી!” પણ આ વખતે તો મારા ડૉક્ટરે વાત વધવા જ ન દીધી; એક વખત કહી જ નાખ્યું: “ડોસા! એની મા તે તમે કે એ?” ડોસા પાછા કહેતા બંધ થઈ ગયા.

અમારી લહેરમાં જરા પણ વાંધો આવ્યો નહિ. આખો દિવસ બાપુને ડોસા જ રાખતા એટલે હું તો નવરી જ. પછી અમે ગમે ત્યાં ફરીએ હરીએ. હું નાટકમાં જઈ તો પણ ડોસા રાતના ત્રણ વાગતા સુધી નીચું જોઈ, હિંચકા હલાવ્યા જ કરે.

અમારા સુખમાં ફરી વિઘ્ન આવ્યું. રામદાસ ફોજદારની અમારા ગામમાં બદલી થઈ. તે મારા ડૉક્ટરનો જુનો મિત્ર હતો. તે આવ્યો અને મારી પાસેથી મારા ડૉક્ટરને આકર્ષી લઈ ગયો. થોડા દિવસમાં તેમની જુની મૈત્રી સુદૃઢ થઈ; દવાખાને પંજુ ગયા વગર તેને ત્યાં ડૉક્ટર જતા; સાંજે અમારું દરવાનું પણ બંધ થયું; ધીમે ધીમે રાત્રે પણ મોડા ઘેર આવવા લાગ્યા. મારો જીવ તો અકળાઈ ઉઠ્યો. મારા ડૉક્ટર વિના મને

પણ એન નહોતું પડતું, અને મેં ધાર્યું હતું કે તેમને પણ એમજ હશે, પણ આ નવીન અનુભવે જુદો જ ખ્યાલ આપ્યો.

હવે મારા ડૉક્ટર મારી જોડે બોલતા નહિ, ખેસતા નહિ. અમારું સંગીત, અમારો અભ્યાસ, અમારી નાની રસિકડી ગમતો—બધું ગયું. મને શું કરવું તે સુઝ્યું નહિ; જેવું સુખ હતું તેવું જ દુઃખ આવશે કે શું એવી ધાસ્તી લાગી. તેમાં બાજુ પણ એવો રડકણો બલા જેવો થઈ ગયો કે મને તો જાણે દૈવના ધરની વેડ લાગતો. પણ મેં મારી સહન-શીલતા જાળવી રાખી. કાંઈ નહિ, એક મહિને, બે મહિને મારા ડૉક્ટર પાછા હતા તેવા થશે અને મારો સૂર્ય ફરી ઉગશે.

એક દિવસ રાતે બે વાગ્યે ડૉક્ટરે બારણાં ઠોક્યાં—મેં ઉઘાડ્યાં. તેને જોયા ને હું ગાંડા જેવી થઈ ગઈ. તેના ડોળા ફાટેલા હતા, કપડાં ધૂળવાળાં હતાં, ને મોઢામાંથી મદિરાની દુર્ગંધ ઉડતી. મને ચક્કર આવ્યા. આ મારા સંસ્કારી લણેલા પતિ ! તે લથડતા અંદર આવ્યા, મારો હાથ પકડ્યો; આખરે તૂટેલે અવાજે ગાયું:

“ઐયાં.....ન પકડ.....મેરી”—

મેં હાથ તરછોડી નાંખ્યો.

“ડૉક્ટર ! આ શું ? ચાલો ઉપર.”

“ચલબે રંડા ! ક્યા....અરે હાં....ઐયાં ન પકડ—”

બોલતા, જેમ તેમ કરતા ઉપર ચડ્યા, અને લુસ દબને ભોંયે પડ્યા. હું બેસી ગઈ. માથે હાથ દઈ પોક મુકી રહી. મારા ડૉક્ટર આ અધોગતિએ ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! આજે મહિના થયાં દુઃખે દબાવેલી ઉર્મિઓ વહી. હું કલાક સુધી રહી, “મારા પ્રભુજી ! મેં શું કર્યું—હું નિર્દોષ લક્ષ્મી !—”

ઉંચું જોતાં મારી નજર મારાં પ્રિય પુસ્તકો પર પડી. મારા ડૉક્ટર સાથે શું રસથી હું વાંચતી ! મને કમકમાં આવ્યાં. એક ચોપડીના સોનેરી અક્ષરો વંચાયા—“અભિજ્ઞાન શકુન્તલ.” મારું મન શકુન્તલાની દુઃખી સ્થિતિ પર દોડ્યું—દુર્વાસાનો શાપ સાંભર્યો:

“હૈયા સૂની જેહ ખ્યાને બની તું,
આવી ઉભો ના જીવે આ તપસ્વી,
જા, દેશ યાદ પણુ ભૂલી જશે તને એ,
કેરી જ જેમ નિજ કેદ વિષે કહેલું.

મારું પાપ મારી નજર આગળ ખડું થયું. મેં શકુન્તલાને મદુલીમાં જોઈ—શકુન્તલાનું મોહું મારા જેવું હતું. દૂર દુર્વાસાને અતિથિરૂપમાં ક્રોધથી શાપ આપી જતા જોયા. પણુ દુર્વાસાનું મોહું મારા સસરાજી જેવું હતું! એક હાથ મારી હું ઉભી થઈ ગઈ. મને લાન થયું. શકુન્તલાના પાપનો મારા ઘેર પાપાચાર આગળ હિસાબ નહોતો, મેં મારા ઘણીની પાછળ ગાંડી થઈ તેના આપને—તેના હેતાળ ધરડા આપને તેની વૃદ્ધા-વસ્થામાં દુઃખ દીધું, મુગા કર્યાં, મહિનાના મહિના સુધી તેને જનવરની માફક ગણ્યા. મારા પ્રભુને એક અડધો કલાક જમતાં ખોટી થઈ હોત, જરા વહેલી ઊડી પાણી ઉતું મુકી આપ્યું હોત તો આજે આ દશાએ ન આવત. દુર્વાસાના ભયંકર શબ્દો મારા કાનમાં અથડાઈ રહ્યા.

હેડળ બાણુ રડ્યો. તે દશ મહિનાનો થયો ત્યારથી સસરાજીને જ ચોંટ્યો હતો; અને હેડળ તેમની પાસે જ સુતો. હું ઉડી, હાથમાં દીવો લઈ હેડળ ઉતરી. દીવેલના ઝીણા દીવા આગળ સસરાજી બાણુને હાથમાં લઈ ખેડા હતા, અને અનિર્વાચ્ય મમતાથી તેની સામું જોઈ રહી હાથથી હિચોળતા હતા. મને લાન આવ્યું કે આમ જ મારા ડૉક્ટરને કોડબેર સસરાજીએ હલાવ્યા હશે, અને આજે ડોસાનું મોહું કોઈને ગમતું નથી! મારી આંખમાંથી દડદડ આંસુઓ પડ્યાં.

“સસરાજી?”—

“કેમ બહેન?”

“હું શું કહું?” તેણે ડૉક્ટરને આવતા જોયા હતા, મારી સ્થિતિ જાણી ગયા હતા. એક શબ્દ તે બોલ્યા નહિ. તેમની હંમેશની સ્નેહાળ રીતે કહ્યું:

“લક્ષ્મી, ખેસ બહેન! જરા કીકાને લે” કહી મને બાણુ આપ્યો. મેં તેને હાથમાં લીધો અને મને ખીજ ફાળ પડી. આટલા દિવસની

બેદરકારીમાં મેં બાણુ સામું પણુ જોયું નહોતું. તેનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. ચામડી પણુ કાળી પડી ગઈ એમ લાગતું હતું.

“ સસરાજી ! બાણુને કાંઈ થયું છે ? ”

“ મને એમ લાગે છે, બહેન. ”

આખી રાત અમે બેઠા. પતિની કુચાલે દુઃખી થઈ મેં માફ ત્યાર પછીનું જીવન ગાળવા માંડ્યું. મારા સસરાજીની ચાકરી કરવા માંડી. જેટલી હું પહેલાં બેદરકાર હતી, તેટલી હવે મેં કાળજી રાખવા માંડી. જો જરા ચુકું તો દુર્વાસાનો શાપ સાંભરતો.

૩

મારા ડૉક્ટરને તો જાણે ઘેલું જ લાગ્યું હોય એમ લાગતું. તેમને મન તો રામદાસ ફેજદાર જ દેવ ! ધીમે ધીમે કમાણી પણુ ઘટતી ગઈ. બાણુને તપાસવાનું પણુ મેં ઘણી વખત કહ્યું પણુ તેમણે માન્યું નહિ. આખરે એક દહાડો સાંજના બાણુ ઘણો મોઢો થઈ આવ્યો. તેના હાથ પગ થંડા થવા માંડ્યા. ડૉક્ટર ઘરમાં હતા નહિ તેથી સસરાજી એક બીજા તેમના મિત્ર ડૉક્ટર ઘરમાં હતા તેમને બોલાવી લાવ્યા. બાણુ છેક ગભરાઈ ગયો હતો.

તે ડૉક્ટર આવ્યા. બાણુને જોયો—ને ડોકું ધુણાવ્યું. મારી છાતી ફાટી ગઈ. માફ નાનું નાણુકડું રસીલું પુલ !

“ ના કાકા ! મને કાંઈ આશા જેવું નથી લાગતું. મને લાગે છે કે એને બરોબર પોષણ નથી મળ્યું. ”

— મેં હાથથી કપાળ કુટ્યું, હાથનાં કર્યાં જ હૈયે વાગ્યાં. મેં જનનીએ તેને રજાવાળી મારી સ્વાર્થી મળમાં બધું ભુલી ભુખે માર્યો ! હાય ! હાય ! મારો બાણુ ! શું કરવું ? અડધે કલાકે બાણુને ભોંય નાખ્યો, ને તે મરી ગયો. દુર્વાસાનો શાપ ! અરે ભગવાન ! ઘણી ભટકેલ થઈ ગયો, —છોકરો મરી ગયો. મેં છાતી માથું કુટી નાંખ્યાં. સસરાજી પણુ બહુ રડ્યા; ડૉક્ટર તો બહાર ગયા હતા. રાતના બાર વાગતા સુધી અમે એસી રહ્યાં. આખરે નિશામાં લથડતા ડૉક્ટર આવ્યા.

“ક્યું બે?” કહી મને હડસેલી.

“ડૉક્ટર” ધ્રુસ્કાથી તુટતે અવાજે મેં કહ્યું.

“બાબુ! મરી ગયો.”

“હૈં!” બાબુ સ્મૃતિ સમેટતા હોય તેમ તેમણે પ્રયત્ન કર્યો; શુદ્ધિ કાંઈ ઠેકાણે આવી: “શું કહે છે?”

મારાથી ન રહેવાયું, હું રડી પડી: “ડૉક્ટર, ડૉક્ટર શું શું કરો છો? તમારે ને મારો છોકરો-બાબુ-ગયો ને આપણે જ પાપે.”

હું તેમને પરસાળમાં લઇ ગઇ. કરમાયેલા પુષ્પ શો બાબુ પડ્યો હતો. સસરાજી પાસે બેસી સાચવતા હતા. મારા ડૉક્ટરના હૃદયમાં પિતા-પ્રેમ ઉછળ્યો. તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

“હાય હાય! કેમ મરી ગયો?”

“કેમ? મારે પાપે-ને તમારે” મારાથી કહ્યા વિના ન રહેવાયું. “પાપી માને પ્રેમમાં દીકરાનું જીવન ન રહ્યું. પાપી પિતા ડૉક્ટર હતા તે છતાં કુસંગતિમાં દિકરાને જીવવાનું પણ મન ન થયું હાય! હાય. ઓ મારા બાબુ!” કહી મેં ફરી છાતી માથું કુટી કાઢ્યાં.

મારા ડૉક્ટરના મન પર તરત ફેરફાર થયો. થોડા મહિનાની સોજ-તની અસર ગઇ, અને કેળવણીના ઉંચા સ્વભાવની ઉર્મિઓ પાછી ઉભરાવા માંડી. મારી પાસે આવ્યા, મારા ખભા પર હાથ મુક્યો.

“લક્ષ્મી! મને માફ કરજો! હું ઘાતકી થયો છું. નહિ? હું પોતે થયો-તને ભુલ્યો. મારું પાપ—”

“ડૉક્ટર! પાપ બીજું છે,” મેં રડતે અવાજે કહ્યું.

“શું?”

“શકુન્તલાને શાપ લાગ્યો હતો તેવો જ આપણને પણ લાગ્યો.”

“શકુન્તલા!”

“હા, તેણે અતિથિનો અનાદર કર્યો—આપણે”—

“આપણે?”

“આપણે સસરાજીનો.”

ડૉક્ટરે જોયું, સમજ્યા, દયામણા થઇ સસરાજી પાસે ગયા—
પગે પડ્યા.

“બાપા! મને માફ—”

સસરાજીએ તેમને બોલવા દીધા નહિ.

“બેટા! શતં જીવો—ને તમારૂં જોડું સુખી રહો.”

મારા ડૉક્ટર રડી પડ્યા, રડી પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું.

ગુજરાતનો શ્રેષ્ઠ કવિવર.

થોડા દિવસ પર નવસારીથી હું મુંબઈ આવતો હતો. ભોગળેએ મને એક એકાન્ત ડાબો મળ્યો એટલે મેં નીરાંતે સુવાનો વિચાર કર્યો, અને માથા નીચે પોટલી મુકી, બગાસું ખાધ, પગ પસારવાની તૈયારી કરી. એટલામાં વલસાડ આવ્યું, અને એક સુકકો, જરા આધેડ વયનો જરા બાંધેથી થીંગડાવાળો કોટ પહેરેલો અને ફેકસ બહાર ગયેલાં ચશ્માંથી સુશોભિત ગૃહસ્થ ગાડીમાં આવ્યો. પહેલાં તો મેં તેની દરકાર કરી નહિ, પણ તેનો વિચાર અનણ્યા રહેવાનો હતો નહિ. તે બીજે ખુણે બેઠો, ખાંસી ખાધી, તંપખીર સુંઘી, પાન કરવા લાગ્યો. આંખ પર ચશ્માં ગોઠવ્યાં અને બોલ્યો: “કેમ મિસ્તર! ક્યાં રહેવું?” “મુંબઈ” મેં કહ્યું અને મુગો રહ્યો. આગલી રાતે હું ચારપાંચ દોસ્તો જોડે મોડે સુધી જાગ્યો હતો એટલે આંખો ઘેરાવા લાગી હતી. પણ મારા સાથીની જીભને કળ વળે એમ નહોતું. તેણે પહેલાં એક ચોપડી કાઢી અને કાંઈ ગળુગળુવા માંડ્યું. મેં સુતાં સુતાં જરા ઉંચા થઈ જોયું તો ‘કલાપીનો કેકારવ’ દેખાયો. હવે સાચું પુછો તો હું જરા કવિ-ઓનો ભક્ત છું, સાક્ષર થવાનો આકાંક્ષી છું, એટલે મારા અન્તરનો સાક્ષરી કીડો જરા ચળવળી ઉઠ્યો. મને આ રસિક પુરુષની ઓળખાણ કરવાનું મન થયું. પણ એટલામાં તેમણે એક નોટબુક કાઢી અને ઝપાટાબંધ કાંઈ લખ્યું. પછી પોટલીમાંથી બીજી ચોપડી કાઢી પાછું કાંઈ ગળુગળુવા માંડ્યું. મેં જરા નજર કરી જોયું તો રા. નરસિંહરાવનો “નૃપુરઝંકાર”—શું કહું?—સંભળાયો કે દેખાયો?—દેખાયો. પછી પાછું એણે કાંઈ લખ્યું, અને તરત દરમ્યાનમાં કાવ્યો કાઢી ગળુગળુવા માંડ્યું. હું જરા ટિંક થઈ ગયો—કયું ગુપ્ત સાક્ષરરત્ન મારે સદ્ભાષ્યે મારો સાથ કરી રહ્યું છે તે ‘પારખવા એક પગે થઈ રહ્યો; એટલે કે હું સુતેલો હતો તે બેઠો થઈ ગયો, અને સામે બેઠેલી વ્યક્તિની મુખ રેખામાં કાંઈ અણુદીઠી ભવ્યતા, કાંઈ અણુસુજતી રસિકતા ઓળવા માંડી.

“આપ ક્યાં જાઓ છો?” મેં ડરતાં ડરતાં પુછ્યું. મેં હજી આવા કવિવરોને કોઈ વખત જોયા નહોતા એટલે આ ક્યો મહાસાક્ષર-ક્યો. ગુર્જરગિરાનો લાડકવાયો હશે તે વિચારતાં મારા ક્ષોભની સીમા રહી નહિ. “મુંબાઈ.” આંખો ઉંચી કર્યાં વિના, ચપ ચપ નોટમાં લખતાં મારા સાથીએ કહ્યું.

“આપ ક્યાં ઉતરવાના છો?”

ડાખો હાથ ચેતવણી દેવા ઉંચો કરી લેખકે મને થંભાવ્યો. સરસ્વતીનો કાંઈ પ્રસાદ તેની કલમની અણીમાંથી ઉતરતાં અટકી જાય તેવે ભયે મેં આકાંક્ષા દાખી જીભ પકડી. તે લખી રહ્યો—નોટ ઉંચી કરી—ચશ્માં ઠીક કર્યા અને મારા તરફ ફર્યા.

“ખોલો મિસ્તર! માફ કરજો. શું પુછતા હતા?”

“જી? એટલું જ કે આપ કોઈ લેખક છો?”

“જરા જરા પ્રભુ પ્રસાદથી સરસ્વતીની સેવા બળવું છું.” અહાહા! શી ઉત્તમ નમ્રતા—તેમની આંખમાં શું અનેક તેજ!

“આપ કવિતા લખો છો?”

“થોડી ધણી—અવારનવાર.” જરા મ્હોં મલકાવી, બે ત્રણ ખુટતા દાંતો શિવાયની દૃઢ દંતાવલી દેખાડતાં કવિએ કહ્યું. મારી ઉત્કંઠા વધી. શો લાભદાયક તર્ક! શો વાર્તાલાપનો રસદાયી પ્રસંગ! શો આત્મોન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનો સરળ માર્ગ! મારી છાતી ઉછળી રહી.

“આપ કલાપી વિષે શું ધારો છો?” મેં હિંમત રાખી વાત શરૂ કરવા માંડી. મારા સાથીનું નરકોઈ જરા ચડ્યું. નાની આંખોમાં તિરસ્કારનાં કિરણો પુટવા લાગ્યાં. “ઠીક છે. ખોટો નથી.”

“ત્યારે રા. નરસિંહરાવ કેમ છે?”

“ઠીક ઠીક”

“ત્યારે આપ રા. નાનાલાલની નવી પ્રજ્વલિકા પસંદ કરતા હશો.”

“બધા ઠીક છે, પણ પુરો એકે નહિ.”

“હું?” મારો પીત્તા ઉઠી આવ્યો. શું આટલો બધો તિરસ્કાર!

મારા મનની લાગણી ડગમગવા લાગી. “ત્યારે તમે પુરો શ્રેષ્ઠ કેને કહો છો ?”

“એ સવાલ જરા અંગત છે.”

“કેમ ?”

“શ્રેષ્ઠતા તમે કેને કહો છો ? એક જાતની ટેવ પડી જાય એટલે તે પ્રમાણે ઘસઘસ કરવું તેનું નામ શ્રેષ્ઠતા ? પચાસ વર્ષે એક રીત લખ્યાં કરી સારા કહેરાવવું તેમાં વડાઈ ? એ તો રસ્તાનો ચાલનાર પણ કરે.” મારા સાથીની વાત મારે ગળે ઉતરી, તેની ખુદ્દિ માટે માન વખું, પાછો નમ્ર બની હું પુછવા બેઠો “પણ ત્યારે આપ શ્રેષ્ઠ કેને ગણો છો ?” “કવિમાં શ્રેષ્ઠતા નક્કી કરવી એ કંઈ કામ છે, પણ ખરો કવિ તો ક્યારે કહેવાય કે દરેક કવિતાની પદ્ધતિમાં એકકો ગણાય, દરેક રસ એક જ રીતની સરલતાથી ઉભરાવે, દરેક ખુબીઓને કલમની અણી પર ધારે.

“ખરું,” વિદ્વાતાના દરિયામાં હુબકાં ખાતાં મેં કહ્યું. પણ આપે મારા સવાલનો જવાબ ન આપ્યો.”

“નથી આપતો કારણ કે જવાબ આપતાં શરમાઈ છું.” મારા સાથીના કરચલીવાળા મોઢા પર શરમના શેરડા પડ્યા. મને કાંઈ સમજ પડી. ગુજરાતના કોઈ કવિશિરોમણિ તો મારા સમક્ષ નહિ બેઠા હોય ?

“ના ! ના ! કહો તો ખરા ?”

“શું કહું ? જુઓ કલાપિ મોટો કવિ છે, નહિ ? પણ ધારો કે કોઈ કલાપિ જેવી પણ કવિતા લખે અને સાથે રા. નાનાલાલ જેવી પણ લખી શકે તો તે કવિ બનેથી શ્રેષ્ઠ ખરો કે નહિ ?”

“જરૂર” જોરથી ડોકું ધુણાવી મેં કહ્યું.

“વાર ! ત્યારે તેની સાથે તે માણસ દયારામની ગરબીઓને શરમાવે એવી ગરબીઓ લખતો હોય તો ?” “તો વે વળી તેથી ચે શ્રેષ્ઠ.”

“અને સાથે પ્રેમાનંદની પણ લલચુ લાવે ત્યારે.”

“ત્યારે પુછવું જ શું ? પણ ક્યાંથી લાવવો એવો કવિવર ?”

“સેવક આ રહ્યો,” જરા મોટાઈના ગર્વમાં, શરમની નરમાશમાં કવિરાજે કહ્યું.

“હું” કહી હું ઉભો થઈ ગયો. આ કોણ? શું આ રા. નરસિંહરાવ કે રા. મણિચંદ્ર કે કોઈ છુપું, સંતાતું ફરતું રત્ન!

“હા જી આ સેવક. આ બધું હું કરી શકું છું, અને તેથી જ મારી જાતને હું નમ્રતાપૂર્વક શ્રેષ્ઠ કવિવર માનું છું. એટલું જ નહિ પણ આમાંથી કોઈ પણ કવિઓના જેવી કવિતા બનાવતાં સહેલાઈથી શીખવી શકું છું.”

“શું ખરી વાત?” અચંબાના દરિયાવમાં ગોથાં ખાતાં મેં પુછ્યું. “આપ ક્યાં લખો છો?”

“ક્યાં? બધે. દરેક માસિકમાં, દરેક સાપ્તાહિકમાં, દરેક દૈનિકમાં, દરેક સાતિપત્રમાં—જુદા જુદા મથાળા નીચે—જુદાં જુદાં તખ્તલુસથી.”

“પણ આપનું નામ મેં સાંભળ્યું નથી એ અજાણ્ય જેવું છે.”

“કારણ કે હું સર્વવ્યાપી છું. મારા મિત્રો મને અવારનવાર ઑડરો લખી મોકલે છે, અને જોછતી શૈલીમાં કવિતા લખવાની મેં નિશાળ કાઢી છે.

“ક્યાં?” “હું તે નિશાળ પત્રવ્યવહારથી જ ચલાવું છું; અને કવિતા લખવાનું શાસ્ત્ર મેં એવું નિયમસર અને સાયન્ટિફિક પાયા ઉપર મુક્યું છે કે પંદર દિવસની મહેનતથી ગમે તેવો ગધેડો પણ સારામાં સારી ગુજરાતી કવિતા લખી શકે છે.”

હું આશાસાગરના ઉંચામાં ઉંચા મોજ પર જઈને પડ્યો. કદપનાશક્તિના ઘોડા ચારે પગે ઉપડ્યા—આ મહાત્મા પાસે કવિતા કરવાનો મંત્ર શીખી કવિ બનું, ગામે ગામમાં મશહૂર થાઉં, ભવિષ્યની પ્રજાને માથે ઉપકારનો બોળો નાખું, ભવિષ્યના વિવેચકોને આ કાવ્ય માંડે છે કે મારા કાકાનું વગેરે પ્રશ્નોમાં અહોનિશ ગરકાવ રાખું! પણ એક સંશય રહ્યો.

“પણ! કવિતા કરવી એ તો ઇશ્વરની બક્ષીસ છે; પછી દરેક માણસ કેમ લખી શકે?”

“ભલા ભગવાન! એ તો અસલી વિચાર; આ તો સાયન્સના દિવસો છે. હાલની લડાઈએ બધી દુનિયાને તેની સીધી રેલ પર ચડાવી દીધી—સિસ્ટમ

સિસ્ટમ ! ઇશ્વરની બક્ષીસ એ તો મૂર્ખોનાં સ્વપ્નાં. બધાને સિસ્ટમ લગાડો તો ઇશ્વરને માટે સ્થાન જ ક્યાં છે ?” હું ખુશ થયો. વાત મને ઠીક લાગી.

“વાર ! ત્યારે આપ મને કાંઈ બે બોલ કહેશો ? હું પણ કવિ થવાની આશા ધરાવું છું. ગુર્જર ગિરાની ચાકરી કરવા હોંસીલો છું.”
 “ઠીક ! પહેલી ટેવ પાડવી હોય તો નાટકનાં ગાયન લેવાં અને તેના જેવાં લખવાં. હાલ આપણો રસ ધણો વિકાસ પામ્યો છે એટલે ગદ્ય જેવું પણ લખવું તેમાં જ મોટાઈ છે. તેમાં નાટ્યશાસ્ત્ર સુધારવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે, અને બે પાત્રો વારા ફરતી લીટીઓ બોલે એટલે માત્રાબાત્રાની પરવા રહેતી નથી. દાખલા તરીકે નીચેના સંવાદ તેર વખત ‘વન્સ મોર’ થઈ મુંબાઈની રસિક અને રસમ પ્રગ્નને પ્રિય થઈ પડ્યો છે. તે મારો લખેલો છે.

“તમે કોણ છો ?”

“હું રાણી.”

“તમારું શું નામ-કેવું છે તમ કામ-ક્યાંથી આવ્યાં આ ધામ—”

“હું આવી-મીતિ લાવી-તમ મન ભાવી-વાહ-વાહ વાહ ! આહા ! આહા ! આહા !”

“હવે અહિયાં વાહ-! અને આહાનો પ્રયોગ જોજો અને તેની ઝમકની કદર કરજો. શું સુંદર લાગે છે ?” મેં ડોકું ધુણાવ્યું.
 “વાર પછી ?”

“હવે આ જાણે પહેલું પગથીયું. પછી આજકાલ દોહરા ચોપાઈ તો જુનાં થઈ ગયાં છે, પણ કોમ્ર એક એવો સહેલો છંદ લેવો. કેટલાક ઉગતા કવિવરો હરિગીત વધારે પસંદ કરે છે, કારણ કે વાતમાં પણ તે બનાવી શકાય છે.

“એકા હતો, હું તે જ વખતે વાત ત્યાં એવી થઈ.”

“જરા જરા હરિગીતો બે ચાર મોઢે કરી તેનો લય મગજમાં આવશે એટલે પછી બધું સહેલું લામશે.”

“પણ વિષય ક્યાંથી લાવવો ?”

“શી ગાંડી વાત કરો છો? હજી તમે ઘણા જીના વિચારના છો. આજકાલ તો સ્વાભાવિકતા જોઈએ. મહાકવિ વર્ડઝવર્થના પ્રતાપ છે. જેમ પ્રસંગ નિર્જીવ તેમ કવિતા વધારે સુંદર; અને વિષયશૂન્યતા અને વિચારશૂન્યતા હોય તે તો શ્રેષ્ઠ છે, પણ શરૂઆતમાં તે લાવવી અધરી પડશે. “ત્રાટિકા” ત્રિમાસિકમાં મારો શીક્ષણ (વાંદા) નો હરિગીત જગવિખ્યાત છે.”

મને શરમ આવી. શું આવી જગવિખ્યાત વસ્તુથી પણ હું અજ્ઞાત છું? ધિક્કાર પડ્યો મારા લણતરને અને જીવતરને.

“તેની પહેલી લીંટી આમ હતી:”

સુતો હતો, શય્યામહિં ત્યાં આવીયું એક ફીફલું.

સ્ટેટના નામદાર મહારાજને તો નોકરોને સંબોધવા આ કાવ્ય મોટે રાખ્યું છે.”

“હશે, પછી?”

“પછી હવે આપણે મોટા કવિઓ તરફ વળીએ. આવા હરિગીત બનાવતાં આવજા એટલે તમે કવિતાશાસ્ત્રમાં ઐજ્યએટ થયા. પછી કલાપી લ્યો. એવું કાવ્ય લખવું હોય તો ઘરમાં કોઈની સાથે લઢીને બેસો તો વધારે સાફ લખાશે. ને હંમેશાં જીદા જીદા કવિઓના ખાસ શબ્દો હોય તેની એક નેટ બુક રાખવી, કે તેવાં કાવ્ય લખતી વખતે શબ્દો સારી રીતે વાપરી શકાય. કલાપીના શબ્દોમાં જીઓ, ઇસ્ક, દિલ જીગર, સ્મરણ, રડવું, આંસુ વગેરે ઘણી વખત આવે છે. લખતી વખતે આ શબ્દો બે ચાર વાર વાંચવા, અને બને તો ગજલ જમાવવી; અને કલાપી એવો છે કે પા કલાક વાંચો કે તેના જેવું લખવાની ધુન લાગે.

‘અરે મારા દૃઢ્ય ખારા, રહે તું બાપુ! રહે છાતું.’

“શું આ લીંટીમાં કેકારવના પડ્યા પડી રહ્યા છે ખરા કની? અને કલાપીની ઢબમાં લખવાને વિષય આપવો નથી પડતો. “ઇસ્ક” અને “મિયા” બેને પકડી રાખ્યાં કે બેડો પાર. બધા વિષયો ધરડા થયા છે. આ વિષય કોઇ દિવસ થયો છે?”

“ નહિસ્તો. તે નહિ હોય તો કવીઓનો રોજગાર ક્યાં રહે ? ”

“ બરોબર છે ! શું રટેશન આવ્યું ? વાંદરા. હજુ ઘણો વખત છે. ઉભા રહો હું જરા ખીડી ચેતાવી લઉં. ” કહી કવિરાજે વાત કરવા માંડી. “ જુઓ, હવે આધુનિક કાવ્યો તરફ ફરીએ. લલિતની શૈલીમાં મારી પૂર્ણતા અદ્ભુત છે. લલિત્ય એ મારી ખાસ મીલકત છે, અને તેની હાલની ખુબી કાંઈ ન્યારીજ છે. એકજ શબ્દને આમ તેમ ગોઠવી જે કાવ્યમયતા લલિતનાં કાવ્યો પ્રસારે છે તેની બરોબરી કેાણુ કરી શકે એમ છે ? તેમાં હમણાં એ રીત પૂર્ણતાએ પામી છે; અને ખાસ કરીને માસિક પત્રોમાં લેખો નહિ હોય અને ઘણાં પાનાં દેખાડવાં હોય તેને બહુ રૂચિકર લાગે છે કારણુ કે આ કાવ્યની એક પણ લીટી ત્રણુ શબ્દોથી વધતી નથી. એક શબ્દ લ્યો. “ દુખ્યું ” હવે આપણે કાવ્ય કરીએ.

“ હા—આ દુખ્યું.

શું શું દુખ્યું ?

મુજ મન દુખ્યું ”

નહિ તો નાટકનો રાગ લ્યોઃ ધારો કે “ ગોવિંદ ગુણ ગાઉં રે. ” હવે મારે આ રાગની કવિતા કરવી હોય તો આ રહી.

“ બેઠા શું બેઠા બેઠારે, બેઠા, શું બેઠા, બેઠા ? ”

“ શું રસ ઝરે છે ? ” મેં તે વાત કથુલ રાખી—“ પણ રા. નાના લાલ જેવાની શૈલી ઉતારવી સહેલી નથી. ”

“ સાહેબ ! હું ઘણો શરમાળ માણસ છું. જે મારામાં તે શક્તિ નહિ હોય તો શ્રેષ્ઠ કવિવર કહેવરાવવાનો કેાઠ દિવસ દાવો કરું ? રા. નાના-લાલની કવિતા પર તો મારો કાણુ અપ્રતિમ છે, કારણુ કે આજકાલ તેવી કવિતાના ઑર્ડરો ઘણા આવે છે. ”

“ ત્યારે તે કેમ લખાય ? મેં ઘણી માથાકુટ કરી પણ એવું લખાતું નથી. ”

“ કારણુ કે તમે મારી પાસે શીખ્યા નથી. જુઓ, એ કવિતા કરતા પહેલાં તો ભાષાને ઉંચી કરવી જોઈએ; ઉંચી કહેતાં નાનાલાલીયા—મીઠી, મધુરી, અમકતી, જીભને ચુંથાવતી, બુદ્ધિને ગભરાવતીઃ એવા શબ્દોને બેગા કરવા. કેટલાક શબ્દો વિના તો તે થાય જ નહિ. જુઓ, પહેલાં

“અનેરું” “સ્વ” “મંજુલ” અને ખાસ કરીને “ય” આ શબ્દો જ્યાં અને ત્યાં વાપરવામાંજ ખુબી છે. પછી બીજી પંક્તિના શબ્દો પણ બહુજ ભેગા કરવા: “મનુદેહ, સમાધિ, બ્રહ્મયોગ.”

“પણ મને તત્ત્વજ્ઞાન નથી આવડતું.”

“તેની શી શીકર છે? તમારે તે કવિતા બનાવવી છે કે તત્ત્વજ્ઞાન સમજવું છે?”

“પણ સમજ્યા વગર કેમ વપરાય?”

“લલા માણસ! જેમ સમજ્યા વગર વાપરો તેમજ તમારી વિદ્વાની વધારે કિંમત થાય. હવે જુઓ, સાથે “ડ-ડા” ની પણ ભરતી રાખવી “નાનકડું-લીલમડી-ભેંસલડી વગેરે.” હવે આ રસિક શબ્દોનો સમુચ્ચય ભેગો થયો કે તમે અડધી મુશ્કેલી જીતી; તમે સજ્જ થયા—યુદ્ધમાં ઉતરવુંજ રહ્યું.”

“તે કેમ કરવું, પણ?”

“તેને માટે પહેલાં વેણુઓ વાગે, ચાંદરણીઓ ચમકે, કુલડાં વીણાય, એવા એવા સરસ પ્રસંગો ખોળી રાખવા અને જો અંગ્રેજી પર કાણુ સારો હોય તો શેલી અને કીટસની કેટલીક ઉપમાઓ અને કલ્પનાઓ ભેગી કરી રાખવી કે તેનો તરબુતો થાય અને કાવ્યની સમૃદ્ધિ વખણાય.”

“એ રસ્તા છે. પહેલો રસ્તો તો એ છે કે એક કાગળ પર ગદ્યમાં એવા પ્રસંગનું, એવા શબ્દોથી સીંચેલું, એવી કલ્પનાઓથી કુદતું કાંઈ લખી નાખવું; પછી કાગળ લઈ એને સીધો ન ફાટે એમ, ફાડી એ કંકડા કરવા. આમ કરવાથી તમારી લીટીઓનું માપ વહેંચાઈ જશે, અને પછી તો ફક્ત જે પ્રમાણે કાગળ ફાડવાથી વાક્ય તુટ્યું હોય તેમ જ લખી દેવું, એટલે રા. નાનાલાલના જેવી રસિક કૃતિ તૈયાર થઈ. હવે બીજી રીત જરા કઠણ છે.

“તે કેવી?”

“એક કાગળ લઈ જેમ સેત્રંજની બાજુનાં ખાનાં હોય એમ તેના પર ખાડવા. આઠ ઉભાં અને આઠ આડાં ખાનાં પાડો તો ચોસઠ ખાનાં થાય.

પછી ગમે ત્યાં એક બે સવાલનાં ચિહ્ન લખવાં. એ ચોસઠમાંથી ગમે તે કાંઈ ખાનામાં અનેરું, આલ્હાદ, કાયલ, ટહુકો, વેણુ, મંજુલ રવ, પમરવું એમ ચાર પાંચે ય લખી નાંખવા. આ કર્યું કે બધી સામગ્રી તૈયાર થઈ. વાક્યો પાંચ કે શબ્દોથી તો લાંબાં કરવાં અશાસ્ત્રીય જ છે એટલે બાકીના રહેલા ખાનામાં હવે શબ્દોની બેડે કાનને રચિકર લાગે એવા શબ્દો ગોઠવી દેવા. એટલે તમારી કવિતા તૈયાર થઈ ગઈ. એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે કાંઈ વિચિત્રતા તો રહે જ, નહિ તો નકામા.”

મારા હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. કવિ થઈ અમર નામ મેળવવાની મારી આશા હવે પરિપૂર્ણ થશે એવી મને ખાત્રી થઈ. મારા ગુરુ તરફ હું સાભાર નયને કર્યો.

“પણ ત્યારે તમે નામ સાથે શા માટે કાવ્યો નથી પ્રગટ કરતા ? શા માટે અમર થવાનો લ્હાવો ચુકો છો ?”

“કેટલાક પ્રસંગસર મારે સ્મૌલકોઝ કોર્ટના બેલિકોથી છુપાતા ફરવું પ્રગટ હતું. પણ હવે મારો વિચાર શહેરમાં બહાર આવવાનો છે.”

“ખરેખર ! આપ બહાર આવશો તો ગુજરાતનો બેડો પાર થઈ જશે, અને પછી ગુર્જરી દેવીની શી ખુબી ?”

“હા ! ગુર્જરી દેવી અદ્ભુત છે, સૌંદર્યભર્યા છે. જ્યારે જ્યારે સાહિત્ય મંદિરની હું કલ્પના કરું છું ત્યારે મારું મન બોમ ફોડી ક્યાંતું ક્યાં જતું રહે છે.”

“હા ! જતું જ હશે.”

“મારી કલ્પનાના તેજસ્વી પ્રદેશમાં ગુર્જરીની સાહિત્યવાટિકા મને હંમેશ દેખાય છે. ગુજરાતના કવિરત્નોને તેમાં હું નીરખી રહ્યો છું. આમ તેમ અનેક ‘ધ્રુવ’ અને ‘કદની’ના ભકતો દગ્ધ દિલ પર રાખ શોભાવી રખડતા હું ભાળું છું. તે સુંદર વાડીને એક ખુણે મહુલીમાં હું લલિતને ગાતો બેઠું છું; એક ખુણે આંખાવાડીયામાં કાયલના ટહુકા સાથે તાન લગાવતી વેણુના વાદનથી કોઈ મૈથિક અભયારિણીનું હૃદય પમરાવતા રા. નાનાલાલ નજરે ચડે છે; ત્રીજી તરફ સાહેબ લોકના પહેરવેશનું ગૌરવ ધારણ કરી રા.

નરસિંહરાવ નૂપુર અંકારનો રસિક રવ પ્રસારી રહ્યા છે. અહાહા ! શું સૌંદર્ય !
શું ખુશી !

મેં કવિરાજના ભવ્ય મોઢા સામું જોયું—તેના પ્રભાવની ભક્તિમાં લીન
થયો. “પણ ! આ વાટિકામાં આપનું સ્થાન ક્યાં ?”

“માફ-માફ ? આ ગુર્જરીના પુત્રો મારે મન બાલકો.”

“ઝાંટરોડ ! ઝાંટરોડ.” બહારથી જીમ પડી.

બધો વિચાર છોડી હું મારાં પોટલાં ભેગાં કરવા ઉઠ્યો.

હું શું કરું ?

વાચકને એક ખાનગી પ્રશ્ન પુછું છું કે “ હવે હું શું કરું ? ” કોનો વાંક કાઢું ? મને કાંઈ પણ રસ્તો સુઝતો નથી. તેનું કારણ માત્ર એવું છે કે જેને કહું છું તે હસે છે. જે વસ્તુમાં બધા માંડે સદ્ભાગ્ય સમજે છે તેમાં માંડે દુર્ભાગ્ય સમાયેલું છે. તે વસ્તુ—મારી સ્ત્રી.

આ ઉપરથી એમ નહિ સમજશો કે મારી સ્ત્રી કોઈ કદરૂપી, કે જુના વિચારની, કે અભણ, કે નિરસ, કે બેદરકાર, કે નિમકહરામ, કે શંખણી છે. તેમાં આ બધી ખોડોનો અભાવ છે; એ જ મારા દુઃખનું કારણ છે. તે શરીરે, સ્વરૂપે રૂપવંતી છે—એથી વધારે કહેવું હું દુરસ્ત ધારતો નથી; વિચારમાં તે મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેને પણ બે ચાર સુધાસના સિદ્ધાન્ત શીખવે એમ છે; જુદીની ધાર વિલાયતી ચપ્પુ જેવી છે; મુંઝાઈ યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરમીડિએટની પરીક્ષા પસાર કરી છે. એટલે હોશિયારીમાં વાંધો કાઢતાં જીલ કરડી ખાવી પડે એમ છે; રસમતામાં બણે—નથી કહેતો; ટુંકાણમાં, આખા હિંદુસ્થાનમાં કાશ્મીરથી કન્યા-કુમારી સુધીમાં જડવી મુશ્કેલ પડે એવી ડાહી, શાણી, રસમ, ચતુર અને શીલવતી સ્ત્રીનો ભરથાર થવાને હું ભાગ્યશાળી બન્યો છું.

રા. ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી કહી ગયા છે કે “ જે ઘર નાર સુલક્ષણી તે સુખે સુનાર ” એ લેખક માટે મને ઘણું માન છે, છતાં મારે કહેવું પડે છે કે એ વાત તદ્દન ખોટી છે. મારે સુલક્ષણી સ્ત્રી છે—છતાં એક દિવસ હું સુખે સુતો નથી. કહો. હવે હું શું કરું ?

મૂળ વાત આમ થઈ. હું બી. એ. માં પાસ થયો ને એ (તમે સમજી ગયા હશે કોણ) ઇન્ટરમીડિએટમાં પાસ થઈ. હું કોલેજમાં છોકરાઓનો સરદાર બન્યો—એની પાછલ બધા ગાંડા થઈને ફરતા હતા. કોઈ એની ઓપડીઓ ઉચ્છેદી, તો કોઈ એને સ્ટેશન સુધી વળાવવા આવતું, તો પ્રેક્ટિસરો બધા એને ચઢાપાણીએ બોલાવતા. તે વખત તો ઠીક—પણ પછી અમે પરણ્યા—ને પીડાઓ શરૂ થઈ.

ઘરમાં, બહાર, મિત્રોમાં, મીઠાજાનીમાં તે મારી ઝેરી ન લેખાય, પણ હું તેનો ધણી ગણાઉં. હું રસ્તે જતો હોઉં ને કાંઈ આંગળી કરી દેખાડે: “આ મિસ્તર! હં. એ તો મિ. ક્ષ.—આપણે પેલી મિસ મેના છે ને તેના વર. મિસિસ ક્ષ ધણી જ હોશિયાર છે. ખરેખર આદર્શ રૂપ છે.” એટલે સેવકનો હિસાબ હોય જ ક્યાંથી ?

ઘણે દિવસે કાંઈ મિત્ર મળે તો પુછે: “ઓહો! મિ. ક્ષ! કેમ? મિસિસ ક્ષ. કેમ છે?” લલો માણસ મારી તો તમિયત પુછતો જ નથી. મને ઘણી વખત જવાબ દેવાનું મન થાય છે કે મિસિસ ક્ષ. ગયાં જહાનમમાં.

કાંઈ ઠેકાણે જો ચાર જણ વાત કરતા હોય ને ત્યાં જઈ કે વિચિત્ર રીતે બધા વાત બદલી નાંખે. હિન્દુ કુટુંબજન કેટલું દુઃખમય છે, સ્ત્રીઓ કેટલી અલણ છે, ધણીઓને કેટલું સહેવું પડે છે, વગેરે, વગેરે, એમ વાતો થાય. આ વાત નીકળે કે હું મુડીઓ વાળી અગ્યારા લણી જઈ; કારણ કે ખીજું વાક્ય નક્કી જ આ આવે: “હા લાઈ ક્ષ. તો નસીબદાર છે. તેને કાંઈ આતી અડચણો પડે છે? તેને તો મિસ...મેના.” મને ગમે તેમ થયું તેમાં દુનિયાના આપનું શું મેં ચોરી ખાધું કે આટલો જીલમ!

મિત્રો કાગળ લખે તો પણ બાબુ ભરીને મિસિસ ક્ષ. પર જ સંદેશ મોકલાવે એટલે સેવક તો જાણે એક સંદેશ પહોંચાડનારો હમાલ. કેટલાક તો છેક નક્કટ થઈ બારોબર પત્ર લખે છે “My dear Mrs. X.” નવા જમાના પ્રમાણે એ પણ મારે વેકવું પડે છે. હું શું કરું ?

જાણે હું તો એક અટોલ કાટલું હોઉં, મોંઘા મુલ્યની એક સિંહણનો રખેવાલ હોઉં, જાણે કાંઈ મહારાણીનો ખાનગી કારીભારી હોઉં, એમ જ બધાં મને ગણે છે, અને છતાં પણ હું એમ. એ. છું અને ધંધાની મારા પર સારી મહેર છે. એ પણ નસીબ!

ઘરમાં પણ મારા ભોગ છે. એક વખત મિસિસ ક્ષ. નું માથું દુખવા લાગ્યું. હવે એમાં મારો કાંઈ વાંક હતો જ નહિ. છતાં હું ઓપીસ જવા

દાદર ઉતરવા લાગ્યો અને અમારી બાબુમાં રહેનાર પાડોશીઓ હેઠળ વાત કરતા હતા તે સાંભળી ઉભો રહ્યો.

“બિચારી આજે ઘણી માંદી લાગે છે.”

“માંદી તો શું? પણ એનો ઘણી જાનવર જેવો છે. કાંઈ વઢ્યો—ક્યોં હશે. આપણા લોકો કેળવાયા તો પણ વગેરે, વગેરે.” હવે મિસિસ ક્ષ. તું માયું દુખે તેમાં પણ મારા ભોગ! અને ધારો કે હું વઢ્યો? તેમાં કોઈને શી પંચાત? મારી ઐરી છે ને હું વઢ્યો. ઘરમાં મા અને આપનો પણ તેટલો જ ત્રાસ. “ભાઈ ક્ષ. આ મેનાને માટે તું આટલું તો કરતો જ નથી. તું એને બહુ પજવે છે વગેરે વગેરે.” એટલે મારા ઘરમાં માલેક એ ને હું તો વૈતરો.

આટલેથી પીડા અટકતી હોય તો વધારે સારું; પણ સાંજના ઘાક્યો પાક્યો ઘેર આવું અને સહધર્મચારિણી જોડે એ પણ નીરાંતે ખેસવાની આશા રાખતો હોઈ ત્યાં કોઈ મિત્ર બારણું ઠોકતો આવીને ઉભો જ રહે. “કેમ! કેમ છો મિ. ક્ષ! કેમ મિસિસ ક્ષ.! ખુશીમાં તો ખરાં. આ તો મને કાંઈ એન ન પડ્યું તે મેં કહ્યું ચાલ મેનાબહેનને ત્યાં જરા જતો આવું.”

“કેમ કાંઈ ખાસ કામ?” જરા આકર્ષક રીતથી: “નારે, ખાસ કામ તો કાંઈ નથી, મેનાબહેન! પણ જાણો છોને તમારી ભાભી! અમારું ઘર તો ઠીકઠીક છે. મને ઉદ્દેગ ધણો થયો એટલે જરા તમારી પાસે આવ્યો.”

થયું! ભાઈને ઐરી ઠીક ન મળી એટલે મારે ઘેર આવ્યા. પછી એવા મિસ્તરો નીરાંતે ખેસે, મેના જોડે વાત કરે અને સેવક મુંગે મોઢે ખેસી રહે—નહિ તો હાજી હા પુરવાનો ધંધો શરૂ કરે; અને મેના હંડે પેટે તેનાં દુઃખ સાંભળે, આશ્વાસન આપે અને ધીમે રહીને વિદાય કરે. એટલે શું બીજા બધાને જોઈએ તેવી ઐરીઓ ન મળે માટે માંદે ઘર ગામનો ચોરો કરી મુકવો?

એક દિવસે રાતના અગીયાર વાગે મેનાં ગાવા બેઠી. એક પછી બીજું ગાયન તેણે લલકારવા માંડ્યું. ઘણું દિવસે આવા સુખનો લ્હાવો લેતો હું બેઠો. થોડીક વારે બારીએ અમસ્તો ગયો અને જોઈ તો નીચે પંદર વીસ જણાઓ ઉંચું ડોકું કરી અમારી બારી સામું જોઈ રહ્યા હતા. મેં ગુસ્સાના આવેશમાં લડ દબને બારી બંધ કરી. અમારું ઘર પહેલે માળે હતું. બીજે દિવસે મેં માળાવાળાને નોટિસ આપી. હવે તો છેક પાંચમે માળ રહું કે જેથી મેનાનો અવાજ સાંભળનારા ભાગીઆઓ વધે નહિ.

આવા આવા અનેક પ્રસંગો અહોનિશ બનવાથી મારો સ્વભાવ બગડતો ગયો. હું શું કરું ? કોઈ મિત્રનું મને મોટું ગમતું નથી, કોઈ ઠેકાણે જવું ગમતું નથી, ઘેર બેસવું રચતું નથી. આખો દહાડો રખેને કોઈ મેનાની જોડે વાત કરી જશે, કોઈ એનું હાસ્ય સાંભળી જશે, એવા એવા વિચારો આવે છે. પણ બધાથી મોટી પીડા તો બીજી છે. એ દુઃખ કહું કેને? મેનાને કહેવા જઈ તો તેને ખોટું લાગે; બીજા કોઈને કહેવા માંડું તો તે હસે; ન કહું તો અંદર બળી મરું છું. ઘણી વખત મેના પર ચીડ ચડે છે; સ્ત્રીકેળવણી પર ધિક્કાર આવે છે. મેના કરતાં કોઈ અજ્ઞાન કે કદરૂપી પરણ્યો હોત તો એટલી નિરાંત તો રહેત કે મારા શિવાય કોઈ તેની સામું ન જોત-પણુ આ તો પાછા કેળવણીના દિવસો, અને બધા સ્વાતંત્ર્યના ભગતો. જો જરા સખ્તાર્ધ કરવા જઈ તો કહેશે કે “આ મોટો કેળવાયલો જોયો, બેરીને બહાર પણુ નથી કહાડતો!”

ન કરે નારાયણુ ને હું મોટો બાદશાહ થાઉં તો તરત પહેલો કાયદો જનાનો દાખલ કરવાનો કરું, અને માત્ર નાકે કાન કપાયેલી સ્ત્રીઓને જ ખુલ્લે બજાર જવાની રજા આપું. હવે મને જુના જમાનાના રીવાજોનું સહસ્ય સમજાય છે. જ્યાં સુધી એવો કાયદો થાય નહિ કે દરેક જણે પારકી સ્ત્રીની સામું ન જોવું, તેની વાત ન સાંભળવી, તેનું ગાયન સાંભળી કાન બંધ કરવા અને તે કાયદો તોડનારને દેહાન્ત શિક્ષા ન

આય ત્યાં સુધી બસ જનાતો બધે દાખલ કરી દેવો; અને નહિ તો દંડ નિશ્ચય કરવો કે અભણ અને કદરૂપી સ્ત્રી શિવાય બધીને બસ ત્યાંજ જ ગણવી. આ શું? પણ શું કરવું? હવે બાદશાહ થવાની લાખન દહાડે દહાડે ઓઠી થતી જાય છે. જન્મ્યો તો—શા સાર હજાર વર્ષ પહેલાં ન જન્મ્યો? હશે.

માત્ર સદ્ભાગ્ય મારું એટલું જ છે કે મેના આ બધું સમજે છે અને મારી લાગણી ન દુખાય અને ઓછું ન આવે તે માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા કરે છે. પણ તેથી શું? મારી મૈના તે મારી. પોતાની એકલાની માલિકાની છે—શા માટે બીજા બધા આ પ્રમાણે કનડે છે? સુખ જોઈને આશ્વાસન જોઈએ અને ન જડે તો નશીબ. તેમાં હું શું કરું? પણ કોઈ સમજતું નથી, દુઃખ દે છે અને મારો જીવ વધારે ને વધારે કચવાય છે. પણ કોઈ રસ્તો છે? રસ્તો જલદી ખોળવો પડશે અને નહિ ખોળો તો જો જો સ્ત્રીકેળવણી વધતી જાય છે; આજે મારો વારો તો કાલે તમારો.

નવી આંખે જુના તમાસા.

હું અને મારા મિત્ર મિ. રેવડીયા શિષ્ય અને ગુરુ હતા; ઓસ્વેલ અને જોન્સન કહો તો પણ ચાલે. તેમની રીતભાત, કપડાં, બોલી, બંધાનું હું અનુકરણ કરતો, કારણ કે મારે મન તે મહાત્મા હતા; તેમના જીવનસિદ્ધાન્તોમાં મને શ્રદ્ધા હતી; તેમના વાક્યાનુર્ય પર હું શ્રીદા હતો અને તેમને દુર્જય માનતો હતો.

મિ. રેવડીયાનો જીવનસિદ્ધાન્ત ચાલુ જમાનો હતો. તે તેના પૂજક હતા. તેની રહેણીકરણીના ભક્ત હતા, અને તેનાથી કાંઈ પણ જુદું હોય તેના કદા વેરી હતા. પોતે પૈસાદાર હોવા ઉપરાંત યુરોપ અને અમેરીકા વગેરેમાં તેમણે મુસાફરી કરી હતી; અને હાલના જમાનાનું સાહિત્ય તેમણે સારી રીતે વાંચ્યું હતું. તેઓ ધણા જ ચતુર, ધણા જ વિદ્વાન, ધણા જ નવા અને સુધરેલા, ધણા જ ફેશનેબલ, અને આપણા મતિમંદ પૂર્વજોની કારકીર્દી તરફ પુષ્કળ તિરસ્કાર ધરાવનાર હતા. મારી આર્થિક સ્થિતિ અને શુદ્ધિબળ પ્રમાણે તેમનો અનુયાયી હું પણ થવા મથતો.

અમે બે ધણા જ ઉંડા તથા બહોળા વિચાર પછી દૃઢ, ચોક્કસ, અને નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય પર એકદમ અને જોડબેર આવી ગયા હતા; અને તે નિર્ણય એ હતો કે બધું ડહાપણ, બધી વિદ્યા, અને બધી અક્કલ હાલના જમાનામાં જ ટપ દઇને પેદા થઇ ગઈ છે. અમને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે અસલ હિન્દમાં જંગલી લોકો હતા; તેમની કારકીર્દી અક્કલહીન અને કાયર હતી, તેમની શુદ્ધિ પર કાટ ચડ્યો હતો; અને અમારા જેવા હોશિયાર, સુધરેલા, બાહોશ અને ચાલાક સપુતો પેદા કર્યા શિવાય તેમણે કાંઈ પણ વધુ કર્યું નથી.

આ નિર્ણય અને આ ખાત્રી વિષે અમે અનેક વખત વાતો કરતા; હાલની સંસ્કૃતિની ખુબીઓ વખાણતા; પહેલાંની મૂર્ખાઈ પર હસતા. ધણી વખત મિ. રેવડીયા સવારના દશ વાગે ઉઠતા; મોઢામાં સિંગાર

અને હાથમાં ચાહનો પ્યાલો રાખતા; અને ડ્રેસિંગ ગાઉનમાં સજ્જ રહીને પડ્યા પડ્યા અનેક તર્કો ચલાવતા. તેવે વખતે હું ત્યાં જઈ ચડતો, અને કદંગા પૂર્વજેએ બનાવેલી તેમની કાળી ચામડી વીસરી જઈ તે કેવા સુંદર ફેશનેબલ અને અપ-ટુ-ડેટ છે તે વિષે મનમાં પ્રશંસા કરવા લાગતો. નહિ તો અમે બન્ને ફેશનેબલ કપડાં પહેરી બેન્ડસ્ટેન્ડની લટાર મારતા. તે વખતે અમે પોતે ઘડી બેઘડી ભુલી જતા કે અમે જંગલી અને અસંસ્કારી દેશના રહીશ છીએ; માત્ર પંચાત એટલી હતી કે કોઈ મૂર્ખ માણસ મને કે મિ. રેવડીયાને ગોઆનીસ ગૃહસ્થ ધારતા; પણ તેમની અમને પરવા નહોતી.

મિ. રેવડીયામાં પ્રશંસાપાત્ર ગુણ એક બીજો હતો. તે માત્ર આત્મસંતોષી નહોતા. તેમનો ઇરાદો તેમના સિદ્ધાન્તોને આખી સૃષ્ટીમાં પ્રુણે અને ખોચરે પ્રસારવાનો હતો. તે એમ પણ ચોક્કસ માની બેઠા હતા કે ભૂતકાળના હિન્દીએ અકકલ વગરના હતા, એટલું જ નહિ પણ ચાલુ જમાનાના સિદ્ધાન્તો જે કેટલાક તેમને શીખવ્યા હોત તો તેઓ ચોક્કસ માણસાઇમાં આવત. એમને પોતાના વાક્યાતુર્ય ઉપર પણ વિશ્વાસ એટલો બધો હતો કે તે ઘણી વખત સૂચવતા કે એમના જેવા બાહોશ અને બુદ્ધિશાલી નરરને જનકવિદેહી કે અશોકના સમયમાં જન્મવાની તરદી લીધી હોત તો જરૂર હિન્દુસ્થાનનો બેડો પાર ધઈ જાત-આપણે બધા જંગલીને બદલે સુધરી જાત અને ઇતિહાસક્રમનું ચૈકું કાંઇ બુદ્ધિજી રીતે ગળાડવા માંડત.

એક દિવસ રાતના આ વિષય પર અમે ઘણો ઉડો વિચાર કર્યો. તેને અંતે મારે કહેવું પડ્યું: “ મિ. રેવડીયા ! તમે આટલા બધા ઉત્સાહી છો અને છેવટે સ્વર્ગે જાઓ તો કાંઈ નવું બુનું થાય ”

“ કેમ વાર ? ”

“ સ્વર્ગમાં સડતાં ડોસાંડગરાંઓને પણ તમારા અભિપ્રાયોનો લાભ મળે અને તે બિચારા સુધરે ”

“ ખરી વાત છે. Better late than never. સ્વર્ગમાં તો સ્વર્ગમાં, પણ ડોસાડગરામાં કાંઈ અકકલ તો આવે. ”

“ એ પણ વાત સાચી. ચાલો સાહેબજી ” કહી મેં રજા લીધી. હું મારે ઘેર ગયો પણ મારા મગજ આગળથી આ વાત ખસી નહિ. ઉડા ને ઉડા વિચાર કરતાં અનેક તરંગો થવા લાગ્યા અને મિ. રેવડીયા સ્વર્ગમાં જાય અને સદ્ગત મહાત્માઓને મળતાં તેમના પુરાણા જીવનમાં શા શા ફેરફારો થાય તે પર મનની પાંખડી ચાલી. એ વિચારો ઘણો જ લાંબો વખત મેં કર્યા અને પછી હું સુતો,—સુતો અને પાછો જાગ્યો નહોતો. આંખો માંચેલી હતી કે ઉઘાડી તેનું મને લાન રહ્યું નહિ.

મને એમ લાગ્યું કે હું સુતો હતો ને એક જણ કાંઈ આવ્યો અને મારા મિત્ર અને પૂજ્ય ગુરૂ મિત્ર રેવડીયાનો પેગામ લાવ્યો.

“ આજે પાંચ પાંચ યુગ થયાં તેઓ સ્વર્ગમાં સુધારો કરવા મન્યા રહ્યા છે અને આપને તેડે છે. ”

“ મને શું કામ ? ”

“ તે સુધારો જોવાને આવવું હોય તો વિમાન તૈયાર છે. ”

મારી પૂજ્યતાની બુધ્ધિએ ઉછાળો માર્યો. મિ. રેવડીયા જોડે થોડા કલાક પહેલાં કે થોડા યુગ પહેલાં વાત કરી હતી તે હું ભૂલ્યો, પણ તેમનો વિજ્ય જોવા એક પગે થઈ રહ્યો. ઝટ ઘટ કપડાં પહેર્યાં અને વિમાન પર ચડ્યો; અમે ઉડવા મંડ્યા. આખરે મારા સાથીએ કહ્યું કે આ સ્વર્ગ આવ્યું.

સ્વર્ગ જોઈ મને અસંતોષનો પાર રહ્યો નહિ. મને કાંઈ મોટા રસ્તા, ઉંડી ગટરો, ઉંચાં મકાન, ખાગળગીયા, મિલનાં ભુંગળા વગેરે જોવાની આશા હતી. ત્યારે આ તો એક વિશાળ ઉંડું વન લાગ્યું.

“ આ સ્વર્ગ ! નૉન્સેન્સ ! ”

“ હા ! આ તેનો હિન્દવિભાગ છે. ”

“ અહિયાં પણ લોકોમાં અકકલ હોય એમ લાગતું નથી ! ”

“ મહારાજ ! ” મારા સાથીએ કહ્યું. “ અહિયાં હજી જોઈએ તેવો સુધારો થયો નથી. આ થોડાએક યુગ થયાં મહાત્મા રેવડીયાને મતાયે

ઝાડોની ગણતરી થવા લાગી છે, અને પછી કાંઈ કંટાળાકટ આપવાનો વિચાર ચાલે છે.

હું હરખાયો. મારા મિત્ર તો ખરેખરા નવા જમાનાના જ. સાબાશ આનું નામ કેળવણી! “મિ. રેવડીયાએ કેવી રીતે આ સુધારો કરવા માંડ્યો?”

“પહેલાં તો એ સાથે બને એટલો સરસામાન લઇને આવ્યા અને ધીમે ધીમે બધાને સુધારાનો સ્વાદ ચખાડવા લાગ્યા.”

“એમ? વાર ચાલો. મને જલદી બધું ખતાવો. હું કાંઈ અસહન જોવા આજસુ નથી. વખત ઘણો કીમતી છે.”

“જી હા! આ તરફ ચાલો” કહી મારો સાથી મને લઈ વનમાં દાખલ થયો.

મારા મિત્રે શું શું નવા ફેરફારો કર્યા હશે, હું કેને જોઈશ અને તેઓ કેવા હશે તે સંબંધી મેં વિચાર કરવા માંડ્યો. મુંબઈ જેવા સુધરેલા શહેરમાં રહ્યા પછી આ જંગલ કાંઈ અકારૂં લાગવા માંડ્યું છતાં મારા પૂજ્ય રા. રેવડીયાનો પ્રતાપ જોવા ખાતર હું આગળ ચાલ્યો. ક્યાં સુધી ગયો, કેટલી વાર ચાલ્યો તેનો હિસાબ રહ્યો નહિ.

દૂરથી એક ખેસુરી ફિડલનો અવાજ આવ્યો, અને તે તરફ ફરતાં એક તેજસ્વી વૃદ્ધ અને આપણા અજ્ઞાન લોકો જેને મહાત્મા કહે છે એવા દેખાતા પુરૂષને ફિડલ વગાડતા જોયા. તેમની આંખમાં તેજ દેખાતું હતું પણ મારા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે દહાડી આટલી મોટી વધવા દઈ તેઓ પોતે અણસુધરેલા છે એમ પુરવાર કરતા હતા. અમારા રેવડીયા પંથ પ્રમાણે સવારના પહોરમાં, અડધી ઘડી સૂર્યોદય પહેલાં દરેક મનુષ્યે પોતાની દહાડીમૂછ કાઢી સ્વચ્છ થઈ જવું જોઈએ. ફિડલ વગાડનાર મહાત્મા મૃગયર્મ હિપર રૂનો એક ગદેલો નાંખી ખેઠા હતા. તેમની સામે એક તરફ જુદી જુદી સેંટની શીશીઓ પડી હતી; પાસે ત્રણાણામાં કાંઈક આંધસિકીમ જેવું દેખાયું. હું ચમક્યો; આ વિચિત્ર

મૂર્તિ કોણુ હશે તે જાણવાની ઉત્કંઠા થઈ. હું પાસે ગયો અને નમ્યો. કોસાએ ફિડલ બંધ રાખી.

“મહારાજ ! આપ શું કરી રહ્યા છો ?”

“ખેટા ! આટલું સમજતો નથી ?”

“ના.”

“અર્થશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે માણસે પોતાની જરૂરીયાતો વધારવી. તે વધારવાથી માણસ મહેનતુ થાય છે; મહેનતુ થયાથી દુનિયામાં સુધારો થાય છે.”

મારી અજ્ઞયખી વધી. આ તો મિં ફોસેટના અર્થશાસ્ત્રનું ટાંચણ લાગ્યું. એ વળી અહિયાં ! જરૂર આ મારા મિત્રના પ્રતાપ હોવા જોઈએ.

“પણ આ શું કરો છો ?”

“આટલું સમજતો નથી ? હું મારી ઇન્દ્રિયો કેળવું છું. વિષય લાલસા વધ્યા વિના જરૂરીયાતો વધે નહિ. રસ કેળવવા આ આઈસિક્રીમ છે; ગંધ માટે આ સેન્ટ રોઝ્યું છે; સ્પર્શ સુખ ભોગવતાં શીખાય માટે આ ગાદી રાખી છે; અને આ ફિડલે કાંઈક સંગીતના સંસ્કાર મારામાં કરવા માંડ્યા છે.”

“માત્ર હવે રહ્યું રૂબરૂ” મારાથી કહ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

“તે કાંઈ હું ચુકું એમ નથી. મેં ગ્રીક દેશના શિક્ષીઓનાં કેટલાંક નવન પુતળાં મંગાવ્યાં છે.”

“તે અહિયાં ક્યાંથી ?”

“તને ખબર નથી ? તું નવો આવ્યો લાગે છે. હાલ થોડો વખત થયાં એક મહાત્માની પ્રેરણાથી અહિયાં એક મોટો આશ્રમ નિકળ્યો છે, અને તેમાં અનેક જાતનાં સાધનો મળે છે.”

“એ મહાત્મા કોણ ?”

“એક રેવડીયા કરીને છે.”

“હૉ!” હું હર્ષધેલો થતાં બોલ્યો.

“હા, પહેલાં તો અમને આ બધું જ્ઞાન નહોતું! પણ એ ગૃહસ્થના આવવાથી અમારી આંખો ખુલી ગઇ. હવે અમે સુધરવા લાગ્યા.”

“પણ મહારાજ! રૂપ, રસ, ગંધ, વગેરેની મોજમજ મેળવવા આટલો તે વળી અભ્યાસ કરવો પડે! અમને તો એ બધું સહેલાઈથી આવે છે.”

“ભાઈ! તમે બધા નશીબદાર છો. અમે તો જંગલી હતા; તેમાં હું તો બધાનો શિરોમણિ. નાંખી દેતાં છ હજાર વર્ષ થયાં મેં એક ધર્તીય કહાડયું હતું. જેથી હું મૂર્ખો રહ્યો, અને બીજાને રાખ્યા.”

“શું ધર્તીય?” તિસ્કારથી ડાસા સામે જોતાં મેં પુછ્યું.

“મારા મૂર્ખ મનને એમ લાગ્યું કે રૂપ, રસ વગેરેનો ત્યાગ કરવો. વૈરાગ્ય કેળવે ત્યારે માણસ સુધરેલો ગણાય. ભાઈ એમ માનતાં છ હજાર વર્ષ ગયાં; અને તેની પીડાએ આ બધી ઇન્દ્રિયો વિરાગી થઈ ગઈ છે. હવે કેળવતાં મુશ્કેલ પડે છે. કાણ જાણે હું સુધરેલો ક્યારે થઈશ.” નીસાસો નાખતાં તેણે કહ્યું.

“મહારાજ! ક્ષમા કરજો, પણ આપ પૂર્વાશ્રમે કાણ હતા?”

“હું! ભાઈ જવાદે ને. મને બધા વસિષ્ઠને નામે ઓળખતા.”
“કાણ મહાત્મા વસિષ્ઠ!” હું બોલી ઉઠ્યો. “પ્રભુ”—કહીને હું એકાએક મારા સિદ્ધાન્તો છુટી એ આદિ ઋષિને દંડવત પ્રણામ કરવા જતો હતો પણ તેમણે રોક્યો.

“છાકરા! તું મૂર્ખો છે. હું એ જ્ઞાનને લાયક નથી. મહાત્મા રેવડીયાએ મારી ખાત્રી કરી દીધી છે કે હું મૂર્ખો છું—હવે બહુ થયું—આ એક સિષ્ય ગ્રીક પુતળાંઓ લઈ આવ્યો. મારા અભ્યાસમાં ખલેલ પહોંચે છે.”

હું મુંઝે મોઢે ત્યાંથી ખસ્યો—મને હર્ષ થયો. આ પ્રમાણે રેવડીયાપર્યં વધશે તો ચોક્કસ સ્વર્ગ સુધરશે ખરું. ધીમે ધીમે ફિલ્લનો બેસુરો અવાજ

કાન પર પડવા લાગ્યો. હું મારા સાથીને લઈ પાછો કુમવા અને મિ. રેવડીયાની યુદ્ધિનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાં એક મહાવૃક્ષના થાળા પર એક બીજે ડોસો ટાંટિયા મરડી નાંખી પદ્માસને ખેડો હતો. તેની તેજોમય કાન્તિ, સફેદ લાંબી દહાડી, માનની લાગણી સ્ફુરાવે એવી હતી. આસપાસ ઘણા લોકો હાથમાં નાની મોટી કોથળીઓ લઈ ઉભા હતા અને તે એક કોઈ શિષ્ય જેડે વાતો કરી રહ્યો હતો. હું પાસે ગયો, નમન કર્યું અને ઉભો રહ્યો. મહાત્માએ મને જોયો અને પુછ્યું:

“નવો આવ્યો છે?”

“હા! આપનાં દર્શનનો લાભ મેળવવા અહિયાં આવ્યો છું.”

“જા! મને પુરસદ નથી. આ બધા લોકો મને મળવા તલસ્થાં કરે છે એટલે તારી વાત ટુંકેથી પતાવ.”

“મહારાજ! હું તો માત્ર આ બધા શું કરી રહ્યા છે તે જ પુછવા આવ્યો છું,” મ્હેં કહ્યું.

“એટલી ખબર નથી? આ બધાને ધર્મ અને આચાર વિષે અભિપ્રાય જોઈએ છે, માટે મારી પાસે આવવા મથે છે.”

“તેમાં આ કોથળીઓ શાની?”

“કેમ? આમાંથી જે વધારે પૈસા આપશે તેના લાભનું ધર્મવચન હું કહીશ. હું સૃષ્ટિમાં આદિ સ્મૃતિકાર હતો.”

“કોણ મહાત્મા મનુ?” મેં ફરીથી પ્રશ્નિપાત કરતાં કહ્યું.

“હા! પહેલાં મેં એક ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યું હતું, પણ તે વખતે હું જરા જંગલી હતો તેથી બધાને માટે શાસ્ત્ર રચી ગયો હતો. હું એમ સમજતો કે બીનસ્વાર્થે ધર્મ ખીલવવો તે જ સાર્થક છે.”

“ત્યારે હવે આપ તે શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો આમ વેચાતા આપો છો?”

“ગાંડા! પહેલાં હું જંગલી હતો તે મૂંઝવે ધર્મ શીખવતો; હવે એક મહાત્માને પ્રતાપે અમે બધા સુધાર્યા છીએ અને જે વધારે કીંમત આપે તેના લાભમાં મારો અભિપ્રાય આપું-છું, કારણ કે જ્યાં પૈસો ત્યાં ન્યાય.”

“એ મહાત્મા કોણ, રેવડીયા?” હું હરખાઇને બોલી ઉઠ્યો.

“હા તે જ! ઉઠો. મારો કીમતી વખત જાય છે.” પણ એ વધુ કહે તે પહેલાં તો હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મારા મિત્ર રેવડીયાની અસર આટલે સુધી પહોંચશે એવો મને જરા પણ ખ્યાલ નહોતો. સાબાશ મારા વીર! સુધરેલા જમાનાના હિમાયતી તરીકે તારું નામ ઇતિહાસમાં અમર રહી જવાનું.

“ભાઈ!” મને એક સંશય થતાં મારા સાથી તરફ ફરતાં કહ્યું:
“આ બધા આટલા બધા કચવાયલા કેમ રહે છે?”

“કોણ જાણે. આ બધાં હિન્દ વિભાગનાં સ્ત્રીપુરુષો એ જ પ્રમાણે ફરે છે. વાસનાઓ છોડી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરી, એમનો સ્વભાવ એવો વિચિત્ર થઈ ગયો છે કે મહાત્મા રેવડીયાના સિદ્ધાન્તો સ્વીકારતાં તેમને બહુ જ કચવાટ લાગે છે.”

“હરકત નહિ! આખરે સુધર્યા વગર ક્યાં જવાના હતા? મારી ડોકી એમના જુના જંગલીપણામાંથી બધાને બચાવવા જ જોઈએ.” મેં ઉત્તર દીધો.

હવે શું વધારે કહું? અમે બહુ રખડા, બહુ જોયું, અને બધે રેવડીયાપંથનો દિગ્વિજય દેખાયો. મારી છાતી વહેંત ઉંચી આવી. તેમાં એક બે દેખાવો ઘણા રસમય હોવાથી તે ચીતરી, મારી સ્વર્ગની મુસાફરીનું વર્ણન પૂરું કરીશ.

મેં ભગવાન ચાણાક્યને જોયા. મિ. રેવડીયાની શીખ પ્રમાણે તેઓ કાર્યદક્ષતા (efficiency) નો પાઠ કરતા દેખાયા; જે મહાત્મા સમસ્ત ઇતિહાસમાં મુત્સદ્દીના શિરોમણિ હતા, જેમણે એક જાંગીલરમાં આખા ભરતખંડમાં મૈત્ર્યની રાજસત્તા જમાવી હતી, તે પણ હાલના જમાનાની રીતે જ કાર્યદક્ષતા આવે છે એમ કબુલ કરતા જોયા. તેમણે મૃગચર્મ છોડી ખુરશી ટેબલ સ્વીકાર્યા હતાં, પણ પદ્માસનની ટેવ હોવાથી ખુરશી પર ચડી પદ્માસન વાળ્યું હતું; ધોતીયાથી કાર્યદક્ષતા ન આવવાથી તેમણે પાટલુન અને મોટા બૂટ પહેર્યા હતા; જટાથી રખેને બેદરકારી

પેસી જાય એમ માની તેના પર ટોપલેટ ચઢાવી હતી ! અહાહા ! શું અમારા સિદ્ધાન્તોનો દિગ્વિજય ! કારણ કે જ્યાં સુધી માણસ પુરશીટલે બેસે નહિ, પાટલુનખૂટ પહેરે નહિ અને લેટ માથે લગાવે નહિ ત્યાં સુધી કાર્ય-દક્ષતા અને મુત્સદ્દીપણું તેનામાં આવે નહિ. જે મહાત્મા ચાણાક્યને આ બધી પહેલાં ખચર હોત તો જરૂર ભરતખંડને બદલે એશીયાખંડ પર મૈથ્ય મહારાજોનો વાવટો ફરકત.

વળી એથી વધારે અસરકારક પ્રસંગ તો એક ખીજે ઠેકાણે મળ્યો. મેં એક આઈદસ જણનું ટોળું જોયું.

“ભાઈ !” મારા સાથીને મેં પુછ્યું : “આ બધા કાણ છે ? માત્ર આ અણીયાળી દહાડીવાળા ઓળખાય છે.”

“હા ! એ તો મુસ્લીમ ગૌરવનો લંગ કરનાર મહારાજા શિવાજી. આ પેલા પાવડીએ ચડી હાથમાં કુહાડી લઈ ઉભા છે મહાવીર પરશુરામ ; પેલા ત્રીક સત્તાને તોડનાર પ્રતાપશાળી ચંદ્રગુપ્ત મૈથ્ય, જેનો ડંકો દિગ્વિજય સંભળાતો હતો તે ; પેલા ઝાડને અઢેલી ઉભા છે એ મહારાજાધિરાજ શ્રીહર્ષ.”

“ઓહોહો ! પણ આ પેલો સાધુડો આટલા જોસથી એમને શું કહી રહ્યો છે ? ”

“આ સાધુ જેવો મહાત્મા છે તે જડભરત. એ પહેલાં કાંઈ પણ જીવજન્તુ દુખાય નહિ માટે જમીન પર પગ મુકતાં પણ ડરતા હતા.”

“એમ ! તે હવે શું કહે છે ? ”

“તે આ ચોદાઓને લાપણુ આપે છે.”

“શા ઉપર ? ”

“આ ભરતે નવો પંથ સ્વીકાર્યો છે, અને તે આ બધાને કહે છે કે ‘આર્યો બાયલા છે, કાચર છે, કારણકે તેઓ લાજપાલો ખાઈને રહે છે.’ તે આ બધા વીરોને માંસાહારી થવાનું સૂચવે છે, કારણ કે તે વગર શૈયર અને હિંમત આવે નહિ.” હું સમજ્યો.

“એમ ! સાબાસ મારા રેવડીયા ! શું તમારી સ્તુતિ કરું ?” કહી હું રવાના થયો.

આગળ મેં ભગવાન શુદ્ધને જોયા. તેવણુ સુધર્યા હતા, અને એક માંદા માણસને કહેતા હતા કે “ભોગ તું માંદો થયો તે. વિશ્વ-નિયમ પ્રમાણે લાયક માણસ જ જીવે. દુનિયામાં રસાકસી જોઈએ, મારામારી જોઈએ, અને નબળાં હોય તેના ભોગ.” મને ડાર્વિન સાંભર્યો અને ભગવાન શુદ્ધે આ શબ્દો મિ. રેવડીયા પાસેજ સાંભળ્યા હોય એમ યોગ્ય લાગ્યું.

એમ ફરતાં ફરતાં છેલ્લો અનુભવ ધણો જ નમુનાલાયક હતો, અને હાલના જમાનાના સિધ્ધાન્તો સ્વર્ગ લોકમાં કેવા પ્રસરી ગયા છે તેની આત્રી આપતો હતો.

એક નબળો માણસ ભોંય પડ્યો હતો; એક વધ્ધક પહેરેલી સુંદર યુવાન સ્ત્રી પગમાં ઉંચી એડીના શુટ પહેરી, નાકે ચશ્મા ચઢાવી પાસે મુરસામાં ઉભી હતી.

“સતી ! મારો જીવ જવા બેઠો છે. મને જરા પાણી આપો,” મહામહેનતે શ્વાસ લેતાં પુરૂષે કહ્યું.

“મરવા પડ્યા તોયે જંપતા નથી ! સત્યવાન ! તમે માંદા હતા; તો પરણ્યા શા માટે ? તમારામાં માંદું પુરું કરવાની શક્તિ નહોતી તો શું કામ મોકલ્યો હતો નારદને માણું કરવા ? તમારા જેવાને ઘેરીનો અધિકાર શો ?” હાથ પર હાથ પછાડી સાવિત્રીએ કહ્યું.

“સાવિત્રી ! જે થયું તે થયું.” મરણની અણી પર આવી રહેલા સત્યવાને કરગરતાં કહ્યું : “પણ જરા તો મહેરબાની કર. તું કહે તે હવે કરું. મને તેવો પણ હું પતિ.”

“તેમાં શું ? હું કાંઈ શુભામ નથી ? તમારે માટે મારી જીંદગી બગાડવાનો તમને શું હક હતો ! ઠીક, લ્યો પાણી આપું, પણ તમારી જે મિલકત હોય તેનું મારા લાભમાં વિલ કરી આપો.”

“આ તેનો વખત છે? પેલાં ધનની ચિન્તા! અરેરે! આ વખતે આ શું કહે છે!” સત્યવાને કહ્યું.

એટલામાં યમરાજ આવ્યા, સત્યવાનને પકડ્યો. સાવિત્રીએ સત્યવાનનો પગ પકડ્યો.

“બાઈ, બાઈ,” યમરાજે કહ્યું: “આ શું કરે છે? આમ મરતા માણસને ખેંચે છે! શું કામ પગ છોડતી નથી? તારા પતિનું મૃત્યુ આવી લાગ્યું છે.”

“જવા કેમ દઉં? ક્યારની કહું છું પણ એ માનતા નથી. જ્યાં સુધી મારા લાભમાં એ વિલ નહિ કરે ત્યાં સુધી નહિ છોડું. એનો પગ પકડી હું આવવાની.”

“પણ તારે ખીજું કાંઈ જોઈએ તો માગ, હું આપું. પણ આને છોડ. મારે ઉતાવળ છે.”

“ડીક! ત્યારે એક ખીજો વધારે સુંદર અને સશક્ત પતિ...”

*

*

*

*

એક પળમાં યમરાજ અંતર્ધાન થયા; સત્યવાન અને સાવિત્રી અદૃશ્ય થયાં; મારા ઓરડામાં પથારીમાં હું પડ્યો હતો. હું ઝળખીને જાગ્યો. સ્વર્ગ ગયું, સદૃશ મહાત્માઓ ગયા, છતાં હું હરખાયો. રેવડીયા પંથનો જ્યજ્ઞકાર ચાર દિશામાં ફેલાયો હતો. મિ. રેવડીયા જેવા સપુતો પૂર્વજો કરતાં સુધરતા જતા હતા.

મારા બચાવમાં.

કાલુ જાણે મારો જન્મ થયો તે વખતે મારાં માઆપ કોઈ કારણથી ત્રાસતાં હોય-કે કાં તો ગ્રહ, નક્ષત્ર અને રાશી, ઉપર કોઈ દાનવનો કોપ થતાં તે ધૂજતાં હોય-કે અજ્ઞાન દાઢએણે ઉતાવળમાં મારી ખોપરીમાં આગળ આવી રહેલું હિંમત અને મદાંધનું હાડકું દાખી નાખ્યું હોય; ગમે તે કારણ હોય પણ મારા જેવો, જેના સ્વભાવમાં હિંમત જેવી વસ્તુ ખીલકુલ જ નહિ હોય એવો નર આખા ભૂતળમાં ભાળવો અઘરો પડશે.

મારી મા જો સાચું કહેતી હોય તો બાળપણમાં મારા જેવો શાન્ત છોકરો ખીજો એકે નહોતો, અને હું રડતો તો માત્ર એકલો હોઉં ત્યારે જ. મને રડવાની હોંશ તો ઘણીએ થતી હશે, અને તે એકલો એકલો પુરી પાડવા પ્રયત્ન કરતો પણ હોંધશ, પણ કોઈ આવે એટલે મારા હાંબ ગગડે અને જીભ તાળવે ચોંટી જાય. પછી રડાય તે કેમ ?

હું નીશાળમાં પણ શાંત અને આશાસ્પદ છોકરો ગણાતો. છોકરાઓની ખડીકથી નવ વાગ્યામાં બધાંના પહેલો જાઉં; ઘણી વખત તો નીશાળના ફરાસે તે વખતે બારણાંએ ન ઉઘાડ્યાં હોય. પણ તેની હરકત નહિ. રસ્તે કોઈ ઓળખીતો મળે તો નહિ ? નિશાળમાં પણ રખેને માસ્તર માફ નામ દે તેની ખડીકે હું તૈયાર રહું ને ઉપલો નંબર રાખું, અને સાંજના બધા છોકરા જાય ત્યાર પછી કલાકે ઘેર જવા પાછો નીકળું. કાંઈ બધા છોકરાઓની સાથે જવાય ? એ વિચાર આવતાં મને કંપારી થઈ આવતી.

એક દિવસ મારા બાર વાગી ગયા. હું પહેલે નંબરે આવ્યો એટલે શીરસ્તા મુજબ મૅનિટર બન્યો ! હું મૅનિટર ! મારાં ગાત્રે ગાત્ર છુટવા લાગ્યાં, તાવ ભરાવાની તૈયારી થઈ, મહામુસ્કેલીએ હું ઘેર નાઠો, ને માંદાનું બહાનું કહાડી સુતો. હવે શું થશે-આખું અડવાડીયું કેમ કલાસમાં જવાશે-ખીજ છોકરાઓ સાથે કેમ બેલાશે; આ બધા વિચાર

કરતાં આખી રાત ગઈ. સવારે ઉઝગરાનો ખરેખરો તાવ આવ્યો. કેમ કરતાં પાંચ દિવસ પુરા થયા, અને ત્યારથી હંમેશાં એક બે છોકરા કરતાં ઓછા જ માર્ક આવે એવી વેત્રણ કર્યાં કરતો.

મેં કાલેજ જેમ તેમ વટાવી અને નોકરી લીધી; અને બંને ત્યાં સુધી કોઈની જોડે સમાગમમાં ના જ અવાય એવો લાગ શોધ્યો. અમારી ઓફીસમાં જુના કાગળીયાંના કોઠાર માટે એક ખાસ કારકુન હતો. બસ, તેને તો એક મોટા ઓરડામાં બેસી જ રહેવાનું; બહુ બહુ તો વળી એકાદો ઉંદર આવે—પણ વીશ પચ્ચીસ કારકુનોના લશ્કર કરતાં તો સારો. તે કારકુન મરી ગયો કે આપણે તો જાનામાના એક કાગળ અમારા ઉપરી સાહેબને લખ્યો અને રાત પડી કે જનરલ પોસ્ટ ઓફિસમાં જઈને નાંખી આવ્યા. મારા સાહેબની મારા પર ઘણી મહેરબાની છે. તે મારી વાત જાણી ગયા હતા, એટલે તરત મને ત્યાં નીમ્યો. દશ રૂપીઆ પગાર ઓછો તો ઓછો પણ કોઈની બ્લીક તો નહિ.

એક તો આ મુંબાઈથી હું થાક્યો. પહેલાં તો મને ભોંયતળીયે રહેવાનું મન થતું. ઉપલે માળે રહીએ ને ધારો કે આગ જ લાગી વચલે માળે. તમે તો ઉપર આકાશમાં જ રહો કે ? ધારો કે દાદર સાંકડો હોય ને તમે વીશ જણ રહેતા હો તો બધાંજ સામટા ઉતરવા લાગો, ત્યાં તમારો પતો ક્યાં ? એ તે શું કહેવાય ? એના કરતાં વાત જ છોડવી ! પણ નીચલે માળે હું રહ્યો ત્યાં બીજી પીડા જાગી. પહેલે જ દિવસે એક કોઈ મળ્યો. હું તે વખતે મારી ઓરડીનું બારણું ખોલતો હતો. “કેમ લાઇ ! આજે આવ્યા ?” તેણે પુછ્યું. મારા હાથ ધ્રુજ ઉઠ્યા. કેમ કેમ કરે પણ તાળામાં કુચી ન કરે. પેલો વળી કાંઈ સખણો રહે ? “ક્યા ગામના છો ?” હું તો એવો ગભરાયો કે જેવું તાળું ઉઘડ્યું કે અંદર કુલો ને એકદમ બારણું વાસી દીધું. અંદર જઈ હું બેસી ગયો. મારે શરીરે પરસેવો પરસેવો વળી ગયો હતો.

એણે મને કેમ પુછ્યું ? એ છુપી પોલિસ તો નહિ હોય ? વખત છે ને માઈ નામ કોઈ કાવત્રામાં તો નહિ અગ્યું હોય ? પછી બે ત્રણ કલાક

હું એસી રહ્યા-ખારણું જરાક ઉઘાડ્યું-આમ તેમ જોયું; ને ત્યાં કાંઈ ન દીધું એટલે ઝપાટાબંધ તાળું મારતો ને નાંઠો. થોડે દિવસે મને સમજ પડી કે કેટલાક લોકોને વગર જાણે પીછાણે કેદ જ કરવાની ટેવ હોય છે. તે કાંઈ મને પાલવે? મેં બહુ વિચાર કર્યો. કાંઈ કાતરીયામાં જઈ તો એકાન્ત મળે, પણ ત્યારે ઉપર બતાવેલો ભય નડે તેનું કેમ? આખરે નિશ્ચય કર્યો કે ભલે જે થવાનું હોય તે થાય; પણ આ બધા વાતો કરવા આવે તે કેમ સહેવાય? મને તો રોજ ટાઢીયો આવે છે.

મેં તરત નોટિસ આપી ને હાલ રહું છું ત્યાં પાંચમે માળે એક કાતરીયું રાખ્યું. હવે મને નીરાંત થઈ! તેમાં અમારી ચાલની ખુબી છે. નીચે વખાર-ઉપલે બે માળે પેદીઓ-ત્રીજા માળવાળો પર-દેશી છે તે વરસમાં ત્રણ ચાર દહાડા આવે છે ને જાય છે-અને ચાથે માળે કાંઈ રહે છે તેના ઘરમાં બે જણ ગાંડા છે એટલે તેમની પંચાત કરવામાં કાંઈને મારી સામું જોવાની પુરસદ જ નથી મળતી. આ આટલી મુંબઝની ખુબી! આવી નીરાંત પણ અહિંયાં જ મળે. એક પીડા માત્ર આ શહેરના રસ્તા આપે છે. દ્રામવાળે રસ્તે જવાય જ નહિ. વખત છે ને વિજળીનો તાર તુટે; કે મોટર ને દ્રામ અથડાય. તેમાં મોટરો! જાણે તેના હાંકનારને સરકારે ખુન કરવાનો પરવાનો આપ્યો હોય તેમ આડું જોયા વગર તે તો હાંક્યો જ જવાનો. મને તો કાંઈ મોટર શબ્દ બોલે કે રૂવાં ઉભાં થઈ જાય; તેનું શીશુકું પૂંકાય કે મારા સાથે સાથે છુટણુ અથડાઈ પડે છે. એટલે આપણે નિયમ જ કર્યો છે કે જરા તેનો અવાજ થયો કે છોક એક બાજુની ભીંત પાસે ઉભા રહીને આંખો મીચી દેવી. આથી જરા રસ્તા પર જતાં વાર થાય, પણ એ તો અડધો કલાક વહેલાં નીકળીએ. એમાં ગયું શું? ઓફિસ જવું હોય તો હું તો એકદમ બહારની ચોપાટીએથી જ જઈ. જરા તડકો તો લાગે; પણ કશો ડર તો નહિ. અને આવતી વખતે બેલાર્ડ પીઅર મધને બહારને રસ્તે આવવું કે કાંઈ ઓળખીતું પાળખીતું મળે જ નહિ.

કોઈ એમ ન સમજશે કે હું કાંઈ કમઅકકલ છું. હું જાણું છું કે હું બહીકણુ છું ને હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે જ્યાં સુધી મારા જેવા મતના અને સ્વભાવના માણસો દુનિયામાં વધે નહિ ત્યાં સુધી કદી સુખ થવાનું નથી. હું એમ પણ માનું છું કે આપણા આર્યઋષિમુનિઓ જંગલમાં જતા, અહિંસા વિં વિં શીખવતા હતા તેના આખર ઉદ્દેશ પણ એ જ હતો. અત્યારે જીવોની મારા જેવા વધારે નથી તેમાં સરકારને કેટલા કાયદા કરવા પડે છે? આ વિષય ઉપર મેં એક પુસ્તક લખવા માંડ્યું છે. છપાઇને બહાર પડશે ત્યારે આ સિદ્ધાન્તો ઉપર બહુ અજવાળું પડશે એવી મારી ખાત્રી છે.

તેમ એમ પણ કોઈ ભુલ ન ખાશે કે હું કોઇ સાધારણ બીકણુ છું. આજે કેટલાં કેટલાં વર્ષોના અભ્યાસથી હું ઘણી ઉંચી ભૂમિકા પર ચઢી ગયો છું અને ચઢતો જાઉં છું. હવે આ વિષય પર હું ત્યારે એનો બહોળો પ્રસાર, સંશોધન અને અભ્યાસ થાય માટે કેટલાક વિચારો દર્શાવું છું. મારા વિચારોની મેં છુટી છવાઈ નોંધ કરી રાખેલી છે; અને ઉપર કહેલું ઘણું જ જરૂરી પુસ્તક પુરું થાય કે આ બીજો વિષય હાથ લેવાને હું ઇચ્છું છું.

૧. અધમમાં અધમ ભૂમિકાના અધિકારીઓ તે જે કશાથી ડરતા નથી, જનવર જેવા ગમે ત્યાં રખડે તે. આફ્રિકામાં જવું હોય, ઉત્તર ધ્રુવ પહોંચવું હોય, મંગળના ગ્રહમાં જવું હોય ત્યારે આ પંક્તિના માણસો એકદમ આગળ નીકળે છે. લોકો આવને વખાણે છે; હું ધિક્કારું છું. કવિત્વશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, ચિત્તરવાની શક્તિની માફક બીક અનુભવવાની શક્તિ પણ ઇશ્વરપ્રેરિત છે. તે કારણથી માણસ વધારે સૂક્ષ્મ, રસિક અને કાંઈક અવનવા અનુભવો ભોગવી શકે છે. જેનામાં શક્તિ નથી, તે જડ છે—“ સાક્ષાત્ પશુઃ પુચ્છવિજ્ઞાનહીનઃ” છે.

૨. અધમ બીકણુ: જે વિનાશક વસ્તુ જેવી કે વાદ, સિંહ, રેલ, અગ્નિ વિગેરેથી ડરે તે.

૩. મધ્યમ ખીકણ; જે વસ્તુસ્થિતિ વિનાશક બની જાય તે પહેલાંથી વિનાશક થઈ જ ગઈ છે એમ માની બેસી તે પ્રમાણે વર્તનાર. દાખલા તરીકે ચુંક થતાં મૃત્યુ થશે એમ ધારી વિલ કરવા જાય તે.

૪. ખીકણ; જેટલી અને તેટલી વસ્તુથી-દાખલા તરીકે, ભુત ગડ-ગડાટ, વીજળીથી ખીહે તે.

૫. ઉત્તમ ખીકણ: પોતાને ખીવાનું કારણ મળ્યા વિના ખીહે તે.

૬. શ્રેષ્ઠ ખીકણ: કારણની જરૂર નહિ એટલું જ નહિ પણ જે કારણ અકલ્પ્ય હોય તેનાથી પણ ખીહે. આ ભૂમિકા ઉત્તમોત્તમ છે, અને મારા માનવા પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ જેડે ધણો ગાઢ સંયંધ ધરાવે છે. આ ચોક્કસ કરવા આવતે વર્ષે હું પતંજલીનું યોગદર્શન વાંચવાનો છું. અને આ સ્થિતિ શેક્સપીઅર જેવાની કવિત્વશક્તિને કાંઈક મળતી છે એમ મારી ખાતરી છે. આ ભૂમિકાએ હું તો પહોંચ્યો છું એ કહેવાની ખાસ જરૂર નહિ રહી હોય.

મારે હવે વધારે કહેવું ન જોઈએ. માત્ર બે ચાર નમુના, મારી પોતાની ઉંચી અને અભ્યાસથી તીવ્ર થયેલી ખીક અનુભવવાની બુદ્ધિના આખ્યા વિના ચાલે એમ નથી. આથી ભવિષ્યમાં મારે પગલે ચાલતા કોઈ ઉત્સાહી ખીકણને ખબર પડે કે તે કેટલી ડીઝી આ હોશિયારીમાં આગળ વધ્યો છે.

ત્રણ વર્ષપર એક પ્રસંગ બન્યો. મારાં ધણીયાણીની તબીયત દિન પ્રતિદિન સુધરી હજુપુષ્ટ થઈ. હું પરણ્યો, મારી અર્ધાંગના જેડે કેવી રીતે પરિચય થયો એ વિષય એટલો વિશાળ છે, દરેક પ્રસંગ એવા ગંભીર, રસમય, ભયંકર છે કે તેને માટે એક પુસ્તક જોઈએ. અને એ બધા પ્રસંગો નાનપણમાં થઈ ગયા હોવાથી હવે તેના પર ધણા ચે થર ચડ્યા છે. પણ ત્રણ વર્ષ પછી મારી ધણીયાણી ફાટ્યાં, તેમનાથી શરીર ઉચકવું પણ કઠણ થયું. હું ગભરાયો-કાંઈ ગંભીર રોગ તો નહિ હોય? ડોક્ટરને ત્યાં જવા તેમને વિનવ્યાં પણ તે એકનાં બે થાય નહિ. તેમ તેમ હું ધણો ગભરાયો. મેં કોઈ ટેકાણે વાંચ્યું હતું કે સ્ત્રીઓ પોતાના

રોગ છુપાવવા ડાક્ટર પાસે જતી નથી. મને ચોક્કસ ખાત્રી થઈ કે બ્રહ્મા ભયંકર રોગ હોવો જોઈએ. મારાં ધરવાળાંનો રંગ વધારે લાલ થતો ગયો—હડપચી બેની ત્રણ થઈ જશે કે શું એવું લાગ્યું. અતિશય ચરખીથી હૃદય અટકી જાય છે તે યાદ આવ્યું—યાદ આવતાં કંપારી છુટી—કંપારી છુટતાં વેચાતી ચોપડી લઈ આવી મહીના સુધી રોગોની ચિકિત્સાનો અભ્યાસ કર્યો. અર્ધાંગના તો ચોવડાંગી થવા લાગ્યાં. મને તેનું મૃત્યુ પાસે આવતું જણાયું. રાતદિવસ મને ઉંઘ આવે નહિ. તે મરી જશે તો શી સામગ્રીઓ જોઈશે તેનો હું વિચાર કરવા બેઠો. ન્યાતના લોકો તેરમું વર્ષી કરવાનું કહે તો કરવું કે કેમ તેનો સંશય ઉડ્યો. સગાંજ્ઞાલાં બીજી સ્ત્રી કરવાનું કહે તો શા જવાબ દેવો તે ખોળવા મંડ્યો. મારી ઠોકીને બીજી પરણાવે તો તે કેવા પ્રકારની નીવડશે તે ચોક્કસ કરવા બેઠો. આ બધા વિચારે મને ગભરાવ્યો, અકળાવ્યો, દિવસોના દિવસો સુધી એકલા ત્રાસતાં મેં કર્યાં કર્યું; ચિન્તાએ તાવ આણ્યો; તાવથી રજા લેવાની જરૂર જણાઈ; તે ઉપરથી ઉપરીએ જાંસા તોડ્યા. ત્યારે પેલો ડર ગયો.

બીજી એક વખત હું એક સલામત આગળથી જતો હતો. વક્તા બોલતો હતો: “દરેક માણસે હિંમત રાખવી જોઈએ, હિંમતવાન થવું જોઈએ,” મારે કાને એ શબ્દો અથડાયા—અને જાણે વિજળી પડી હોય એમ હું ચમક્યો. દરેક માણસ હિંમતવાન એટલે શું? સરકારે આવા ભયંકર ખુનખાર અભિપ્રાયો સખ્તાઈથી દબાવી દેવા જોઈએ. બધા હિંમતવાન! પછી માફ શું? મારા જેવાઓનું શું? અમારી તીવ્ર થયેલી સંસ્કારી બીકણ વૃત્તિનું શું? આ વિચારો આવતાં મને લાગ્યું કે આવા ભાષણકારોથી દુનિયા ત્રાસે છે. તેમને અટકાવવા કાંઈ કરવું જોઈએ. પણ શું? મારે શું કરવું? મને વિચાર થયો. ભાષણ કઈ? હાય હાય તે કેમ થાય? કાંઈ લખું? મારો નિશ્ચય રદ થયો. હિંમત સામે વિગ્રહ આરંભું? પણ પછી? પીનલોકાડ યાદ આવ્યો. બદનક્ષીનો કાયદો—નુકસાનીનો દાવો—હાઈકોર્ટ—સોલિસિટર—પ્રોસ્યુટર—કાયદાકાનુનોની અપાઝખી અદ

અધું મારા લેખમાંથી નીકળે તો ! ત્રણ દિવસ હું ગભરાયો—ગભરાઈને એક વકિલ મિત્રને ત્યાં ગયો અને ચોપડીઓ લઈ આવ્યો; એ વિષયના કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો; બીજા સંશય થયા—અને ડરવા લાગ્યો. આમ એક લખ્યું, છેકયું, ફરી લખ્યું; છેકતાં અને લખતાં અગીયાર વર્ષ ગયાં, પાંચ ગીની ખર્ચી એડવોકેટ જનરલનો અભિપ્રાય લેવાનો વિચાર થયો. આખરે મારો લેખ મેં લખ્યો.

*

*

*

મારાં બારણાં કેાણુ ઠોકે છે ? રખેને પોલિસ વારંટ લઇને તો નહિ આવી હોય કે આ શું લખે છે. એ એમ નહિ હશે તો જરૂર આ મારો બચાવ બહાર પાડીશ.

— . . .

સ્મરણદેશની સુંદરી.

જનકવિદેહીએ ઋષિ અષ્ટાવક્રને પુછ્યું કે “ આ ખરૂં કે તે ખરૂં ? ” ઋષિએ જવાબ દીધો “ બન્ને ખોટાં. ” શું ઋષિ ખોટા નહિ હોય ? તત્ત્વ જ્ઞાનની વિકટ ઝાડીમાં રસ્તો ભુલી, બ્રમણમાં તો આ જવાબ નહિ દીધો હોય ? બન્ને ખરાં શા માટે ન હોય : ખરી કહેવાતી સૃષ્ટિ, અને ખોટી મનાતી સ્વપ્નની કે કલ્પનાની સૃષ્ટિ ? મીરાંબાઈને મન શું ખરૂં ? પ્રભાવશાલી ચિત્તોડનો પથ્થરનો ગઢ કે કલ્પનાસૃષ્ટિનું વૈકુંઠ-હજાર વીરનો નેતા રાણો કુંભો કે મનમાં જ કલ્પેલો નટવર ગીરધારી ? સ્મૃતિપૂજક, વિયોગી, પ્રેમના સંન્યાસીને મન શું ખરૂં-વર્ષો પહેલાં એક નજીવી પળે લીધેલું એક નાનકડું ચુંબન કે પચાસ વર્ષ સાથે રાખેલી, ન છુટકે સ્વીકારેલી, સ્થૂલ દેહની સહધર્મચારિણી ? મીરાંબાઈએ તો વૈકુંઠ વિહરવા ચિત્તોડ ત્યાગ્યું; પ્રેમયોગીઓએ તે ચુંબન યાદ રાખવા સંસાર સુખ નિરસ ગણ્યાં. કોણ કહેશે કે બન્ને સૃષ્ટિઓમાં, કઈ ખરી અને કઈ ખોટી ?

*

*

*

મુંબઈનો વરસાદ રૂપગવિતા લડાવેલી પ્રિયતમા કરતાં યે ભુરો છે. આકાશમાં ચાંદની ચમકતી હોય, અને ‘ આ પાછો આવું છું ’ કહી છત્રી વગર બહાર જવાની તમે હિંમત કરી કે બીજી પળે ગોવર્ધન પર્વતની જરૂર પડે એવો મુશળધાર વરસાદ પડે. વાદળાંના ગંભીર ગર્જનથી ડરતાં ડરતાં ઓવર કોટ પહેરી, હાથમાં છત્રી લઈ સાત દહાડા ફર્યાજ કરો, પણ છાની ન રહે મર્જના કે ન પડે એક પાણીનો છાંટો.

એક વખત હું નાટક જોવા ગયો ત્યારે મુંબાઈના આકાશને આવે એક મચકો કરવાનું મન થયું. એક વાગે નાટકશાળામાંથી બહાર પડતાં આકાશ શાન્ત, રૂપેરી લાગ્યું, અને મારા ગળવામાં પૈસાનો સદાયે ઓટ રહેતો હોવાથી મારી ઓરડી સુધી ચાલી નાખવાનું જ મેં પસંદ કર્યું. પણ ગિરગમ પોસ્ટ ઓફીસ પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો અને વાદળ તુટી પડ્યું; નજીવી બીજી

સવારે પ્રલય થવાનો છે એવો કાંઈક ભાસ લાગવા માંડ્યો. અત્યારે, ક્યાં જવું કેમ બેસવું તેનો કાંઈ રસ્તો સુજ્યો નહિ; છત્રીમાંથી આવતી ધારાઓએ મારા માથા પર, મારાં કપડાંપર રૂદ્રી કરવા માંડી. મારા કોટની અંદરનું ખમીસ પણ પલળી ગયું છે એમ મારા શરીરે અંદરથી સાક્ષી પુરવા માંડી. ન છુટકે ઘણીજ અડગવૃત્તિ ધારણ કરી, હું અપાટાબંધ નીચું માથું ઘાલી આગળ ચાલ્યો.

થોડેક આગળ ચાલતાં એકદમ મારી ગતિ રોકાઈ; મારો હાથ કોઈએ પકડ્યો. મારા હાથમાંથી છત્રી વાંકી થઈ ગઈ અને વરસાદના અપાટાએ અને આંધળો બનાવી નાંખ્યો. હું ચમક્યો. આ અન્તરાયનું કારણ શું હશે તે હું સમજ્યો નહિ. પછી જલબિન્દુના પડદામાંથી મેં નજર નાંખી દૂર આવેલા ફાનસના અજવાળે કાંઈક પ્રકાશ આપ્યો. કાણે મારો હાથ ઝાલ્યો હતો તે જોતાં મારા હોસકોસ ઉડી ગયા—મેઘ મહારાજની ભયંકર મહેર એમરે પ્રસરતી હતી તે વિસરી ગયો. એક સ્ત્રીએ મારો હાથ પકડ્યો હતો. હું ધ્રુજ ઉઠ્યો.

વરસાદનાં ટીપાં અને દીવાના અજવાળાથી પ્રગટેલા સ્વપ્નાના વાતાવરણ સરખા આજા, મીઠા, કંપતા પ્રકાશમાં, મેં એક સુંદરી—આલિકા જોઈ. મેં તેને જોઈ ન જોઈ અને તેનું અપૂર્વ સૌન્દર્ય મારા મનમાં સ્થાને માટે વસી ગયું. તેના વદન પર વિધિએ અપૂર્વ જટાથી સુકુમારતાની રેખાઓ પાડી હતી; તેની દયામણી, બીધેલી, આંસુભરી આંખોની કામણગારી કમાનો, જાણે તુટવાની તૈયારી કરતી હોય તેમ ધ્રુજ રહી હતી; ત્રાસથી તેના હોઠ શીકા પડી ગયા હતા; અનેક ઉમળકાઓના ઉછળાટથી ધબકતું મુખ—રૂપના અંબારથી ઓપતું છતાં નિરાશા અને ભયથી વ્હીકું મુખ ન કહી શકાય, ન લખી શકાય એવી દીનતાથી મારી સામું જોઈ રહ્યું હતું, મને કરગરતું હતું. શરપાતના ત્રાસથી નાસતી હરણીની મરણ અણીએ જેવી મુખમુદ્રા હોય તેવી આ આલિકાની હતી. એક પળમાં આ બધું મેં જોયું.

હું સ્વાર્થી હતો. તે પળે હું વિચાર મારો પોતાનો કરતો હતો. અત્યારે

મારો હાથ ઝાલનાર સ્ત્રીથી હું કેમ છુટું? દુનિયાના પાખંડથી પરિચિત મને કાંઈ કાંઈ શંકાઓ ઉભી થઈ.

વરસાદના અપાટાથી, દુઃખના આવેગથી તેના કરપસ્ત્રવો કાંપતા હતા. “ભાઈ! ભાઈ! મને લઈ જાઓ. તમારે પગે પડું! આ બધા મારી નાંખશે. ઓ ભાઈ! પ્રભુ તમને સુખી કરશે.” સ્વરમાં વીણા વાગતી હતી, પણ ભાંગી જતી વીણાના બેસુરા થઈ જતા સુરોનો પડઘો હતો.

મેં શંકાઓ દૂર કરી ફરી તેની સામું જોયું; કારણ સમજ્યા વિના તેની દુઃખી અવસ્થાનું કાંઈ ભાન થયું.

“બહેન! શું દુઃખ છે?”

“પછી કહીશ! હમણાં કોઈ આવશે” ઉતાવળે સ્વરે તેણે કહ્યું. “મને પાછી લઈ જશે, મને લઈ જાઓ મને બચાવો” તેણે બ્હીતાં બ્હીતાં પાછળ જોયું. કોઈ પાછળ આવી લાગે તેનો ધાક તેના મોઢા પર સ્પર્શ જણાતો હતો.

મેં પણ નિરાધાર થઈ તેણે જોયું તે દિશામાં જોયું. દુઃખની મારી અબલાને લઈ જઈ હું ક્યાં રાખું? તેની શી અવસ્થા, શો ઇતિહાસ હશે તે કોને ખબર? બીજે દિવસે પોલિસ કોર્ટમાં સ્ત્રીસંગ્રહણ માટે ઉભા રહેવું પડે તેનો શો ઉપાય? અસલના વીરોની હિંમત મારામાં નહોતી; તેમની દુઃખ દારવાની અડગ વૃત્તિનો અંશ મારામાં નહોતો; આ સુધરેલા જમાનાનો સ્વાર્થી બીકણુ જન્તુ હું તો હતો. સામી અબલા હતી, તેવો હું બલહીન હતો.

વરસાદે દેમાર પડ્યા જ કર્યું. પાંચ પગ, દશ પગ થઈ ગઈ. મેં મહામુશ્કેલીએ કહ્યું. “આમ આવો.”

“અરે ભાઈ! શું વિચારો છો? મારો જીવ જશે. જરા દયા છે કે નહિ?” હું અધમ, પાપી, બાયલો હતો; તેવજ નિરાધાર સ્વરે પુછ્યું: “ક્યાં લઈ જાઉં?”

હું ગભરાઈ ગયો હતો. હું શું બોલું છું તેનું પણ મને ભાન નહોતું. આમ પાંચ કીંમતી મિનિટો ગઈ.

“ક્યાં શું? ગમે ત્યાં” કહી ગભરાયેલી નજરથી પાછળ જોયું. તેની આંખમાં ભય વધ્યો, તેણે મારો હાથ છોડ્યો, પાછળથી કોઈ દોડતું આવતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. મને કાંઈ પણ શુધ્ધ કે સાન રહી નહિ.

બાલિકા મારો હાથ છોડી દોડી; કીચડમાં તેનો પગ સરક્યો; તે પડી ગઈ. પાછળથી કછોટો મારી, હાથમાં ડાંગ લઈ એક પુરુષ દોડતો આવ્યો. હું કાંઈ પણ કહું તે પહેલાં પડેલી નિરાધાર બાલિકા પર જોયા વગર તેણે એક ફટકો માર્યો. બાલિકાની ચીસે મારા કાન ચીરાર્ધ ગયા.

“અરે-રે—” કહી હું હિંમતહીન, વખત વીત્યા પછી હિંમત ધરી આગળ આવ્યો. “ચાલ, તું તારે રસ્તે જા. ધણી ધણીયાણીની વાતમાં તારે શી પંચાત?” કહી પેલા યમદૂતે લાકડી હાથમાં ફેરવી.

જાણે તેના શબ્દોમાં શ્રુતિ વાક્ય સમાયું હોય તેમ મેં માયું નીચું કર્યું, અને ગભરાતો ગભરાતો, રખેને આમાં શું મારા બાર વાગી જશે એમ ડરતો હું ત્યાંથી નાકો. જતાં જતાં હું તે પડેલી બાલિકાની સામું જોઈ શક્યો નહિ.

હું પચાસ ડગલાં ચાલ્યો અને ઉભો રહ્યો. મારી અધમતાનો મને ખ્યાલ આવ્યો. માણસાઈની પરિક્ષામાં હું નકામો નિવડ્યો હતો. તે બાલિકાનું મુખ, તેનું ત્યાંથી પડેલું શરીર મારી આંખ આગળ રમી રહ્યું. મેં પાછળ જોવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વરસાદની ધારાઓના પટને લીધે કાંઈ દેખાયું નહિ. પાછા જવાની ઇચ્છા થઈ; હીચકારા હૈયાએ તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવા દીધી નહિ. હું કાંઈ આજકાલના સામાન્ય મનુષ્યોથી ઉતરતી હિંમતનો નથી; પણ હિંમત કરી ગમે તેવા દુઃખમાં છતાં અગ્નણી, બાલાને તેના ધણીની પાસેથી પોતાને ઘેર કાણુ લઈ આવે? આધુનિક જમાનો, આધુનિક કેળવણી એમ કરવા દે એકું મને લાગતું નથી. આપણે કાલો વધારે થતા જઈએ છીએ.

હું ઘેર પહોંચ્યો, પણ પગવાર ઉંઘ્યો નહિ. તે નિરાધાર બાલાનું મુખ મને આખો વખત દેખાતા કરતું, દરેક પળે દયામણી રીતે તે મને પુછી રહી હતી: “દયા છે કે નહિ?” હું નાસી આવ્યો તે માટે મેં

મારી જાતને હજાર ધિક્કાર દીધા; મારા હીચકારાપણાએ કરેલી અવધિ સાલવા લાગી, સવાર પછી કે હું ઘરમાં રહી શક્યો નહિ. સૂર્યોદય થતાં રાતનાં સ્મરણો સ્વપ્ના જેવાં લાગ્યાં. હું બૂલેશ્વર આગળ ગયો. જે જગ્યાએ હું ઉભો હતો. જે જગ્યાપર તે બાલા પડી હતી તેને યાદ કરવા લાગ્યો. શું આ અનુભવ ખરો હતો કે મનની ભ્રમણા ? ના, ભ્રમણા કેમ હોય ? દિવસ છતાં, લોકોની ભરચક અવરજવર છતાં, એક રસીકું પણ દુઃખથી ત્રાસેલું મુખ મારી નજર આગળ દેખાતું હતું. કોઈ મરવા પડેલી કોકિલાને સ્વરે પુછતું. “ દયા છે કે નહિ ? ” એક કારમી ચીસ મારા કાનમાં સંભળાયા કરતી હતી.

મેં આબુબાબુ જોયું. એક ગંભીર ચાલમાંથી તે નીકળી હતી. તેમાં જઈ કેવી રીતે પુછું ? અચાનક કાંઈ મેળાપ થશે એમ ધારી હું ઉંચે નીચે જોઈ રહ્યો. ઉપર જઈ શું કંઈ ? ખિન્ન હૃદયે હું પાછો આવ્યો.

મારી ભ્રમણા વધવા લાગી. એ મુખ, એ પ્રશ્ન, એ ચીસ સદાએ મારા મનમાં રમી રહ્યાં. મારો ધંધો કરતાં પળેપળ એ ચીસ સંભળાતી, જરા શાંતિ થતાં તે પ્રશ્ન કાનમાં અથડાતો, ગમે તેની વાત કરતો હોઈ ત્યાં તે મુખ આડે આવતું. સવાર, બપોર, સાંજ, કોઈકે વખત તો મધરાત્રે જાણે અજાણે પમ બુલેશ્વર તરફ જતા; તેજ અણુવિસરેલે ઠામે ચોભતા અને તે રાત્રે ભજવાયેલો ખેલ પાછો ફરીથી ભજવાતો; અને નીસાસો નાખી અધમતામાં દુખી મારા કાયરપણાપર શીટકાર કરતો હું પાછો આવતો. મારી ઉંઘ મઈ; મારાં ક્ષાન્તિ, સ્વાસ્થ્ય, સુખ ગયાં; તેને બદલે રહ્યાં એક મુખ, એક પ્રશ્ન અને એક ચીસ.

મારી ઉંઘ સમૂળગી મઈ; અને ઉંઘના નામથી હું ત્રાસવા માંડ્યો. જે પળ બે પળ ઉંઘ આવે તો મારો જીવ જતો; મારા મનમાં સ્વપ્નનાં વહાણ ફાટતાં. દરકે સ્વપ્નું તે બાલાનું આવતું; હું ભમંકર ઘોર, જંગલો જોતો; હજાર બાલિકાઓને હજાર તેમના ધણીઓ માર મારતા જોતો; બધીની કાલેબંધી સીસો સંભળાતી; અને આ બધા મારનું આ બધા દુઃખનું કારણ હું પિત્તકારો, અધમ હું જ કે સ્વપ્નચી આખી

મને દોષ દર્ષી માજી ઉઠતી. ધ્રુવજી કાયે, અને ગુંગળાતે જીવે જાગતો. પણ જાગતી સ્થિતિના વિચારો સ્વપ્નપરંપરાના માસને આધે ખેસાડે એવા હતા.

એક મહિના સુધી આમને આમ મારી સ્થિતિ જાગડતી ગઈ. મારા માથામાં સતત ઘોંઘાટ થવા લાગ્યો; એક પ્રિય થઈ પડેલી જીવલેણ ચીસ જ સ્પષ્ટ સંભળાતી. તે અપરિચિત અજલા મારા બધા સંબંધીઓ કરતાં વધારે નિકટ સંબંધી હોય તેવું લાગ્યું. પળવાર તેનું લાન જીલી જતો તો મને વેદના ઉલટી વધતી. મને લાગતું કે મારું શરીર એક ટેકાણે પડ્યું છે, પણ પ્રાણ છુટો થઈ દૂર ગયો છે.

મારી સ્ત્રી, મારા મિત્રોએ મારી બદલાઈ ગયેલી સ્થિતિ જોઈ, મને હવાફેર કરવા સુચવ્યું. મને પણ તેમનું કહેવું વાસ્તવિક લાગ્યું. મેં બહારગામ જવાનો દિવસ નક્કી કર્યો, અને મારા કુટુંબને આગલે દિવસે વળાવ્યું. તે દિવસે મારી બેચેની વધી, મારા માથામાં ઘોંઘાટ વધ્યો; મારું મોઢું વધારે સુકાવા લાગ્યું. મારી આંખ આગળથી પેલું મુખ વધારે દયામણી આંખો સહિત જરાયે ખસ્યું જ નહિ.

રાત પડી ત્યારે મને ગુંગળામણ થવા લાગી. હું ત્રણ ચાર વખત જીલેશ્વર આગળ જઈ આવ્યો. કોઈ કોઈ વખત હિંમત ધરી હું ચાલમાં પણ કોઈ કૃત્રિમ મિત્રનું મોઢું નામ દઈ જઈ આવતો તેમ આજે પણ ગયો; હંમેશની માફક કોઈ દેખાયું નહિ. આખરે મારા ધરમાં રહેવાનું નહિ. વધારે હવા લેવા હું ચોપાટી પર ગયો. મધરાત પીતી ત્યાં સુધી હું ત્યાંજ પડી રહ્યો. આખરે થાક્યો, હાર્યો, ખેલાન જેવો પાછો આવ્યો; મારા મનમાં માત્ર પેલી રમણીનું જ રટણ ચાલતું હતું.

હું મારા માળા આમળ આવ્યો. ઉપર ચડી સુવા પ્રયત્ન કરું કે એક વખત પાછો જીલેશ્વર જઈ આવું તે વિચાર કરતો હું જરા ઉભો. મારી નજર પમથીયા પર પડી, પમથીયા પર અંધારામાં કોઈ સ્ત્રી હાથમાં માથું મૂકી રહતી હતી. દિગ્મુઠ જેવો ઉભો રહ્યો; મારા માથામાં હવામાં ટેકાવા લાગ્યા. મારું

માયું ઠેકાણે છે કે કેમ તે મને સમજાયું નહિ—મેં તે બેઠેલી સ્ત્રી સામું ટીકી ટીકીને જોયું; જોતાં મારું હૃદય જાણે ધબકતું અટકી પડ્યું હોય એમ લાગ્યું—તે સ્ત્રીની અંતરેખા પરિચિત લાગી. મેં આખો ફાડીને જોયા કર્યું; ધીમેથી તે સ્ત્રીએ મોઢા પરથી હાથ લઘ લીધા. હું એક ઝગતું પાછળ હઠ્યો, મારે કપાળે હાથ મુક્યો. આ કાણુ? તે દિવસે મધરાતે મળેલી બાલાનું લયંકર રીતે પરિચિત થઇ રહેલું મુખ મેં દીડું, તેજ મરણ અણીએ આવેલી મૃતલીની લયવ્યાકુલ આંખો; તેમાં ચમકતી તે જ દયામણી યાયકૃતિ; તે જ વદનની અપૂર્વ રેખાઓ! શું આ સ્વપ્ન કે સાચું?

આટલા દિવસ થયાં અનુભવેલું મારું દુઃખ અદૃશ્ય થયું; સુખનો ઉત્સાહ પ્રેરક સુસવાટો મારા ગાત્રમાં, હૃદયમાં વાયો; મારા માથામાં થતો નિરન્તર ઘોંઘાટ મટ્યો—તેને બદલે સુમધુર સંગીત થતું હોય એવું લાગ્યું.

પેલી બાલાએ દયામણે મુખે જોયા કર્યું. મને લાગ્યું કે આમ એ વધારે જોયા કરશે તો મારા માથામાં તણાતા તારો જાણે હમણાં તુટશે પણ મારાથી કાંઈ બોલાયું નહિ. તેણે પહેલાં પુછ્યું હતું તેવા જ આકંદ કરતા સૂરે ફરીથી પુછ્યું: “દયા છે કે નહિ?” તે જ પ્રશ્ન. મને કંપારી આવતી હતી છતાં હવે થયો,—આખરે હું તેને મળ્યો. પણ જવાબ દીધા પહેલાં તેનાં મોઢક લોચનો સામું જોઈ રહ્યો; તે પલક માર્યા વિના મારી સામુંને સામું જ જોઈ રહ્યાં હતાં. હું જવાબ દેવા ગયો; હું બોલવા જતો હતો કે “હા! આવો ધર તમારું છે” પણ સજ્જો કાંઈ નીકળી શક્યા નહિ છતાં તે બાલા મારી આંખના આવકારથી સમજી. હું આગળ ચાલ્યો; તે પાછળ પાછળ ઉપર ચડી મેં મારું ધર ઉઘાડ્યું અને તેને આદરથી અંદર બોલાવી. એક વખત હું હીચકારો થયો હતો, હીચકારાપણાની લયંકર શિક્ષા વેડી હતી. શું હવે ફરીથી તેલું જ હીચકારાપણું ખતાવું?

મેં હેત બધાં આદરથી તેને બેસાડી. મધ વખતે કરેલા ધેર પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું; મારા પોતાના કાચરપણાને નિન્દી ક્ષમા ચાહી. તે

બાલા મુંગે મ્હોંએ દયામણા, અશ્રુપૂર્ણ, નિશ્ચલ નયને મારા સામે જોઈ જ રહી. બહુ બહુ તો તેના શીકા મ્હાન મુખ પર એક દયામણું મૃદુ હાસ્ય જ આવતું, અને પલમાં જતું રહેતું. આટલા આટલા દિવસ અ્યાં મનમાં રાખી મુકેલા કાંઈ કાંઈ વિચારો મેં દર્શાવ્યા. તેણે બધું સાંભળ્યું; પછી મને પુછ્યું: “દયા છે કે નહિ?”

“દયા? એ શું પુછ્યા કરો છો? તમે જે કહો તે કરવા તૈયાર છું. પણ શા માટે આમ મુંગે મોઢે બેસી રહ્યા છો? બોલો કાંઈ તો બોલો તમે કેમ આવી શક્યાં? મને ક્યાંથી ખોળી શક્યાં?”

તેણે જવાબમાં કાંઈ કહ્યું. શું કહ્યું તે યાદ નથી. મેં પણ વધુ કાંઈ કહ્યું તે યાદ નથી. આખરે તેણે પણ માન છોડ્યું; ઘણી ચે વાત કરી. મારા હર્ષનો કાંઈ પાર રહ્યો નહિ. મને ઉડીને નાચવાનું મન થયું. હર્ષથી કે કોણ જાણે શાથી આખો ઓરડો ચકર ચકર ફરતો લાગ્યો. હું તે બાલાના અનુપમ લાવણ્યને મારા હૃદયમાં ઉંડું ઉંડું કાતરી રાખવા લાગ્યો; મિનિટ, કલાક, કેટલા ગયા તેનું ભાન નથી. મારી નસોમાં અગ્નિ ફરતો હોય તેમ લાગ્યું, પેલી બાલા તેનું દયામણું હાસ્ય હસી જોઈ રહી. હું ખેડો હતો ત્યાંથી ઉઠ્યો તેની પાસે આવ્યો—પગે પડ્યો—તેનો હાથ લેવા પ્રયત્ન કર્યો.

તેના હાથ યરદ જેવા ટાઢા હતા; તેની આંખોમાં—દયામણી, મોહક, જીવલેણ આંખોમાં—તેનું માથું ચપટ લાગતું હતું કે મને માત્ર દેખાતું હતું?—મૃદુહાસ્ય હવે પણ સ્થિર હતું. મેં તેનો જ સવાલ ફરીથી પુછ્યો: “દયા છે કે નહિ?” કહી મેં તેને ચરણે માથું નમાવ્યું. જવાબમાં મારા કાનમાં સતત ગાજતી હતી તે તેની કારમી ચીસ ગાજ રહી. હું ધ્રુજ્યો. મેં ઉંચું જોયું. મારી આંખે આંખ વગેલી હતી; માત્ર તેની આંખો જ સ્થિર, મિથુન રાશીના બે તારા હોય તેમ ચમકી રહી. હું તેનો હાથ પકડ્યા ગયો—મારા હાથમાં કાંઈ ન આવતાં હું કેટલીવાર પડી રહ્યો તે કેમ કહી શકાય?

હું ઉઠ્યો; મારા પગમાં કાંઈ ન સમજાય તેવું જોર આવ્યું. મેં ચાચકૃત્તિથી પુછ્યું; “ દયા છે કે નહિ ? ” જવાબમાં પેલી બાલા ક્યાં ગઈ ? જે ખુરશી પર તે હમણાં બેઠી હતી તે ખાલી લાગી. હું ઉઠીને આરાણું ઉઘાડી હેઠળ ગયો. જરા લળલાખળું થયું હતું. મેં આમ જોયું તેમ જોયું; અને હું અપાટાબંધ બુલેશ્વર તરફ દોડ્યો.

પેલી જગ્યા—જે જગ્યા પર તે પહેલાં મળી હતી ત્યાં લોકોની ઠઠ ભેગી થઈ હતી. “ આ શું છે ? આ બધા કેમ ભેગા થયા છે ? ” એક પાસે ઉભેલા માણસને પુછ્યું. મને જોઈ ચમક્યો; જાણે હું કાંઈ વન-વર હોઉં તેમ ક્યાં સુધી મને જોઈ રહ્યો. મેં સવાલ ફરીથી પુછ્યો. આખરે તે બોલ્યો; “ અહિયાં એક ઐરી રાતના બારીએથી પડી મરી ગઈ. ”

મારા ડોળા ફાટી ગયા—હું ઠઠમાં આગળ ધસવા લાગ્યો. મને જોઈ કેટલાક ખશી ગયા. ચાલની અંદર એક બીજું કુંડાળું ફરી માણસો ઉભા હતા ત્યાં હું ધસ્યો. આસપાસ કોઈનું રદન—હા ! પેલી ચીસો સંભળાતી હતી. હું આગળ આવ્યો; કુંડાળામાં ઉભેલા લોકોને ધક્કો મારી ખસેડ્યા. કેટલાકોએ મને પાછળ તાણ્યો. કુંડાળામાં બોંચ પર લોહીના ખાખોચીયામાં એક લાશ પડી હતી. લગવાન ! તે જ પરિચિત અંગરેખા, તે જ નિશ્ચય નયનો—તે જ સ્થાન સુંદર વદન—અને ગઈ રાતે જોયેલું તે જ ચપટ માથું !

હું શું જોઈ રહ્યો હતો ? હું ઘાટો પાડી પુછવા માગતો હતો, પણ ગળામાંથી જરાયે અવાજ નીકળતો નહોતો. એક લયંકર અભિજ્વાળા મારી આંખ આગળ—આંખમાં ડુદી. પછી શું થયું તેવું મને લાન નહિ રહ્યું. માત્ર તે જ મુખ, તે જ પ્રશ્ન, તે જ ચીસ મારા મગજમાં રમી રહ્યાં.

જ્યારે મને કાંઈ પણ લાન આવ્યું ત્યારે તેને તે જ લાગ્યું; હું ઘાટો પાડી બોલવા લાગ્યો: “ દયા છે કે નહિ ? ” કાંઈ ઉત્તર ન મળ્યો; પાછું અધું અંધારું થઈ ગયું.

ફરીથી લાન આવ્યું ત્યારે મારા ધરમાં હું હતો; મારી સ્ત્રી મારે માથે બરફ ફેરવતી હતી; મારો એક ડાકટર મિત્ર સામે ખુરશી પર બેઠો હતો.

“ દયા છે કે નહિ ” ? મેં બેઠેલે ઘાંટ પુછ્યું.

“ હા, હા, પુરેપુરી દયા છે, ” કાષ્ઠએ જવાબ આપ્યો. અવાજ અપરિચિત હતો; પછીથી ઓળખ્યો—તે મારી સ્ત્રીનો હતો.

“ કાણુ નિર્મલા ? તેણે કહ્યું “ હા ! ”

“ તું ક્યારની આવી ? તને તો ગર્ભ કાઢે વળાવી હતી ? ”

“ ના. મને આવ્યાને તો અગીયાર દિવસ થયા. ”

“ હૈ ” “ હા ! હું ગર્ભ તેને ખીજે જ દિવસે તમારા મિત્રે તાર કરી બોલાવી. તમે ધણા માંદા થઈ ગયા હતા. ”

*

*

*

બે મહિને હું સારો થયો. શરીરમાં આવ્યું; પાછો કામ ધંધે જોર લાગ્યો. છતાં, એક રાતનું હીચકારાપણું, ખીજ રાતનો આનંદ વિસરાતાં નથી. આટલે વર્ષે પણ હજી મનમાં રમી રહે છે તે મુખ, તે પ્રશ્ન અને તે સ્ત્રી.

અગ્નિહોત્રી.

તે પુરાણ કાલની પ્રતિમા હતો, આર્ય સંસ્કૃતિની ભાવનાનું કેન્દ્રસ્થાન લાગતો, તેનાં બધાં પર યોગાભ્યાસ દેખાતો, કપાલપર પિનાક જેવું પ્રતાપી ત્રિપુંડ વિરાજતું. તેના નયનમાં નિર્મળતા હતી, તેના મુખપર મીઠી શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી, તેની જીભાએ શ્રુતિ હતી, તેને કંઠે શંકરનો જાપ હતો. તેના શ્વાસોચ્છવાસે ઓં કારનો મહામંત્ર ગાજતો.

તે હતો આ જમાનાનો, પણ ગયા જમાનાના પ્રતિશબ્દ રૂપ તેનો દેહ હતો વીસમી સદીમાં, તેનું મન હતું મનુના કાલનું.

તે અગ્નિહોત્રી હતો. માત્ર ગુજરાતના ગામડાનો એક ગરીબ વિદ્ય, પણ તેના જીવનમાં ભારતની પવિત્ર ભાવનાઓ સજીવન થઈ હતી. સાઠ વર્ષ સુધી જપ તપ ને ધ્યાન સેવી તે શાય અને સંયમના શિખરે પહોંચ્યો હતો. મન વાણી ને કર્મે તે રહ્યો હતો આર્ય સંસ્કૃતિના પરિકલ્પક સમા આદર્શ બ્રાહ્મણ.

ગુજરાતના એક ખુણામાં બેઠો બેઠો તે સનાતન ધર્મના પુનરુદ્ધારનાં મોહક સ્વપ્નો નિરખી રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણના તપ પર સૃષ્ટિનો આધાર છે એમ તેની ખાતરી હતી. બ્રાહ્મણના કર્મથી ધર્મનો ઉદ્ધાર છે એવી તેની માન્યતા હતી, આર્ય ધર્મના પુનર્જીવનની પહેલી પળ નિરખવા તે આતુર નયને જોઈ રહ્યો હતો અને આતુર નયનો જોતજોતામાં સતોષાગ્રે એવું આશ્વાસન એવું શ્રદ્ધાળુ હૃદય દેતું હતું.

માત્ર મનમાં ને મનમાં જ તેના મહેલો ચલ્યો નહિ, પણ બગીચા પ્રયત્ને તેણે ગામનું વાતાવરણ શુદ્ધ ને ધાર્મિક બનાવ્યું હતું. અને મહા ઉત્સાહે પોતાના એકના એક પુત્રને બણાવી ગણાવી પોતાની ભાવનાની સુવાસ ચારે દિશામાં ફેલાવવા પરમામ-મુખ્ય મોકલ્યો હતો. છોકરો તેને આશ્વાસપદ લાગતો હતો, બ્રાહ્મણના શુદ્ધ સંસ્કારો તેને જન્મથી મળ્યા હતા, વેદ ને સ્મૃતિ તેનાં રાત ને દિવસનાં સાથી બનાવ્યાં

હતાં. તેનામાં તે બુદ્ધિ હતી, ઝનૂન હતું, વારાહ સ્વરૂપ બની અધમતા પામી રહેલી અવનિને ઉદ્ધારવાની શક્તિ હતી, એમ તે પિતા માનતો.

આપે તેને દિગ્વિજય કરવા મોકલ્યો હતો. પહેલાં તો તે વિજયના આરંભના ડંકાના ગડગડાટ ટપાલ મારફતે તેને મળતા તેથી સંતોષ પામતો. તેનું હૃદય પ્રકુલ થતું અને મનની આશાઓ ફળીભૂત થવાનો સમય પાસે ને પાસે આવતો હોય એમ લાગતું.

ધર્મનો ઉદ્ધાર ને આર્ય સંસ્કારનું પુનઃ સ્થાપન, ચાર વર્ણો સમાજ અને શુદ્ધ તેમજ તપસ્વી બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા સરલ ને સત્યાચારી જનસમાજ અને ત્યાગી તથા ધર્મમાર્ગી રાજા, આ વસ્તુઓ સિદ્ધિને આરે ઝપાટાબંધ ધસડાઈ આવતી લાગી. તે ભોજો બ્રાહ્મણ કાલ સાગરમાં ખેંચાઈ આવતી વધાઈઓને હેતથી સ્વીકારવા શ્રદ્ધાળુ અને આકાંક્ષી હૃદયે ઉભો હતો.

પણ પછી આશાજનક પુત્રની કાંઈ ખબર આવવી બંધ થઈ. વસંતની સવારના વ્યોમ શા તેના નિર્મળ હૃદયમાં શંકાનો સંચાર થઈ આવતો પણ “મયિસર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મ ચેતસા” નું સૂત્ર ભણી તે હૃદયને આશ્વાસતો.

અવારનવાર નવા, અશુદ્ધ પરદેશી પવનની કાંઈક આછી દોંડર તે અમિહોત્રીના ગામમાં આવતી પણ સનાતન ધર્મમાં તેને શ્રદ્ધા હતી, ભારતના ભાગ્યમાં તેને વિશ્વાસ હતો. આર્યોના ઉત્સાહ ને દિગ્મતની તેને ખાત્રી હતી. પોતાના જોવા અનેક બ્રાહ્મણ વીરોના પરાંપકારી પ્રયત્નોના પ્રભાવમાં તે માનતો હતો. તેની શ્રદ્ધા હતી અગ્ર તે અગાધ ભારતના ભાગ્યમાં ને ભાગ્યના વિધાતા ભગવાન ગોવર્ધનધારીના વચનમાં:—

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानम् सृजाम्यहम् ॥

વર્ષો વીતિ ગયાં, પણ એક બે પૌત્રની પદસમક્ષીના શુભ સમાચાર શિવાય દિકરા વહુની ખીજ કાંઈ ખબર આવી નહિ, એટલે અમિહોત્રીજીના

જીવમાં ચટપટી થઈ. વંશવૃદ્ધિથી આનંદ થયો તેના કરતાં પોતાની જાવના સજીવન કરવાનાં સાધનો વધ્યાં જોઈ તે પુરાણો આત્મા આનંદ-મગ્ન થઈ રહ્યો, અને તે સાધનો સખળ થાય એવા હેતુથી પોતાના દિકરાને જે ચાર વખત વતન આવી જવાનું લખ્યું, પણ તે પત્રોનો કાંઈ જવાબજ આપ્યો નહિ, ત્યારે અગ્નિહોત્રીજીએ પોતેજ મુંબઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને આ નિશ્ચયના પરિણામે એક સવારના આઠ વાગે મહા મહેનતે ખોળી કાઢેલા ગીરગામના એક વિશાળ માળાની સામે આવી અગ્નિહોત્રીજી ઉભા રહ્યા.

મુંબઈ આવતાં રસ્તામાં અગ્નિહોત્રીજીને ઘણું શોષણ પડ્યું હતું. તેને ભયંકર ન સમજાય એવી, ન ખમાય એવી નવી દુનિયામાં થઇને આવવું પડ્યું હતું. તેણે એક ડબ્બામાં અનેક વર્ગનો શંભુ મેળો જોયો, બ્રાહ્મણ કહેવડાવતા પુરોહિતે સ્ટેશન પરના નળમાં મોઢું ઘાલી પાણી પીતા જોયા અને તેના જોયા શુદ્ધ ને પવિત્ર બ્રાહ્મણ તરફ તિરસ્કારની નજર નાંખતા લોકો જોયા. દુનિયાં ધારી હતી તેના કરતાં તેને અધમ, ધર્મબ્રષ્ટ થતી લાગી. જે સનાતન ધર્મના સજીવન થવા પર તેણે જીવનનો મદાર બાંધ્યો હતો તેની પરખાય એવી લાસ પણ તે મહાત્માને હાથ લાગી નહિ, અને અત્યારે આ ગંદી ગલ્લી, માનવ જંતુઓથી ઉભરાતી ચાલીઓ, અને સંસ્કારહીણાં દેખાતાં સ્ત્રી પુરોહિતે તેણે જોયાં, ને ન સમજાય એવાં કમકમાં તેને આવ્યાં.

તેણે જોવિંદરામ અગ્નિહોત્રી વિષે પાંચ સાત જણને પુછ્યું અને આખરે પત્તા મળ્યો. એક ઓરડા કોઇએ દેખાડી. જે પુત્રને પોતે ધર્મ 'ધુરંધર' માનતો હતો તેના આ નિવાસ ? એક તરફ જાળજીઓની હાર હતી. બીજી તરફ કોઈ ઉભો ઉભો સામો અરીસો ટાંગી હાથે હજમત કરી રહ્યો હતો.

અનિશ્ચિત અવાજે પેલા હજમત કરનારને પુછ્યું “જોવિંદરામ અગ્નિહોત્રી ક્યાં રહે છે?” હજમત કરનારે જરા મ્હોં ફેરવ્યું અને તિરસ્કારમાંજ પુછ્યું “કેમ શું છે?”

“મારે મળવું છે.” તેની તોછડાઇથી ખીન્નઈ જરા સખ્તાઇથી અગ્નિહોત્રીએ કહ્યું.

“પેલા છોકરાને પુછો” કહી એ હળમત કરવા લાગ્યો.

અગ્નિહોત્રીએ ઓરડામાં બેઠેલા એક જ સાત વર્ષના છોકરા તરફ જોયું. છોકરો ભોંય પર બેઠો હતો. તેની સામે એક ચ્હાનો ખાલો હતો અને તેના હાથમાં એક નહિ રોટલો, નહિ રોટલી પણ ધઉની કંઈ જળી જળી વાળી બનાવટ હતી. સ્ટેશને સ્ટેશને અગ્નિહોત્રીએ મુસલમાનોને આ ચીજ વેચતા જોયા હતા તેથી તે ચીજને ઓળખી. છોકરો તે ચ્હામાં બોળતો હતો ને ખાતો હતો. છોકરાને મ્હોંએ મેલના ઓધરા હતા અને તેની આંખોમાં ચીપડા હતા.

છોકરાથી થોડે દૂર મેલાં ઘેલાં લુગડામાં સજ્જ થયેલી એક સ્ત્રી બેઠી બેઠી માથું હોળતી હતી, એને જોયા પછી અગ્નિહોત્રીને સંશય રહ્યો નહિ; આઠ વર્ષ પહેલાં જે બ્રાહ્મણ કન્યા દિકરાને પરણાવી હતી, તેજ આ સુધારા વધારા સાથે હતી. ભારે હૈયે તેણે તેને પુછ્યું:

“ગોવિંદરામ છે?”

“કાણુ છે?” પરગામની બાલક કન્યા વર્ષો પહેલાં જોયેલા સસરાને ક્યાંથી ઓળખે? “ગોવિંદરામ બહાર ગયા છે. શું કામ છે?”

“હું એમના ગામનો છું; મારે મળવું છે.”

“એસ હમણા આવશે.” કહી બે શરમ સ્ત્રીએ માથું હોળવું શરૂ કર્યું.

અગ્નિહોત્રીજીએ ઘરમાં ચારે તરફ નજર નાખી. એક નાની ઓરડી, તેમાં એકાદ બે ભાગેલી ખુરશી, બે ત્રણ પેટી, જીનાં વાસણ, ફાટેલાં લુગડાં અને કચરાના ઢગલા શિવાય બીજું કંઈ નજરે પડ્યું નહિ. તેના ગામની કુંભારજીનું બુંપડું પણ આવું તો ગંદુ અને અવ્યવસ્થિત નહોતું.

“દાતણુ આપશો?” ડોસાએ થોડી વારે ન છુટકે માગ્યું.

“થઈ રહ્યાં છે, આ મીઠું છે, જોમ્મએ તો.”

અગ્નિહોત્રીએ મીઠું લીધું ને મ્હો સાફ કરી કામળા કરવા માટે પાણી માગ્યું.

“પેલો રહ્યો નળ” જનર પાસે એક ચોકમાં એક સ્ત્રી એકાં વાસણ માંજતી હતી, ત્યાં એક નળ હતો તે દેખાડી ગોવિંદરામનાં પત્ની બોલ્યાં.

અમિહોત્રી તે તરફ ગયા, પેલી સ્ત્રીને એઠે હાથે નળ બંધ કરતાં જોઈ અને મુંઝે મોઢે પાછા આવ્યા, એ વખતે પેલો છોકરો હાથમાંનાં ખીરકુટનો કકડો ચાવતો ચાવતો એની માના વાળ બંધવા લાગ્યો, અને “આ, ખીજ રહ્યા આપ” એમ કહેતો હતો.

અમિહોત્રીએ પુછ્યું “નાહવાનું પણ એ નજેન કે?”

“અહિ કંઈ નળ બેસી રહેતો નથી.” પેલાં મોટાં વાસણમાંથી પાણી લઈ નાડી લેજો, નળ પાસે પડ્યું રહેતું એક સાર્વજનિક વાસણ બતાવી, ગોવિંદરામનાં પત્નીએ કહ્યું.

એક પળવાર અમિહોત્રી મુંગા રહ્યા. આંખો મીચી. તેની સંખ્યાનો સમય જતો હતો. પણ શું કરે? બહાર નીકળી પેલા વાસણ તરફ જોઈ રહ્યા.

વાસણ માંજતી સ્ત્રી નિરાંતે વાસણ માંજતી હતી અને નળ બંધ થઈ ગયેલો હાવાથી એઠે હાથે પેલાં મોટાં વાસણમાંથી પાણી લેતી હતી. એક બે મંદાં છોકરાં પણ એ પાણી સુંથતાં હતાં.

અમિહોત્રીની વિચાર કરવાની શક્તિ થંભી ગઈ, તે પાછા આવ્યા અને બારણામાં પળવાર ઉભા રહ્યા. “આ ગોવિંદરામ અમિહોત્રીનું ઘર? અને આવા અહિના આચાર? આ તે કેમ સહેવાય અને આમાં શી રીતે રહેવાય?” શું કરવું તેનો વિચાર કરતા હતા. એટલામાં તેમનું ધ્યાન ઘરમાં ગયું, ચુલા પરની દાળ ઉભરાણી, પેલી સ્ત્રી ઉઠી અને એમને એમ-ન હાથ ધોયા, ન અખોડીયું પહેર્યું ને ચુલે જઈ દાળ ઉતારી આવી. આ જોઈ અમિહોત્રીનો સમવિષમ વિરમી ગયો. તેણે પાઘડી માથે મુકી ને પોટકું હાથમાં લીધું. આ અપોમતિ જોઈ તેનું માથું ફરવા લાગ્યું.

“હું જરા જઈ આવું, પછી આવીશ.” કહી એ ચાલી નીકળ્યો.

અમિહોત્રી ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો. તેની તીક્ષ્ણ આંખનું તેજ ખંડાયું, તેની કમરનું જોર આંધું, તેને લાન ન રહ્યું કે પોતે કંઈ દુનિયામાં

હતો, તેને યાદ ન આવ્યું કે આવી દુનિયામાં તે શા માટે આવ્યો? કાંઈને માર્ગ પુછી દરિયા તરફ તેણે ચાલવા માંડ્યું.

સાગર જોઈ એના મનનું જરા સાંત્વન થયું, અને સ્નાન સંધ્યા કરી એણે સ્વસ્થતા મેળવી; પોતે જોયેલી સ્ત્રી તથા છોકરો પોતાના ગોવિંદરામનાં? માન્યા વિના છુટકો નહોતો. ગુંગળામ્ને એણે ચારે તરફ જોયું. સામે થોડે દૂર શંકરમંદીરના ગગનચુંબિત શિખર પરથી ભગવી જ્વળ તેને આમંત્રી રહી હતી, તેના હૃદયને કંઈક આશ્વાસન મળ્યું. ભોજોનાથ અંતે બ્રાહ્મણની વ્હારે ધાયા ખરા. ધીમે ધીમે તે બાલુલનાથના મંદિરે ગયો ને શંકરની પુજા કરી. પછી સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરવા લાગ્યો, પણ કાંઈ સુઝ્યું નહિ. પોતાનું એકનું એક ઘર બળીને રાખ થઈ ગયેલું જોઈ માલુસને જેવું થાય તેવું તેને થયું, તેને લાગ્યું કે પતિ પોતે બળીને ભસ્મ થઈ ગયો હતો.

સાંજના બાલુલનાથની નજીક ચોપાટી પર તેણે માલુસની મેદની જોઈ, લાગ્યશાળીની ભલક ને દમમ જોયાં. ગાડી ને મોટરની મળતલ જોઈ, પણ તેના હૃદયમાં કંઈ ફેરફાર ન થયો, સંસારને રમશાન વચ્ચે જે અંતર હોય તેટલો અંતર પોતાની ને આ બધાની વચ્ચે તેને લાગ્યો.

સાંજના એક દોરીએ તેનો જીવ તણાયો—જણ્યે અજાણ્યે તે ગીરગામ તરફ પેલી ચાલ તરફ ગયો—ખેંચાયો. સ્પષ્ટ વિચાર કર્યા વિના તે પાછો પુત્રના ઘર તરફ ગયો.

ચાલ આગળ આવ્યો, પણ ઉપર ચડી ન શક્યો. ચાલનો દેખાવ, શોરખકાર અને માયું ફાડી નાંખતી ગંદકી જોઈ આગળ ડગલું ભરવાની એની હિંમત ન ચાલી. એ ત્યાં ક્યાં સુધી ઉભો રહ્યો તેની તેને સમજ ન પડી, આખરે તેને કાને કાંઈ પરિચિત અવાજ પડ્યો ને તે વિચાર નિદ્રામાંથી જાગ્યો. અવાજ તેની પુત્રવધુનો હતો, તેની સાથે કોઈ પુરુષ હતો. અમિહોત્રીએ ધ્યાનપૂર્વક જોયું અને પાછળ હડી અંધકારનો આશ્રય લીધો. તે પુરુષે મેલાં ગંદાં કોટ પાછળ પહેર્યાં હતાં, એક ફાટેલી જુની હેટ માથે લગાવી હતી. તેના મોઢામાં સ્ત્રીમરેટ શોભતી હતી.

અગ્નિહોત્રીની આંખે ચક્કર આવ્યાં. આ ગંદા, સંસ્કાર બ્રહ્મ દેખાતા નર-
વાનરને તેણે ઓળખ્યો. તે હતો, તેની આશાઓના આધાર સમો એકનો.
એક પુત્ર ગોવિંદરામ. લાંબો વિચાર કર્યા વિના તે તેમની પાછળ ચાલ્યો,
તેઓ આગળ ચાલ્યાં.

“ચાલ આજે તને ધરિનીની દુકાને લઇ જઈ” ગોવિંદરામે પોતાની
પત્નીને કહ્યું.

“ના.” સ્ત્રીએ કહ્યું. “મને તો ત્યાંનું કંઈ નથી લાવતું.”

“તું આટલા વર્ષ મુ'બધમાં રહી પણ સુધરી નહિ, ચાલ, ચાલ.”
કહી ગોવિંદરામ આગ્રહપૂર્વક તેને ધરિનીની દુકાનમાં લઇ ગયો.

અગ્નિહોત્રીની આંખોમાં જીવંત તેજ આવ્યું, અંધકારમાં પણ તે
ચમકવા લાગી. પેલી દુકાનમાંથી બે મીયાંભાઈ નિકળ્યા ને લથડાતા ચાલ્યા
ગયા. અગ્નિહોત્રીએ નિશ્વાસ મુક્યો ને શિવાલય તરફ પાછો વળ્યો. તેને
જાગ્યું કે સૃષ્ટિ બળીને ભસ્મ થઇ ગઈ છે. ત્યાં ફરતાં મનુષ્યો માત્ર ચિતા-
માંથી ઉડી આવેલાં શય છે. મંદિરની ભવ્યતા તેને સ્મશાનથી પણ બિલતસ
લાગી. તેણે મંદિરના ગર્ભદ્વાર પર જોઈ શંકરને પ્રણામ કર્યા, પણ શંકરેય
કાંઈ કૃત્રિમ લાગ્યા, આસપાસનો વિજળીનો પ્રકાશ અંધકારથી પણ અકારો
લાગ્યો, પગ્ગરી બ્રાહ્મણને જોઈ રૂવેરૂવાં ઉભાં થયાં, એક ખુણામાં હાથ
જોડીને તે ઉભો રહ્યો. પાસે બે બ્રાહ્મણો બેઠા બેઠા વાત કરતા હતા.

“ભાઈ, કાલે શેઠને ત્યાં સંવત્સરી છે. છે વિચાર?”

“હા,” બીજાએ કહ્યું. “અરે રામ”

“કેમ?”

“મને સુતક છે.”

“તે કોણ જાણવાનું હતું તારો બાપ? રૂપિયા પચીસ શું
કામ ખુલે છે?”

“હીક ત્યારે, પણ એક જાણ નહિ હો.”

“એક સરત કમલ હોય તો—”

“ શી ”

“ પંદર તારા ને દશ મારા. ”

“ ભાઈએ તો બહુ કહેવાય. ”

“ ત્યારે તારી મરજી. ”

“ ઠીક ત્યારે. ”

“ વાર ત્યારે, કાલ સવારે વાલકેશ્વર—”

અમિહોત્રીનાં બવાં સંક્રાંતિયાં, તેની આંખો ગાંડો માણસની આંખોની આકૃતિ કારણ વિના ચમકી રહી, તે એમને એમજ સ્થંભી ગયો, આખરે કૈયાએ તેને ત્યાંથી ખસેડ્યો, અને બહાર ધર્મશાળામાં આવી તે પડ્યો, પણ ઉંઘ આવી નહિ; અનેક અવાજો તેને સંભળાવા લાગ્યા, આખી પૃથ્વી તેની મસ્કરી કરવા લાગી. તે ઉભો થયો, આમ તેમ ફરવા લાગ્યો.

ઉપાનું પહેલું કિરણ મંદિરના શિખર પર પડેલું અમિહોત્રીના અનિમિષ નેત્રાએ જોયું. તેણે આકાશમાં ચારે તરફ નજર કરી. દૂર સાગરની મર્યાદા તરફ દૃષ્ટિ નાંખી, પાછા ફરી ઉંઘતા શહેર તરફ જોયું અને ધીમે ધીમે મંદિરનાં પગથીયાં ઉતરી સાગર તરફ ચાલ્યો.

તે નાભો, સંધ્યા કરી, સાઠ વર્ષ થયાં સહેલથી જીએ ચડેલાં શ્રુતિ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં. દૂરથી સિવાલયની ધ્વજ ફરકતી ધ્યાનથી નિહાળી, જે શ્રદ્ધાના આધારે, જે આશાએ તે જીવતો હતો તેનાં જડ કે મૂળ પણ તેના જોવામાં આવ્યાં નહિ. જે લાવના શ્વાસ તથા પ્રાણને પોષતી હતી તે ભાંગી મઈ. તેણે ઉગતા સૂર્યને અર્ધ આપ્યો ને મુંગા મુંગા ઠબકો દીધો “ભગવાન તારું તેજ પણ પરવાર્યું ” તેણે સંકરની ધ્વજ તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ નાંખી. તે દૃષ્ટિ કહેતી હતી. “ પિનાકપાણિ તારું ત્રિશુળ પણ મસાઈ ગયું છે નહિ ? ”

તેની આંખમાં સહસ્ર પેઢીનું પ્રહતેજ પ્રકાશ્યું. તેના તેજસ્વી કપાલ-પર સાક્ષાત્ સરસ્વતી વિરાજ્યાં, તેના સંસ્કારી ને ધર્મપરાયણ આત્મા આન્ત ને સ્વસ્થ થયો. પણ તેના કાનમાં સમુદ્રના તરંગો કંઈ કંઈ હાસ્ય કરતા હતા. રણપટમાં હોમાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓમાંથી રહી ગયેલા એક શરા

યોદ્ધાની માફક ઝનૂનથી તે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવી રહ્યો. તે સમુદ્રમાં આગળને આગળ વધ્યો. સૂર્યચિહ્ન પર નિશ્ચલ નયનોનું તેજ વર્ષાવ્યું અને મ્હોંએથી બોલ્યો. **તત્સવિતુર્વરેણ્યં.** " મોળાં તેના મ્હોં સુધી આવ્યાં, આગળ વધ્યાં, આંખ સુધી આવ્યાં, તે સ્થિર નયને આગળ વધ્યો. આંખો મીંચાઈ ગઈ, શિખા અદ્રશ્ય થઈ, તેના માથા પર પાણી ફરી વળ્યાં.

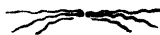
તે સંસ્કારી આત્માએ અનેક રંગ જોયા, તેની આંખ આગળ સૂર્યનું ચિહ્ન રમ્યા કર્યું, તેમાં ઊંકાર લખેલા તેણે જોયા, તેમાંથી સનાતન ધર્મના પુનરુદ્ધારના કુવારા કુટતા તેણે જોયા. કાનમાં અવાજ આવ્યા તેમાં મશ્કરીમાં કાઢને બોલતાં સાંભળ્યું:—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

તેણે તત્ સવિતુ બોલવા માંડ્યું; પણ સૂર્ય ચિહ્ન હોલવાઈ ગયું. નાદ બંધ થઈ ગયો. ને દશે દિશામાં અધિકાર છવાઈ ગયો અને અગ્નિહોત્રીની આહુતિઓ પુરી થઈ.

ખાનગી કારભારી.

ધી ઓનરેબલ સર મોહનલાલ નાઇટ, કામગીરી મુખ્યમાં પણ કાર્યદક્ષતામાં એકલા હતા—એક મહા જીપ્સન વખારી ને ભારો કુચી હતા.

એ એક મોટી પેઢીના માલિક, જ કંપનીના મનેજિંગ એજન્ટ, ને જીનીશ કંપનીના ડીરેક્ટર હતા. એ કેટલી પેઢીમાં ભાગીદાર હતા તે પોતે પણ મદદનીશની મદદ વગર કહી શકે એમ ન હતું.

સાથે સાથે તે જાહેર જીવનના પણ કીડા હતા. વાઇસરોયની કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ, શહેર સુધારાજી, શહેર સુધારાનું ટ્રસ્ટ વગેરે સરકારી સભામાં ખીરાજતા હતા, અને તેમની પેટા કમીટીઓમાં રસ ભર્યો ભાગ લેતા હતા. એ ઉપરાંત એમના નામ વગર ભાગ્યેજ કોઈ સંસ્થા બહાર પડવાની ધૃષ્ટતા કરતી. પ્રેસીડેંસી એસોસિએશન, રેડીક્લ લીગ, સંસાર સુધારા ક્લબ ને ઉદ્યોગ વર્ધક મંડળ, દેશી વેપારી એંજર અને કાપડ, શેર, ખાંડ, ગોળ, શાક, મમરા વગેરે બજારનાં એસોસિએશન, વિદેશી વ્યાપાર વર્ધક મંડળ અને રેડીયા પ્રચારણી મહાસભા, મીલ માલિકોની લીગ અને મજૂર વર્ગોદ્ધારક સમિતિ, સામ્રાજ્ય સભા અને અસહકાર પ્રવર્તક મહાસેના એવી અનેકાનેક સંસ્થાના તે કાં તો પ્રમુખ, ઉપ પ્રમુખ, મંત્રી, ઉપમંત્રી, સહમંત્રી, ખજાનચી, સભ્ય કે સહાયક હતા.

સર મોહનલાલ આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ચોક્કસ રીતે પાર પાડવામાં એક ગુજરાતનું આખું ગામ વસે તેટલાં માણસો પોતાની નોકરીમાં રાખતા. અને દરેક વિષય, સંસ્થાને પ્રવૃત્તિ જુદા જુદા માણસોના તાબામાં તેઓ એવી રીતે રાખતા અને એવી કુનેહથી તેમની પાસે કામ લેતા, કે એ એ બધાનાં જીવન, સુદ્ધિને બાહોશાઈ શેઠની ઘાણીમાં પીલાઈ જતાં અને પરિણામે, શેઠના પૈસા ને કીર્તિની સરિતા પહોળી ને પહોળી થતી.

થોડા વખત થયાં શેઠને એક મુશ્કેલી ઘણી નડતી. કેટલીક નજીવી સંસારી બાબતોમાં તેમનો કીંમતી વખત જતો; નહિં તો, એ ઘણી બાબતો

કરતી રહી જતી. લોકોની કંકોત્રી આવતી, અને લગ્નને વરઘોડામાં વખતસર જવાનું રહી જતું; કેટલાક ઓળખીનાઓ મરી જતા, અને શેઠની હાજરી વિના તેમના ઉડમણાં સૂતાં રહી જતાં; કેટલાંક સગાં સંબંધીઓને માથે દુઃખ આવતાં તો શેઠને જાતે જઈ તેમનાં આંસુ લુછવાનો જશ મેળવતે રહી જતો; પૈસાને માટે અનેક ભિક્ષુકો પ્રાર્થના કરતા પણ શેઠની કારિગરો છાત્રે એવા મીઠા અને આશ્વાસન ભર્યા પત્રો લખવાનો વખત કે હથેલી હતી નહિ. તેમની નવી ઐરી કુસ્મસમાં અસાધ્ય રોગથી પીડાતી હતી, અને ડાક્ટરો કહેતા હતા કે તેનું માનસિક સમતોલપણું વધારે વખત જગવાઈ રહે માટે દર ત્રીજે દિવસે શેઠે ભાવભર્યા પત્રો લખવા. પણ ઘણી વખત આ કરવું રહી જતું અને શેઠને ડાક્ટરો દાંપત્યની ભાવના પર ભાવણો આપતા. આવાં જરૂરી કામો ઓરીસનાં ભાડૂતી માણસો જીવ દઈ કરતા નહિ; અને પોતાની કાર્યદક્ષતાને કલંક લાગતું જોઈ સર મોહનલાલને કચવાટ અનુભવવામાં વખતનો વ્યય કરવો પડતો. એક દિવસ આ વિદ્યમાન ફેડવાનો રસ્તો હાથ લાગ્યો. જેમ તેમની બીજી પ્રવૃત્તિઓનાં જુદાં જુદાં ખાતાં હતાં, અને તે પર એક કારભારી અધ્યક્ષસ્થાને બીરાજતો, તેમ એક સાંસારિક પ્રવૃત્તિનું ખાતું ખોલી તેને એક ખાનગી કારભારીને સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે તરત ખાનગી કારભારી મેળવવા જાહેરખબર આપી; અને તેના જવાબમાં અત્યારે કેટલાક ઉત્સાહી ઉમેદવારો શેઠે રચેલા સ્વયંવરમાં વરમાળ પહેરવાની આશાએ આવ્યા હતા.

અત્યારે શેઠ એમની ઓરીસમાં ત્રણ જણ માટે સહેલાઈથી ખાટલા તરીકે વપરાય એવી એક વિશાળ ટેબલ આગળ બેઠા હતા. તેમના હાથમાં ચહાનું પ્યાલું હતું; તેની આંખો રોજનીશીપર હતી; ને તેમનું ચિત્ત ૩-૩૯ એ મળનારી શહેર સુધારામતી સભાના કાય કમમાં હતું.

રોજનીશીપર ૩-૧૫ સામું લખેલા “ ખાનગી કારભારીની ચુંટણી ” એવા શબ્દોએ શેઠનું ધ્યાન ખેંચ્યું; અને તરત ટેબલ પર પડેલી એક

પ્રોંઝની ગીસોડીની પુંછડી દબાવી શેઠે ઘંટડી વગાડી. તેના જવાબમાં એક હમાલ આવ્યો.

“ હમાલ ! ” શેઠે આકુંજેયા વગર કહ્યું “ દલાલ શેઠલા ખોલવ. ”

હમાલ ગયો, ને એક આઘેડ વયનો ચખરાક કારભારી આવ્યો.

“ પેલા ઉમેદવારો આવ્યા છે કે ? ”

“ જી, હા. ”

“ કેટલા છે ? ”

“ તેર. ”

“ Unlucky number. હીક એક પછી એક મોકલ. ”

“ જી ” કહી દલાલ ગયો, ને ખીજી પળે એક પારસી યુવક આવ્યો તે ઉઘો, કપાળો ને ચંચળ હતો. કપડાંનો લલકો નોઈ કોઈ એમ પણ ભ્રમમાં પડે કે ગ્લાઇટઅવે લેડલોની જાહેર ખખરના પાટીયા પર ચીતરેલા ફક્કટોમાંનો એક સજીવન ખતી અલિયા ચાલી આવ્યો કે શું ! તેના વાળ ગુંછળીયાળા હતા, તેના નાકપર કીનાર વિનાનાં ચશ્માં હતાં, તેની પાટલુનની ધાર વણ તુટેલી હતી. દરજી એનો દેવ હતો એમ જોનારને તરત લાગે એમ હતું.

તે નમ્યો, જરા હસ્યો. ને છટાથી કપાળપરના વાળ જરા ઉંચા કર્યા.

શેઠે ઉંચું નોઈ પુછ્યું “ નામ ? ”

“ ખેસી મુલતાન ! ” કહી ઉમેદવાર પાસે આવ્યો.

શેઠે અરજીઓની થોકડીમાંથી તેની અરજી કાઢી.

“ ઉમ્મર ? ”

“ અઠાવીશ. ”

શેઠે અરજી બાજુપર મુકી. “ હીક. જો તમને નીમવા હશે તો હું તમને કાલે લખી જણાવીશ ” કહી શેઠે ડોકાવતી તેને રજા આપી.

સુલતાને ત્રણ દિવસથી આ મેળાપ માટે તૈયારી કરી રાખી હતી, વાક્યો ગોખ્યાં હતાં ને અભિનયોનો અભ્યાસ કર્યો હતો; છતાં શેઠે તેને પોતાની મોહિનિ અજમાવાની જરાય તક આપી નહિ. આ અણુધારેલી પીડા આવી પડેલી જોઈ સુલતાન સ્તબ્ધ બની ઉભો. શેઠે અસ્પષ્ટ તિરસ્કારથી ઉંચું જોઈ કહ્યું “જાઓ.” નિરાધાર બનેલા સુલતાને ન છુટકે રજા લીધી.

તરત એક દક્ષણી ગ્રહસ્થ દાખલ થયા. તેમની લાલ પાઘડીથી લાલ જોડા સુધી તેમના પર પેશાઈની અદ્ભૂત છાપ પડેલી હતી. તેમની ઉમ્મર જરા મોટી હતી, અને તેમનો અનુભવ વિશાળ હતો એમ લાગતું હતું. ચાર પાંચ પ્રશ્નો પછી તેમને પણ શેઠે રજા આપી. આ ગ્રહસ્થ કાંઈક ચાલશે એવો શેઠનો અભિપ્રાય થયો.

પણ બીજી પહે ત્રીજા ઉમેદવારને જોતાંજ આ અભિપ્રાય બદલાયો. નવા આવનારનું વદન ગંભીર હતું; તેનાં ડાઘાં ધીમાં હતાં; તેનાં નેત્રો નિસ્તેજ હતાં; તેની કમર લચકાતી.

શેઠે તેની સામું જોયું. અને તેની સ્થિર આંખોમાં ન કળાય એવું દ્વાસ્થ આવ્યું.

“તમારું નામ—” શેઠે ગુજરાતીમાં પુછ્યું.

“જી—મધુપર્કશંકર શાસ્ત્રી.”

“ક્યાં ના છો?” લગ્ન વખતે મધુપર્કનું આયમન કરતા હોય તેવો સ્વાદ મોઢામાં આવવાથી શેઠે પુછ્યું.

“નડીયાદનો.”

શાસ્ત્રીનો ઢાળો ચાળો જોઈ શેઠને કાંઈક સ્ફુરણા થઈ.

“તમે સાક્ષર છો?”

“મારી અધ્યપમતિ પ્રમાણે ગુર્જરી દેવીને ચરણે અવાર નવાર ‘પુષ્પ પત્રં ફલં તોયં’ ધરું છું,” મધુપર્કશંકરે ગાંભીરથી તેમજ સગવડ નહિ તાથી જણાવ્યું.

સર મોહનલાલના શાન્તમુખ પર હાસ્ય છવાઈ રહ્યું. આખરે તેને રેહી શેઠે પુછવા માંડ્યું: “શું પગાર લેશો?”

“મુંબાઈના જીવન—”

શેઠે ધડીયાળ સામું બેઠ વચ્ચે પુછ્યું, “ઐરી છોકરાં છે?”

“છે” જીવાની આપતા હોય તેવી છટાથી મધુપર્કશંકરે કહ્યું “પણ હાલ મુંબાઈમાં નથી.”

“દોઢસો રૂપીયા ને મારે ઘેર રહેવું આવું, કેમ લેશો?”

શાસ્ત્રીએ આંખો ફાડી અને “જેવી ઇચ્છા,” આખરે જણાવ્યું.

“આજથી શરૂ કરશો?”

“હમણાં કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ નથી.”

“જેસો ત્યારે. આ પેલું ટેબલ તમારું,” શેઠે વીજળીની ઝડપથી નિમણૂક કરી, હુકમ આપવા શરૂ કર્યા. “હું હમણાં જઈ છું. સવાપાંચે આવીશ. આ કાગળ લો. એને પચ્ચીસ રૂપીયા મોકલવાના છે, સાથે મોકલવાનો એક સારો કાગળ લખી કાઢો. માણસ જરા મગર છે, તેને એમ નહિ લાગે કે આપણે ધર્માદો કરીએ છીએ.”

શેઠે એક કાગળ આપી બીજા લીધો.

“જુઓ આ બીજા કાગળ. એ મનોરમાનો છે.” શાસ્ત્રીની આંખો ગભરાટમાં ફાટી.

“મારી સ્ત્રી હુમ્મસમાં માંદી છે. એને જરા હીક લાગે એવો એક કાગળ લખી કાઢો.”

“હું—”

“હા. તેમાં શું? હું આવીને સુધારીશ,” કહી શેઠે ઘંટડી વગાડી ને હમાલ બોલાવ્યો.

“હમાલ ! તે બેગ મોટરમધી ડેવ—”

“ દલાલ !—”

દલાલ ફરીથી પાછો આવ્યો.

“ સર—”

“ જુઓ મી. શાસ્ત્રીનો પગાર-દોઢસો રૂપીયા આજથી ચાલુ કર્યો છે. એમનું નામ નોંધો ને અહિંયા બેઠક આપો. બાકીના ઉમેદવારને તમે મળી, રળ આપો ” કહી શેઠ ચાલી ગયા.

૨.

શેઠ તો ચાલી ગયા પણ મધુપર્કશંકર ચિત્રામણ બની ગયા.

પોતાની નીમણૂક-દોઢસો રૂપીયા ને ખાવાપીવાનું મહેનતાણું-શેઠના હુકમો-અને શેઠાણીને આપવાનો પ્રત્યુત્તર-આ અણધારેલા પ્રસંગોની પરં-પરાએ શાસ્ત્રીની સ્વસ્થતા હરી લીધી. દલાલે હસીને કાંઈક સવાલો પુછ્યા. પણ તેનો રીતસર જવાબ ન મળવાથી શાસ્ત્રીને મગર સમજી તે ચાલ્યો ગયો અને શાસ્ત્રી તો હાથમાં શેઠાણીનો પત્ર લઈ ઉભાજ થઈ રહ્યા.

પણ જે મધુપર્કશંકરને યરોગર ઓળખે નહિ, તેને આ શું ચવાડાનું રહસ્ય સમજાય એમ નહોતું.

મધુપર્કશંકર ન્યાતે બ્રાહ્મણ વાસે નડીયાદી ને અલિલાષે સાક્ષર હતા. એટલુંજ નહિ પણ સૃષ્ટિનું હૃદય ગુજરાત, તેનું મધ્યબિન્દુ નડીયાદ, અને તે બિન્દુતાના આધાર કાંઈક અંશે પોતે એમ દૃઢતાથી માનતા. જગ-વિખ્યાત ગોવર્ધનરામાદિ નડીયાદી સાક્ષરોનો કીર્તિ મુકુટ તેના માથાપર પડવાને લટકી રહ્યો હતો એવી એમના અંતરને ખાતરી હતી.

તેને મન, દુનિયા નડીયાદનું માત્ર એક પરં હતું. દુનિયાનું સાહિત્ય તેના ગામના સાક્ષરોની ગર્જનાનો આછો પ્રતિશબ્દ હતું. તેનાં માનસિક અક્ષુઓ સદાય મનઃસુખરામના અસ્તોદયથી ચંદ્રશંકરની “પાંચ કથાઓ”ની ખાણનાં કિંમતી પેગલનાં ચશ્માજ ચઢાવી ફરતી.

મધુપર્કશંકરને જેવી શ્રદ્ધા પોતાની સાક્ષરતા ને નડીયાદની મહત્તામાં હતી તેવીજ પત્નીપૂજમાં હતી. તે ગુજરાતની સ્ત્રીઓને સંસ્કાર અને

સૌંદર્યમાં સૃષ્ટિપર શ્રેષ્ઠ માનતા, અને પોતાની સહધર્મચારિણીને ભૂત વર્ત-
માનને લવિષ્યની સુંદરીઓમાં રહેલી ચણુભોલી ખુખીઓનું સંગ્રહસ્થાન
ગણતા.

જ્યારે સર મોહનલાલે તેને પોતાની પત્નીનો પત્ર આપ્યો ત્યારે તેનું
હૃદય ક્રટકી ગયું; જ્યારે તેનો જવાબ લખવાનું કામ પોતાને સોંપવામાં
આવ્યું ત્યારે પાપી પૃથ્વી રસાતાળ કેમ નહિ ગર્ધ તેનો વિચાર થઈ આવ્યો.
દુનિયામાં શું એવા અધમ પતિઓ પણ વસતા હશે કે કામલહૃદથી અર્ધાંગ-
નાના પ્રેમે પુરેલા પત્રનો જવાબ લાકડી કારભારી પાસે લખાવે! મુંબાઈમાં
અધોગતિનાં ઉંડાણોમાં પડેલા અનેક પ્રકારના નરાધમો રહે છે એમ એમણે
સાંભળ્યું હતું, પણ આ ધનાઢ્યના પત્નીદ્રોહ આગળ તે બધા પણ પુણ્યાત્મા
લેખાય! શી હોંસ, શા ઉત્સાહથી, શા અનેરા ભાવોથી આ કામલાંગીએ
સંદેશો પાઠવ્યો છે; અને શી શાન્તીથી, શી કૂંરતાથી, શી ભાવહીનતાથી
તેનો નિર્લજ્જ પતિ સંદેશનો જવાબ લખાવતો હતો! મધુપર્કશંકરની
છાતીમાં કુમો ભરાઈ આવ્યો; અને જે ઉગ્રતાથી દુર્વાસા મુનિ લોકોને આળી
ભરમ કરતા હતા તેજ ઉગ્રતાથી શેઠના ટેબલ સામું તે જોઈ રહ્યા.

ટેબલપર નજર જતાં શેઠની રોજનીશીપર નજર પડી; તેમ કરતાં, શેઠ
હમણાં આવશે એમ ભાન થયું. સાથે દોઢસો રૂપિયા ને ખાવું પીવું—એ
મહેનતાણું યાદ આવ્યું. અને વળી કર્તવ્યપરાયણતા ચુકવાથી શું કલંક
લાગશે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. તરત તેણે હાથમાંનો પત્ર વાંચવા માંડ્યો:—

હુમ્મસ તા.

“બહાલા,

તમારો પત્ર વાંચ્યો. મારી તબીયેત હવે સુધરતી જાય છે. હવે
ક્યારે મળીશું?

લી૦

તમારી મનોરમા.

શું નાનો પણ રસભર્યો પત્ર ? શું અક્ષરનો મરોડ ? શી લખવાની ઢબમાં સંસ્કારિતાની છાયા ? શી નામમાં છુપાયેલી સુકુમારતા ?

મુંબાઈના પાપાણ હૃદયના ધનાદ્યો લોકોની દરકાર નથી કરતા એ જગજગદેર વાત છે, નોકરોની દરકાર નથી કરતા એ નોકર માત્ર જાણે છે. પણ પોતાની કોડભરી સ્ત્રીઓ તરફ પણ આ પ્રમાણે વર્તે છે. આ વિચારથી શાસ્ત્રીને ચક્કર આવવા માંડ્યાં.

તે ટેવલ આગળ બેઠા. તેણે એક કારો કાગળ લીધો ને જવાબ લખવા માંડ્યો. અનેક મથાળાં કર્યાં, છેકર્યાં, સુધાર્યાં, અનેક વાર કાગળો બદલાયા. એ વાર કલમ બદલી. તેમના રસાળ મગજમાં વિચારનાં ગુંજાં પર ગુંજાં વળવા માંડ્યાં. આખરે તેમની પરમાર્થ બુદ્ધિ વારે ધાઈ. આ સ્થિતિ, આ નોકરી દાશ્વરેજ સર મોહનલાલની રસિકતાના ઉદ્ધાર માટે તેમને સોંપી હતી એવું કાંઈક સ્પષ્ટ જણાયું; અને જે અમર સાક્ષરોના મંડળમાં પોતે અગ્રગણ્ય સ્થાન લેવાના છે, તેમની મહત્તાને જાણે એવી રીતે આ કાર્ય પુરું કરવાનો સંકલ્પ તેણે કર્યો અને કાગળ પર કલમ દોડાવી.

“ પ્રિય મનોરમે—

તારા સમાચાર મળ્યા અને મારું કરમાતું હૈયું ફરીથી પ્રફુલ્લ થયું. દેવી ! તું ક્યારે સંપૂર્ણ રીતે રોગમુક્ત થાય, તેનોજ વિચાર હું અહોનિશ કરું છું. મારું હૈયું તને મળવાને કેવું તલસે છે તેનો તને ખ્યાલ નથી; પણ થોડા દિવસમાં જાતેજ મળી તેની સાક્ષી પુરીશ.

લી.

“ તારો અધિરો.”

મધુપકંશંકરે સો વાર વાંચી, સુધારી આ પ્રેમપત્ર તૈયાર કર્યો. પણ સંશય એકજ રહ્યો. શુબ્ધ શેઠ આ કાગળની શું કિંમત આંકશે ?

પણ શેઠ આવ્યા—એક વટોળીયો આવે તેમ. પાંચ હુકમ દલાલને કર્યા, પાંચ ખીજને કર્યા, ને શાસ્ત્રી તરફ કર્યા—

“ શાસ્ત્રી.”

“ જી.”

“ પેલો કુમ્મસ કાગળ લખ્યો ? ”

“ જી, તૈયાર છે.”

“ હીક પેલા ગુજરાતી ટાઇપ રાઇટર પર ટાઇપ કરી મોકલી આપ. મારી સહી પણ ટાઇપ કરજે. સાંજના મારી મોટર આવશે તે લઈ તારો સામન લઈ આવી વાલકેશ્વર આવજે.”

આ શબ્દોના અર્થનો ઉગ્મસ ગભરાયેલા શાસ્ત્રીના મગજ પર પડે તે પહેલાં શેઠ ખંડની બહાર ગયા. જ્યારે આ હુકમનો અર્થ સમજાયો, જ્યારે આ પત્ર વાંચવા જેટલી પણ શેઠે તસ્દી લીધી નહિ એમ ભાન થયું ત્યારે શાસ્ત્રીના તિરસ્કારનો પાર રહ્યો નહિ.

૩.

જ્યાં સામે સાગર સખા કાંઈ કાંઈ ગાઈ અને સામે જ્યાં અનેરી ચંદ્રિકા શાન્ત જગત પર અમી વર્ષાવી મધુપર્કશંકરના સંસ્કારી હૃદયમાં રસની રેલમ છેલ કરે એવો એક નાનો ખંડ તે રાતે તેને સોંપવામાં આવ્યો.

મનોરમા વીશ વર્ષની અને શેઠની બીજીવારની પરણેતર હતી; અને માંદગીને લીધે આજે વર્ષ દિવસ થયાં કુમ્મસ રહેતી હતી. માંદગી કાંઈક બેદલરી હતી કારણ કે તે વિષે બીજા નોકરો ખુલ્લે દીલે વાત કરતા નહિ. અને હાલ શેઠની આગલી ઐરીનો છોકરો વૃંદાવન પણ ત્યાં હતો. સાંજના આવી મધુપર્કશંકરે આટલી માહિતી મેળવી હતી; અને દીવાનખાનામાં મનોરમા શેઠાણીની છબીને એક ચિત્તે નિરખી હતી.

પોતાના ખંડના મોહક એકાન્તમાં અને આવી સામગ્રીઓથી ઉત્તેજિત થઈ મધુપર્કશંકરે પોતાની કલ્પનાનો ઘોડો મારી મુક્યો.

શેઠાણી સુંદર, ને રસધેલી છે એ ચોક્કસ લાગ્યું; શેઠ શુષ્ક ને રસહિણ છે તે પણ નિર્વિવાદ હતું. અને આ બે વચ્ચે શું વિરોધ હતો ? શેઠ મનો-

રમાને શા માટે દૂર રાખતા હતા? શા માટે તેની સાથે આવી કૂર ઘાતકી ચાલ ચલાવતા હતા?

અને કેવી સુંદરી! તેનો ખ્યાલ લાવતાં શાસ્ત્રીના સંસ્કારી હોઠપર મહાકવિ કાલીદાસના કાવ્યનું શુર્જર મહાકવિ નાનાલાલનું ભાષાંતર યાદ આવ્યું—

“નાભુક, યૌવન ઉગતી, અધરે બિમ્બશો, નાભિ ઉડી,
દાડમી દન્તજ, ચક્રિત મૃગી શી દષ્ટિ, કટિ પાતળી, ને
સ્તન ઝોલે કંઈ નમી, મલપતી ચાલ નિતમ્બ ભારે:
એવી હશે ત્હાં યુવતિ સૃજતાં સર્જવિધિએ શું પહેલી.”*

આવા વિચારો કરતાં, આ શ્લોક બખડતાં આખરે શાસ્ત્રી સુતા ને કાંઈ કાંઈ સ્વપ્નાંઓ જોવા લાગ્યા.

x

x

x

શું થશે; કેવો જવાબ આવશે; જવાબ વાંચી શેઠ શું કહેશે; રખેને આવી સારી નોકરી છોડવાનો વખત આવે: આ સંકેત્ય વિકેત્ય કરતાં ત્રીજે દિવસે મધુપકર્શંકર ટપાલની રાહ જોવા લાગ્યા.

આખરે ટપાલ આવી, અને સર મોહનલાલે એક વગર ફોડેલો કાગળ મધુપકર્શંકરની ટેબલ પર નાખ્યો.

“શાસ્ત્રી! આ વાંચી એનો જવાબ લખી દેજે. આજે જરૂર જાય હો.”

શાસ્ત્રીને શાતા વળી, અને શેઠ તરફ વધારે તિરસ્કાર છુટયો. શું આ તે માણસ કે રાક્ષસ? પ્રભુ શું એને હૃદય આપવાનુંજ ભુલી ગયા છે?

જેવા શેઠ બહાર ગયા કે મધુપકર્શંકરે કાગળ ફોડયો.

કુમસ, તા૦

બહાલા,

પત્ર મળ્યો. આપના પત્રમાં રમી રહેલી ઉર્મિઓને કંઈ અભાગિણી નહિ વધાવી લે? આટલા બધા વ્યવસાયમાં, આટલે વર્ષે પણ દાસીને માટે

આવી લાગણી ધરાવે છે એ જોઈ હું થેલી બની છું. આપ દર્શન આપી મને ક્યારે કૃતાર્થ કરશો.

લી૦ વિરહીણી,

“મનોરમા.”

મધુપકંશંકરની નાની આંખોમાં વિજયનાં તેજ સ્પર્શ્યાં. તેની ધારણા ખરી હતી. મનોરમા રસિક હતી; કાઠીલી હતી; માત્ર આ ભાવહિણા ભરધારને પાને પડી જુરાઈ મરતી હતી; અને પ્રભુએ આ કરમાતી વેલી સજીવન રાખવા વાદળી બનાવી પોતાને મોકલ્યા હતા.

દુનિયાનાં દુઃખ ટાળવા ઇસુ ખ્રીસ્ત શુણીએ ગયો ત્યારે જે સતોપ તેના હૃદયમાં થયો હતો તેવો કાંઈક મધુપકંશંકરના હૃદયમાં અત્યારે થયો. શુદ્ધ ને સાત્વિક હેતુથી પણ તેણે શી ચાણાક્ય નીતિ ચલાવી હતી !

એણે ગોવર્ધનરામ સ્મર્યા, નાનાલાલનું માનસિક આવાહન કર્યું, અને લઈ કલમને જવાબ લખવો શરૂ કર્યો.

“પ્રિયે,”

તારો પત્ર મળ્યો. આહા ! શું પત્ર !! ધંધાની ધમાલમાં મેં કેવું રત્ન અણપારખ્યું રહેવા દીધું, શું અનેરા સુખના હલાવા જતા કર્યા ! મારો પસ્તાવો હું પત્રમાં શી રીતે વ્યક્ત કરું ? તારો ક્ષમાશીલ સ્વભાવ, એજ મારી એક પુરી આશા છે.

હવે માત્ર થોડાજ દિવસ છે; પછી હું આવીશ. નહિ તો જ્યાં આપણે સાથે, એકમેકથી પ્રેમ હલાણુ લેતાં દેતાં, સુખસરિતામાં વહી શકીએ એવાં રમ્ય સ્થળમાં વસીશું; ને—

“વિરહ ગુણ્યા વિવિધ નિજના કોડ સૌ આપણે એ પછી પુરીશું ઉતરી શરદે રાત્રીએ ચન્દ્રિકામાં.”

લી૦ તારો,

મોહન.

આ પત્ર ગયો અને મધુપકંશંકર મહા મુકેલીએ જીવ ફેંકાણે રાખી શક્યા; ઉઠતાં, ખેસતાં, જાગતાં, ઉંઘતાં તે મનોરમાનું રટણ કરતા લાગ્યા— માત્ર પરમાર્થ બુદ્ધિથીજ. ત્રીજે દિવસે ફરીથી જવાબ આપ્યો.

દુઃખમસ, તા.

બાલા,

પત્ર મળ્યો. હું ખુશીમાં છું. જે વખત થયાં તારા પત્રો વાંચી આ તૃપ્તિ આત્મકીને સ્વાતીનો સ્વાદ મળ્યો છે. તારા શબ્દોમાં રહેલો રસ, તારા ભાવોની નિર્મલતાએ મને ઘેલી કરી છે. શુદ્ધ ને સાત્ત્વિક પ્રેમની આ પ્યાસી બાલાને તેં આજ સુધી શા માટે રજાવાવી? હશે. પણ હવે ન રજાવાવી તારા હાથમાં છે.

રસીયા! ક્યારે મળીશ? પત્ર જોવા શુષ્ક સાક્ષી વિના ક્યારે તારા શબ્દો સાંભળીશ?

લી. અધિરી,

મનોરમા.

આ પત્ર વાંચી મધુપકંશંકરના હૃદયમાં આલ્લાદના વંદોળીયાની આંધી ચડી. પા કલાક સુધી તેના અભિપ્રાયો ઉખટ ગયા, વિચારનાં તેજ જુઝાઈ ગયાં; માત્ર આનંદનો સુસવાટો થઈ રહ્યો. તેણે પત્ર સામું જોયા કર્યું. તે માત્ર મનોરમાનું નામજ રડી રહ્યો.

આ આંધીનું જોર નરમ પડતાં અનેક સંકલ્પ વિકલ્પો પેદા થયા. આ જાતનો પત્રવ્યવહાર શેઠની જાણમાં આવે અને નોકરી જાય તો?

વળી એમ પણ ફરી પ્રશ્ન થયો, કે પરસ્ત્રી જોડે આવો વ્યવહાર શું વાસ્તવિક ગણાય? આ પ્રશ્ને ક્યાં સુધી તો તેમને પજગ્યા પણ જવાબ લખવાનો વખત થયો એટલે તેનું નિરાકરણ ઝટ દઈને થવા લાગ્યું. તેમને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગ્યું કે પોતે નિર્વિકાર હતા; માત્ર એક શુષ્ક જીવનમાં અમી રેડવાના નિઃસ્વાર્થ હેતુથીજ આ પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખવાનું રંજ વેઠતા હતા; અને શેઠે તેમને પત્રવ્યવહાર કરવાનું કામ સોંપ્યું હોવાથી તે સંપૂર્ણ ને

સરસ રીતે ખગ્નવનું તેમાં કર્તવ્યપરાયણતા શિવાય ખીજું કંઈ પણ તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને દેખાયું નહિ.

મધુપર્કશંકર આવા સ્તુત્ય વિચારોથી પ્રેરાઈ જવાખ લખવા બેઠા.

કુમ્ભસ ને મુખ્ય વચ્ચે રસ ને સાહિત્યની રેલમછેલ મચી રહી, અને મધુપર્કશંકર સાતમા આસમાનમાં ઉડવા લાગ્યા. સવારે ઉડી તે મનોરમાના પત્રોનું પારાયણ કરતા. ખપોરે તેને ગજવામાં રાખી તેનું સ્મરણ સતેજ રાખતા. અને રાત્રે પાછું પારાયણ કરી સ્વપ્નામાં તે ફરીથી વાંચતા. બાકીનો વખત આવતા કાગળમાં કયા ભાવો લખવા, કયા કવિની લીટીઓ ટાંકવી, કયા શબ્દોએ મનોરમાને સંબોધવી એવા વિચારોમાં જતો.

તેને પોતાની કર્તવ્યપરાયણતામાં શ્રદ્ધા અડગ હતી; અને તે શ્રદ્ધા સફળ થતી જોઈ તેમનો સાક્ષરી કીડો નાચી રહ્યો. જાણે પત્થરની પાળ તુટતાં પાણી એમરે જોસમાં ફરી વળે તેમ શેઠની શુષ્કતા જતાં મનોરમાનાં હૃદય અને લેખિની એ પણ ચારે દિશા રસરસાકાર કરવા માંડી હોય એમ લાગ્યું. એક સાધારણ ગુજરાતીને આવી છટાથી ને સંસ્કારિતાથી પ્રેમપત્રો લખતાં જોઈ ગુજરાતધેલા મધુપર્કશંકરની દેશપ્રેમી આંખોમાં ગર્વનાં ઝળઝળાયાં આવ્યાં. તેમાં તેના છેલ્લા કાગળે તો હૃદ્ય કરી.

“ધેલા મારા મોહન !

તારી વિરહિણી મનોરમાનાં પ્રેમ સ્મરણો સ્વીકારજો. હવે તો રોમે રોમ તારું નામ રટે છે ને સાક્ષરશિરોમણીના શબ્દોમાં હૃદય રટે છે કે—

“ગોપિકા ધણી ધણી રવે છે કુંજ કુંજમાં
રોતી મુકી સર્વને તું કૃષ્ણચંદ્ર ક્યાં ગયો ?
પદ્મમાળ પાણીમાં ઉંચા વિકાસી મુખને
જોઈ રહેતી વ્યોમમાં રસિક ભ્રમર ક્યાં ગયો ?”

એ રટણુ ક્યારે સફલ થશે ? એ ઉર્મિઓનું તોફાન ક્યારે શમશે ? આવતે શનીવારે તમે અહિંયા આવવાનું વચન આપ્યું હતું. આવશે ? હવે મારાથી ધીરજ રખાતી નથી. નહિ તો હું આવીશ.

લી. અધિરી

મનોરમા.

આ કાગળ વાંચતાં મધુપર્કશંકરના હાથમાં પરખીડીયું હતું તેમાંથી ખીજે કાગળ નીકળ્યો.

“ મારા હૃદયની કરમાતી વાટીકાના રસિક માણી તું ક્યાં સુધી મારો અગ્નિષ્ઠો મોહન રહેશે ? હૃદયની ઓળખાણુ ને નયનોની ઓળખાણુની સિદ્ધિ અપાવે એવી તક આવતે શનીવારે પ્રભુ અપાવશે. હું મધ્યરાત્રીએ રાતે ખાર વાગે પહેલે માણે મારા ખંડમાં તારા નામની જપમાળા જપતી બેસીશ.”

આ પત્ર વાંચતાં મધુપર્કશંકરનું મગજ ચકર ચકર ફરવા લાગ્યું. પહેલાં તો જાણે પગ નીચે ઝેરી નાગ ચઢાયો. હોય ને થાય એવો માનસિક આઘાત થયો અને ખીજ પળે જીર્ણ કુંપડીને રત્નજડીત મહેલ બની જતાં જોતા કોઈ અલાદીન જેવી તેની સ્થિતિ થઈ. આ બધા રસિકપત્રો સર મોહનલાલ માટે નહોતા; તેમાં સ્પષ્ટ દેખાતી અધિરાઈ તેને મળવા માટે નહોતી. આ ચતુર પદ્મમાળ તો ખરા પરાગધેલા ભ્રમર માટે તલસતી હતી. આ ખાત્રી થતાં તેનું હૈયું થનગન થનગન નાચવા માંડ્યું.

પણ મધુપર્કશંકર ડહાપણુનો ભંડાર હતા; અને તેના ને મનોરમાના સંબંધે નવું ને ભયાનક સ્વરૂપ પકડ્યું તે તેના ધ્યાન બહાર નહોતું. પહેલાં તો શેઠાણીને આમ છુપી રીતે મળવું તે સારું કે નહિ એ સવાલ હતો. વળી નડીયાદમાં કુવાપરથી બેઠું વહેતી નિર્દોષ સહધર્મચારિણીની છબી જે ગર્ભવખતે હૃદયમાં છપાઈ હતી તે નજર આગળ ખડી થવાથી ખીજે પ્રશ્ન ઉભો થયો.

એક તરફ રસિક, પ્રણયી વિના કૂરી મરતી મુંબાઈની સુંદરી; ખીજ તરફ પતિપરાયણુ ગામડીયણુ. એક તરફ કાવ્યમયતા, રસિકતા, ને આત્માના

અનેરા આલ્હાદ; ખીજ તરફ, પત્નીવૃત્ત, હાપણુ ને ભાવી પ્રગ્નને ખાટો એસતો દાખલો !

મધુપર્કશંકરે પોતાના પ્રિય લેખકો સંભાર્યા. તેમનાં કથનો ને દાખલા સંભાર્યા. પણ કોઈ પણ સાક્ષર કે તેણે પેદા કરેલો કોઈ પણ નાયક આવી વિટમ્બનામાં ફર્યો હોય એવું લાગ્યું નહિ. તેણે આંખો મીચી, ને તેના જેવા દુનિયાના એક આધારરૂપ સાક્ષરને છાજે એવો રસ્તો દેખાડવા તેત્રીશ કરોડમાંથી જે દેવને ધ્રુવસદ્દ હોય તેને વિનતી કરી. આખું ભાવી જગત આ નિશ્ચયપર મદાર રાખી એક પગે થઈ રહ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. મહાભિનિષ્ક્રમણ કરતી વખતે ગૌતમ બુદ્ધની પણ આટલી ગંભીર સ્થિતિ નહિ હશે એવો પણ કાંઈક ખ્યાલ થયો.

આખરે પરમાર્થ બુદ્ધિનો વિજય થયો. સ્વર્ગ લોકમાં દેવનાં દુઃદુભી ગગડ્યાં. મધુપર્કશંકરના હૃદયે ચોખ્ખો માર્ગ દીડો.

મનોરમા માત્ર દર્શનાભિલાષી હતી અને નિષ્પાપ હતી. તેને તો માત્ર પોતાના રસિક હૃદયની સરિતા ન સુકાય માટેજ કોઈ રસેશ્વરનાં દર્શન કરવાં હતાં. એમાં શું ખોટું ? એમાં કયાં પાપ સમાયું ?

પોતાનું પણ હૃદય શુદ્ધ ને સાત્વિક હતું; પોતે નિષ્કામ હતા; કૃપાની આશા રાખ્યા વિના કર્મયોગ આચરતા હતા. વળી તે જો મળી મનોરમાને એ વચન કહેશે તો તેનું પણ મન શાન્ત થશે. આમાં સહધર્મચારિણી પ્રત્યે કાંઈ દ્રોહ ન હતો. પોતે તો તેનાજ હતા ને તેનાજ રહેવાના.

ઉલટું, જો કોઈ પ્રકારની કાયરતાને વશ થઈ આ રસ્તો તે ન લે તો શું શું થાય ? કાં તો મનોરમાની ઉગતી રસિકતા દબાઈ જાય અથવા કોઈ અપાત્ર તરફ વળે; ને પોતે કર્તવ્યપરાયણતાથી ભ્રષ્ટ થાય, સદાને માટે ભાવી જીવનચરિત્ર લેખકોની નિંદાને પાત્ર થાય, અને સાક્ષરતા સફલ કરવાનો અનેરો લ્હાવો ખોઈ ખેસે !

વળી, આવો નિર્મળ ને રસિક પ્રસંગ મેળવવાને કોઈ પણ સાક્ષર ભાગ્યશાળી થયો નહોતો તેમ તેમનાં છપાયેલાં ને અણછપાયેલાં જીવનચરિત્રો

ઉપરથી પૂરવાર થતું હતું. અને વિધિએ આવો પ્રસંગ તેનેજ મોકલ્યો તેનો એટલો જ મુદ્દો હોવો જોઈએ કે તેનો લાલ લઘને સાક્ષરતાની અસ્પર્શ ટાળે તે ચઢી શકે.

આ વિચારે તેનું ઢીલું મન દબ થયું. મનમાં ભર્તૃહરિનો શ્લોક સ્ફુર્યો.

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा—

આ વિચારમાળા શેઠ આવ્યા ને તુટી.

“શાસ્ત્રી, પરમ દહાડે શનીવારે મારી જોડે હુમ્મસ આવવાનું છે.”

શેઠ ચાલ્યા ગયા; ને હૃદય કોઈ ગણગણ્યું.

“પ્રેમીએ પ્રેમપથિ પારખ્યો.

જાણે આત્માએ આત્મનને ઝોળાખ્યો—”

પણ તરત તેણે ભર્તૃહરિની કડી પુરી કરી.

“न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥”

૫

જાણે શીરસ્તાની પાંખ પર મુસાફરી કરતા હોય તેમ શનીવારે સાંજના મધુપર્કશંકર હુમ્મસ પહોંચ્યા.

તેણે અંગલાના દરવાગ્ન આગળ ‘યુવતિ સૃજતાં સર્જ’ વિધિએ શું પહેલી’ ને જોવાની આશા રાખી હતી; પણ તેને બદલે શેઠનો છાકરો વૃંદાવન મળ્યો. તે જરા ઉદ્વિગ્ન, તોફાની ને અસંસ્કારી શાસ્ત્રીને લાગ્યો; તેની વાત ને હાસ્ય કાંઈક અપમાન ભર્યાં જણાયાં. પણ પોતાના મન-માંજ મશગુલ બની રહેલા મધુપર્કશંકર આવી નજીવી ચીજોની દરકાર કરે એમ નહોતા.

મધુપર્કશંકરને ભોંયતળીયે દાદરની પાસે એક ખંડ આવવામાં આવ્યો. પહેલે માળે એક બાજુ પર મનોરમાનો ખંડ હતો, ને બીજી બાજુએ નર્સનો ખંડ હતો. શેઠ અને વૃંદાવન બીજે માળે સુવાના હતા.

વાતમાં એમ પણ એણે જણ્યું કે મનોરમાની તબીયેત જરા અસ્વસ્થ હોવાથી તે પોતાના ખંડમાંથી બહાર આવી નથી; અને સુરતમાં કાંઈ કામ હોવાથી નર્સ રાતે ત્યાં જવાની હતી. મધુપર્કશંકરને પરિસ્થિતિ ધણીજ સાનુકુળ લાગી. મધુપર્કશંકર આનંદની લહરીઓપર હિંચતો હતા, અને શેઠ ને વૃંદાવન શું કહેતા તે પણ તે પુરેપુરું સાંભળતા નહોતા. તેમને સદ્ભાગ્યે વનુ એટલો વાનુડીયો હતો કે, બીજાને બોલવાની ઝાઝી તસ્દી પડતી નહિ. કેમે ક્યાં તેઓ જમીને ઉઠ્યા. થોડી વારે શેઠ મનોરમાના ખંડમાં ગયા.

વનુએ મધુપર્કશંકરની સાક્ષરતા ન સમગ્રતઃ એવી રીતે વખાણી. તેના કેટલાક શબ્દોથી તો શાસ્ત્રીને પગવાર ફાળ પણ પડી કે તેનો પત્રવ્યવહાર આ ચીબાવલો છોકરો વાંચી ગયો છે કે કેમ. પણ મનોરમા જેવી બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી એમ ન થવા દે એમ માની તે બહેમ મનમાંથી દૂર કર્યો. આખરે ન સમગ્રતઃ એવી મસ્કરી કરતો વનુ પણ સુવા ગયો.

હજી તો નવ વાગ્યા હતા અને મધુપર્કશંકર એટલાપર ઘડીઓ ગણવા બેઠા. પણ જેમ જેમ વખત પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ હૃદયના ધબકારા ધીમા પડતા ગયા અને હિંમત શોધતાં જડવી મુશ્કેલ થઈ પડી. જ્યારે શેઠ પોતાના સુવાના ખંડમાં ચાલી ગયા, અને નોકરોએ દાદરપરની બત્તી બુઝવી નાખી ત્યારે તો એમનું હૈયું બુઝાઈ ગયું હોય એમ લાગ્યું; અને નીરાંતે પથારીમાં સુઈ જવાનું મન થયું.

પણ તેમનો રસિક જીવડો જાંપીને તેમને બેસવા દે એમ નહોતો. મનોરમાને નિરખવાનીને મળવાની તક, તેના જેવી રસિક યુવતી બેઠે વાર્તાલાપનો અમુલ્ય લ્હાવો, પોતાની સાક્ષરતા ને રસિકતા દાખવવાનો આવો વિરલ પ્રસંગ આ છોડવાં એ હિચકારાપણું હતું એટલું નહિ પણ પોતાની ભાવનાઓને અને ભાવી પ્રજાને દ્રોહ કર્યા બરોબર લાગ્યું, અને આવી અદ્ભૂત રસિકાએ સ્વાભાવિક શરમાળપણું છોડી તેને આવું નિમંત્રણ આપ્યું હતું. ભારે નયને ને ધુજતે હૈયે તે અત્યારે તેની વાટ બેતી હશે, તેના પત્રો વાંચી વાંચી પળો વિતાવતી હશે, પોતે ન જાય તો જરૂર તે રોઈ રોઈ આખી રાત

ગાળશે—ને સંસ્કારી આત્માના અનેરા સંબંધ વગર જુરી જુરી મરશે—આવા વિચારે પીગળી જવાની અણીપર આવેલા પોતાના સંકલ્પને તે દૃઢ રાખી રહ્યા.

હોલની ઘડીયાળમાં સાડા અગીયાર થયા અને મધુપકંશંકર બેઠા હતા ત્યાંથી ઉભા થઈ ગયા. ક્યાં સુધી ‘હેમલેટ’ની માફક જવું કે ન જવું તેનો ફરી વિચાર કર્યો; ક્યાં સુધી પોતે રખેને સ્વાર્થ બુદ્ધિથી તો આ પગલું નથી ભરતા તેનું નિરાકરણ કયું; ક્યાં સુધી દૂર વસતી સહધર્મચારિણીને દ્રોહ તો નથી થતો તે શંકાનું સમાધાન કયું; ક્યાં સુધી ઉપર જઈ કેવા પ્રકારનો વાર્તાલાપ કરવો તેનો વિચાર કર્યો.

તે ઉભા થયા ને આખા ઓટલાપર નજર નાખી—પણ કોઈ નહોતું; દાદર-પર નજર નાખી ત્યાં પણ કોઈ નહોતું. સમય ને સ્થળ સાનુકુળ હતાં. તેણે ધીમેથી દાદરપર ચઢવા માંડ્યું; દાદર કેમ વટાવ્યો તેનું ભાન રહ્યું નહિં. ઉપર જઈ દાદરનો કંઠેરો પકડી, મનોરમાના સુવાના ખંડ તરફ નજર નાખી મધુપકંશંકર ઠરી ગયા.

તેનું ડગલું હાલ્યું નહિં; તેના હૈયાનો દીપ હોલવાઈ ગયો; તેને અંગે-અંગ પરસેવો થઈ રહ્યો; તેનું માથું ખભાપર હતું કે નહિં તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિં. મધુપકંશંકર, ભગવાને ગીતા ભણુવા માંડી તે પહેલાં અભુતની હતી એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા.

તેણે ચિત્તને જેમ જેમ સ્થિર કરવાની મથામણ કરી તેમ ચિત્ત ચારે તરફ સરી જવા લાગ્યું. તેને એકજ દિશા દષ્ટિએ પડવા લાગી—નીચે ઉતરી જવાની.

પણ પગ નહોતા આમળ ચાલતા ને નહોતા પાછળ ચાલતા. કપાળ-પરથી પરસેવાના રેલા ઉતરવા માંડ્યા—મહામહેનતે તેણે ધોતીયા વતે તે લુછી નાંખ્યા.

થોડીવાર આમ ને આમ મધુપકંશંકર ઉભા. ચારે તરફ શાન્તિ હતી તેથી કાંઈક સ્વસ્થતા આવી. આવે પ્રસંગે શું કરવું તે તેને સુઝ્યું.

નહિં; અંતરમાં તો એવું અકળામણુ થવા લાગ્યું કે ચીસ પાડવાનું મન થયું.

આવી ભયાનક પળે મરતો માણસ જેમ પોતાના દેવને સંભારે—મરતો યોધ્ધા જેમ પોતાના દેશને યાદ કરે તેમ તેણે તેના જીવનના જ્યોતરૂપ સાક્ષરોને સંભાર્યા;—પણ દુર્ભાગ્યે તે બધામાં ન્યૂનતા દેખાઈ.

કોઈએ આવું અટપટું ભયસ્થાન જીવનમાં અનુભવ્યું નહોતું. કોઈએ આવો પ્રસંગ કદ્યો નહોતો, ચીતર્યો નહોતો. તે અધકારમાં તેણે દયામણું રહેરે આ બધા મહાત્માઓની હૃદયમાં સ્થાપેલી મૂર્તિઓને મૂળી પ્રાર્થના કરી—તેમને નિઃશબ્દ ઠપકો દીધો. ભક્તને આવો નિરૂપાય રાખ્યો તેથી તેમના તરફ તિરસ્કાર દાખવ્યો. રસ ગુચવાડામાં પડેલા રસિકના ઉદ્ધાર અર્થે એક મોક્ષમંત્ર શું તેમને નહોતો જડ્યો? સરસ્વતીચંદ્ર ને કાંઈક આવો આજો પ્રસંગ મળેલો—પ્રિયતમા અને પોતાની વચ્ચે બારણું બંધ રાખી ક્યાં સુધી તેણે સંકલ્પ વિકલ્પ કરેલો પણ તે વીર પોતાના ખંડમાં નીરાંતે હતો—દાદરનો કડોરો ઝાલી ખુલ્લી ચાલમાં તે ઉભો નહોતો; અને તે તો સ્વાર્થશુદ્ધિથી હાથથી ગયેલી પ્રિયતમાને પોતાની ઉર્મિઓ જણાવા માગતો હતો—તે કાંઈ કરમાઈ જતી વેલીને સજીવન કરવા હાથમાં રસ—કુરૂપો લઈ કર્તવ્યપરાયણતામાં મચ્યો નહોતો !

એકદમ દૂરથી એક અવાજે શાન્તિનો ભંગ કર્યો—મધુપકંશંકરની વિચારમાળા તુટી ને તે અંગેઅંગ કાંપવા લાગ્યા. પણ તરત ભાન આવ્યું એ તો માત્ર ભૂલા પડેલા મધેડાનો ભુંકાર હતો.

પણ અલ્પપ્રાણિને પણ ગુરૂ કરવાની નમ્ર મહત્તામાં મધુપકંશંકર ગુરૂ દત્તાત્રયથી ઉતરે તેમ નહોતા; અને આ નાદ જાણે રસયુદ્ધમાં પાછા પડતા પ્રાર્થના પ્રોત્સાહન માટે હૃષિકેશે પાંચજન્ય વડેજ કર્યો હતો એવો કાંઈક ખ્યાલ મધુપકંશંકરના હૃદયમાં ઉઠ્યો. તે ઉદ્ભવતાંજ જાણે રસેશ્વર ભગવાનને જ્ઞાનમાં મંત્ર ઉચ્ચારતા સાંભળ્યા.

“ નિરાશી નિર્મમો મૂત્વા યુદ્ધસ્ય વિગતન્વરઃ ।

હિંમતથી તેણે એક ડગલું ભયુ—આરણ્ય ધકેલ્યું—ને આરણ્ય ઉઘડતાં ઉમરાપર જઈ ઉભા. ઉપર જોયું, નીચે જોયું, ચારે દિશામાં જોયું—બધું શાંત હતું. તે ખંડમાં પેઠા. એક ઝીણા દીવો બળતો હતો—સુંદર પથારીમાં કોઈ સુતું હતું.

મધુપર્કશંકરે દયા ખાધી; વાટ જોતાં જોતાં બીચારીને ઉંઘ આવી ગઈ, પોતે કેવો દયાહિણો !

તે આગળ વધ્યા. ઓરડામાં બધું શાન્ત હતું—માત્ર ખાટલાપરથી કોઈનો શ્વાસોચ્છવાસ સંભળાતો.

તે ખાટલા પાસે આવ્યા, ઉભા રહ્યા, અને ઓઢવાનાં રૂપશ્ચંદ્રી કરી ‘મનોરમે’ સંબોધવા નય છે ને પથારીપર માણસ દુહું.

તે માણસ નહોતું—ડાકેણ હતી. રોગથી કાળી પડેલી ચામડી—ક્ષીણ થયેલા શરીરની ભયાનક રેખા—બહાર નીકળેલા દાંત ને ફાટી, ગાંડપણુભરી મોટી આંખો—આ ભયંકર લાલિત્ય ધારતી મનોરમાએ સુકાયેલા આંગળાના પંઝાવતી મધુપર્કશંકરને પકડ્યા.

બેઠેલા કઠોર ઘાંટે તે બોલતી હતી. “મૂઆ વનીઆ, સાવકી માને ઝેર ચાવા આવ્યો છે મૂઆ તારો પ્રાણ લઉં.”

મધુપર્કશંકર કાંપી રહ્યા. શરીર પરસેવાથી તરબોળ થઈ રહ્યું. મનોરમા તો વાંધેણુ જોવી વળગી તેને નખોરીયાં દેવા લાગી. ન બોલાય, ન મદદ મગાય એવી કઠંગી સ્થિતિમાં રસયુક્ત પર ચઢેલા રસિકે કેમ કેમ દંડ યુક્ત આરંભ્યું. મનોરમાનો જુસ્સો જળ્યો હતો—શાસ્ત્રીજી પણ જીવલેણ ઝપાઝપી કરતા હતા.

પાંચ મીનીટ આ યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમને યાદ ન રહ્યું કે આ દૈવી યુદ્ધ ચાલ્યું તે વખતે સહ્યત સાક્ષરોએ આકાશમાં ઉભા રહી તેમનું દાક્ષીણ્ય વખાણ્યું કે નહિં. આ મહાભારત પ્રસંગ જોઈ પ્રજાથીની વારે ધાનાર કોઈ દેવે અક્ષર ધામમાંથી પડતું મુકવાની તૈયાર કરી કે કેમ તેનો પણ નિર્ણય તે કરી શક્યા નહિં.

આખરે મનોરમા થાકીને પડી ગઇ. એક ફલંગે મધુપર્કશંકર બારણે પહોંચ્યા, ને જાણે બીજીજ ફલંગે દાદરનું છેલ્લું પગથીયું હાથ લાગ્યું એમ લાસ્યું.

ફાટેલે પહેરણુ ને ધાતીયે, નખચંદ્રથી ધવાયેલે શરીરે જીવતા મૂએલા મધુપર્કશંકર દાદર આગળ પડી રહ્યા.

ધરમાં શાન્તિ હતી.

થોડી વારે બીજે માળથી જાણે વૃંદાવનનો હોય એવો અવાજ આવ્યો.

“ મધરાતના પહોર અઘોર હતા

અંધકારના દોરજ ઓર હતા

તારા નયનોમાં મોર ચક્રોર હતા

રસતેજ નીહાળી નમું હું નમું ”

મનોરમાને કયો ગેબી રોગ થયો હતો અને કયે હાથે તેના પત્રો લખાયા હતા એ જ્ઞાનનું તેજ મધુપર્કશંકરના મગજમાં પ્રસયું એટલે કયા કવિએ એ વાક્ય લખ્યું છે તે વિચાર્યા વિના તે મનમાં બળડ્યા “**भगवति वसुंधरे देहि मे विवरम् ॥**

પરોઢીયે સુરતના સ્ટેશનપર થાકયો હાર્યો યુવક, મોઢાપરના ઉઝરડા સંતાડતો મુંબઈની ટીકીટ લેતો હતો.

એક સ્વામીનું.

એક પળમાત્ર હું જોઈ રહ્યો. સમી સાંજના શાંત વાતાવરણમાં પક્ષો સરે એમ હું સરી રહ્યો હોઉં એમ લાગ્યું.....

તે મારી સામે બેઠી હતી. ખંડ મારો હતો એમ લાગતું હતું—તે ધણો પરિચિત ને પ્રિય લાગતો.

પ્રકાશ ચંદ્રનોય ન હોતો ને નહોતો સંધ્યાનો. પણ કાંઈક બેરંગી હતો. વિશ્વકર્માએ સર્જનકાલે કાંઈક આવા સ્વયંભૂ તેજમાં નક્ષત્રગણો ધડયાં હતાં. તેમાં હતાં આલ્હાદ, મીઠાશ ને મદ—પણ ચીજો એકસરખી કે સ્પષ્ટ દેખાતી નહિ.

પણ આ પ્રકાશમાં તેના આકર્ષક કાળા કેશ મારી આંખ આગળ તરી રહ્યા હતા. ઉપાના આભાસમાં અસ્પષ્ટ ચતા ચંદ્રમા જેવું તેનું મુખ હતું. તેના સુકુમાર અંગોનું રેખા લાલિત્ય અદ્ભૂત હતુંજ એ તો ચોક્કસ લાગે છે.

વિચિત્ર નોંધવાનું મને સ્વાસ્થ્ય નહોતું. પણ તેના લાલિત્યની મોહિનીએ મને મહાત કર્યો હતો. હું તેના માધુર્યની પ્રસાદીથી પરમાનંદ અનુભવતો હતો. મારી રંગોમાં અભિનવ નૃત્ય ચાલતું હતું; મારા હૈયામાં પૂર આવ્યું હતું. આગલી કે પાછલી પળનો વિચાર કર્યા વિના હું સહજવનની સનાતન ધમ્મજાના પ્રયત્ન પ્રવાહમાં તણાતો હતો, તેનાજ હાસ્યપર આખા જીવનની ઉમેદ રચી હતી, તેના મીઠા વચનામૃતને પાનેજ પ્રાણ ટકાવી રહ્યો હતો.

આ બધું આકર્ષણ શાથી હતું, ક્યારે શરૂ થયું, શા હેતુથી આદ્યું તે કાંઈ સમજાયું નહિં. મારે પત્ની હતી કે નહિં, બીજાં સંબંધીઓ હતાં કે નહિં તેનો વિચાર કરવાની મને નહોતી પુરસદ કે નહોતી ધમ્મજા. જેમ કૌમુદીમાં કમલ વિકસે તેમ હું વિકસ્યો. મારી જીભે કોઈ અપરિચિત સરસ્વતી આવીને બેઠી. મારા વિચારોનાં ગુંજાં કાંઈ અણધાર્યાં ઉકલ્યાં. મારી રસિકતાની સમૃદ્ધિ ઉભરાઈ રહી, કદી ન દીઠો હતો એવો પ્રભાવ અનાયાસે મારાથી દર્શાવાઈ ગયો.

અમે હસ્યાં; અપરિચિત છતાં પરિચિત વાર્તાલાપમાં મગ્નહ માની રહ્યાં; મારા હૃદયમાં વિજયની પ્રખલ લાલસા પ્રગટી. જહાંગીર ને એંટનીની સૈન્ય સેવાનો તો મારે મન કાંઈ હિંસાત્મક રહ્યો નહિ. મારી તે કાણુ હતી તે કાંઈ યાદ નહોતું. તે કયાંથી આવી હતી તેની ખબર નહોતી. કાંઈ મોટા કર્મવીર, ધનવીરની તે કાંઈ સંબંધી હતી એવું કાંઈ જ્ઞાન મગજમાં હતું. ક્ષણે ક્ષણનું સૌભાગ્ય હું ભોગવતો હતો. ખીજ ક્ષણની પરવા નહોતી.....

હું ફાલ્ગુણી પુલ્કે રહ્યો હતો; જીવન મધમધી રહ્યું હતું. હું તેની સાથે ફર્યો-એક વખત તો ચોક્કસ. ડગલે ડગલે તે દેવાંગનાનો ભાસ દેતી. દિશાને કાલથી હું તો વ્યતિરિક્ત જેવો લાગતો હતો એટલે સ્થલ કે સમયનું કાંઈ ઠેકાણું નહિં રહ્યું. એક નિર્જન મોટો રસ્તો; પલમાં ચારે તરફ મોટા મકાનને ખીજ પલે ઘટા ભર્યાં વૃક્ષો; ને પેલો ભેરંગી સૂર્ય સગળ્યાં તે પહેલાંનો પ્રકાશ.....; ને છતાં જાણે એવું ભાન કે આ તો સુંબાઈ.

કાંઈક એવું પણ સ્મરણુ હતું કે મારા મિત્રો-નામમાં શુદ્ધિને સત્તાની હાક વગાડનારા મિત્રો મારું ભાગ્ય જોઈ અદેખાઈ કરતા હતા. એ કે તો મસ્કરી કરી. મેં જાણે તે સાંભળી; પણ શું હતી તે મને સમજાયું નહિં; ને છતાં મને તે સાલી.....

કાંઈ દૂર દેશથી તે તેના ધનાઢ્ય સંબંધીને મળવા આવી હતી. તેને મળ્યા વિના તેને ચાલે એમ નહોતું; તેને મન તે પિતાતુલ્ય હતો. તેણે મને સાથે આવવાનું કહ્યું, કે હું સાથે જવા તૈયાર થયો તે કાંઈ સ્પષ્ટ સમજાયું નહિ-પણ હું તેની સાથે ગયો.....

મારું મિત્રમંડળ પણ તેજ ધનિકને ત્યાં જમવાનું હતું; અને મને પણ નિમંત્રણ હતું. આ અશક્ય સંયોગ કાંઈ સ્વાભાવિક રીતે થઈ ગયો હતો. જે માણે મારું પાંખી જઈ એસવાનું હતું, ત્યાં ઉડવાનો મારો અધિકાર-કાણુ જાણે કેવી રીતે-થયો. મારી પાંખમાં ગડડરાજનો ગર્વ આવ્યો હતો; અને જાદુ ભર્યા પરમ આનંદના વ્યોમમાં હું મસ્ત બની વિહર્યો.....

એક ઉંચી ભીતમાં આવેલા બધે બારણા આગળ આવીને અમે ઉભાં. ભીતની ટોચ ક્ષિતિજની માફક ગગન સાથે મળી ગઈ. તે મારી પડખે હતી ખરી-દીડી યાદ નથી. બારણાપરનું નામ વાંચ્યું-કાંઈક બારણું ઉઘડ્યું-કાણે તે સમજાયું નહિ ને અમે અંદર પેઠા.

મારું હૃદય એક ધબકારો ચુકી ગયું લાગ્યું-કારણ કે તેના પર દુઃખની ક્ષણિક છાયા આવી પડી. તેની આંખમાં આતુરતા હતી, તેની વાતમાં ઉમળકા હતો-તેના સંબંધી માટે તે જતી હતી, તેની સ્નેહ સૃષ્ટિમાં-હું તેમાં હતો સ્થાનવિનાનો પરભાર્યો.....

હું કોના કહાથી, કાણુ જાણે કેમ તે વિશાળ રંગભૂમિ સમા સુશોભિત ને ભવ્ય ખંડ આગળ પડેલા સોફાપર બેસી ગયો. બારીમાંથી કીરમજીયો પ્રકાશ આવતો હતો. ને ભોંયપર પડતાં લીલાશ પકડતો હતો....તે અપાર્થિવ પ્રકાશમાં મને ઘોતીયું, ચંપલ, કાળો કોટ ને ટોપી પહેરીને નિરાશ ચહેરે બેઠેલો મેં જાતે જોયો.

તે તો મારી સામું જોયા વિના કુદતી કુદતી અંદર ગઈ. જતાં તો મેં તેને બરોબર જોઈ નહિં; માત્ર મોહક માથાનો અંબોડો જતો જોયો-ઘોળાં પુષ્પ શાં ખુટો ભોંયપર જોયાં-કાંઈ કમરની મનોહારી લચકે આંજ્યો-અને તે પલવાર અલોપ થઈ ગઈ.....

વળી પારદર્શક પડદાના રંગબેરંગી ચમકાટમાંથી મેં તેને ઉડતી, થનગનતી જોઈ; યૂરોપીય પોષાકની કાળી ને સંસ્કારી ભવ્યતામાં શોભતા એક ઉંચાને જૂદા પુરૂષને ગિરિશિખરને શ્વેત વાદળી વળગે તેમ વળગેલી જોઈ. બન્ને જણાને અંદરના ખંડમાં જતાં મેં પડદામાંથી જોયાં.....

એક દૂર દેખાતા અસ્પષ્ટ ખંડમાં બીલીયાડના ટેબલપરના લીલા મથાળાપર કુદીને તેને બેસતાં જોઈ.....પછી તો માત્ર વિજળીની માફક હાસ્યથી ચમકતી દંતાવલિ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ-બાકીનું બધું પડદાના રંગમાં મળી ગયું.....

મારા પગ આગળ બે જણ બેઠેલા દીઠા. પહેલાં તે હતા નહિં, ને આવતા તેને જોયા નહિં. એક દક્ષણી આઠણુ હતો ને ખીજો કાઠીયાવાડી હતો. બન્ને મુઠ્ઠીસ લાગતા. બન્ને વચ્ચે એક ખોલેલી પોટલી પડી હતી.

આ બેને આ પાશ્ચાત્ય વિલાસને વૈભવ ભર્યા રંગ મહેલમાં જોઈ માર્શ હૈયું કાંઈ બેસી ગયું, મેં નજર અંદર કરી, તો આંખે અંધારાં આવ્યાં.

“ભાઈ! આ તમારી માળા પડી ગઈ” કાઠીયાવાડીએ કહ્યું હોય એમ મને સમજાયું. મેં ચમકીને જોયું તો મારા પગ આગળ એક રૂદ્રાક્ષની માળા પડી હતી. પેલી ખુદી પોટલી પણ રૂદ્રાક્ષની ભરેલી લાગી.

“મારી!” મેં પુછ્યું.

“હા” ને અસંબદ્ધ વાક્ય ઉમેર્યું “અમે રૂદ્રાક્ષ વેચીએ છીએ.

હું આ માળા ક્યારે લાવ્યો, મેં ક્યારે પાડી તે પ્રશ્નોનો કાંઈ જવાબ જડ્યો નહિં. ઉત્કંઠા ભરી આંખે મેં ફરી અંદર જોયું, પણ પડદાનાં ચમકાટ ને પારદર્શકતા જતાં રહ્યાં હતાં. મને નિરાશાનાં શીત છુટ્યાં. મૃત્યુના ભયથી પણ મોટા ભયના દ્વારકાથી હું કાંપી ઉઠ્યો.

મેં માળા લીધી ને મને મારા અધમ પહેરવેશનું ભાન આવ્યું. હું તો વિજળીના પંખા નીચે પુષ્પ સજ્જીત ટેબલ પર છરી કાંટે જમવા આવ્યો હતો-આવેશમાં હૃદય અકળામણનું માયું અટકવા લાગ્યું.....

પેલા બે પુરૂષોના પહેરવેશ ગલીચા જેવા થતા ગયા....તે તો માત્ર ગલીચાપરના ફૂલોમાંથી આંખો મટમટાવતા હતા. મારા પગ આગળ પેલી માળા પડી હતી એ તો ચોક્કસ.....

એક માણસે મને ઉપર આવવા સૂચવ્યું કારણ કે મારા મિત્રો મારી વાટ જોતા હતા. મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. પેલી સુંદરીના પુનર્દર્શનની આશે માર્શ નિશ્ચેતન બનતું શરીર કાંઈક ચેતન રાખી રહ્યું એમ લાગ્યું.

તે માણસ મને એક ભાંગેલા દાદરપર થઈ ઉપર લઈ ગયો. એક ખંડમાં મારા મિત્રો ટેબલ પર જમવા બેઠા હતા. મારે માટે તે વાટ જોતા હતા—પણ

મારી નજર તો મારી આંખની કીકી જોવામાં પડી હતી. તેના સંબંધીને ત્યાં એક ખુલ્લે સફેત લુગડાં પહેરીને બેઠેલો જોયો. કાંઈ સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં આવવાની હતી એમ મને એની મેળે સમજાઈ ગયું....મને કળ વળી.

એક અજબ પ્રેરણા મને થઈ-કેમ થઈ તે સમજાયું નહિ, પણ ઘણી જ સ્વાભાવિક રીતે થઈ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું. કોઈએ મને કહ્યું નહિ, મેં કોઈને કાંઈ કહ્યું નહિ, પણ આ પરદેશી પોષાક પહેરેલાઓના જમણમાં દાખલ થતાં મને મારાં છુટ કાઢી આવવાનું મન થયું. હું ત્યાંથી એકદમ બહાર નીકળ્યો ને પાસે છુટ કાઢવા ગયો. એક તો નીકળ્યું; પણ બીજું નીકળતાં વાર લાગી. આખરે ઉધાડે પગે હું ગયો.

હું ઉતાવળમાં ચોરડો ભૂલ્યો લાગ્યો. વિજળીનો પ્રકાશ, ને પુષ્પની સુગંધને બદલે કામડાના જાપરામાંથી સૂર્યનાં કિરણોને ભોંયપર ઢળેલી દાળ દીઠી. ત્યાં ભોંયપર પીતાંબર પહેરી જમનારા બેઠા હતા. હું ચમક્યો, ભાન ભૂલ્યો, પેલી સુંદરી હાથથી ગઈ એવું ભાન થતાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. મેં ચારે તરફ જોયું તો વિભ્રવચોં સ્વસ્થતાથી ભોજન આરોગતા હતા.

હું પાછો ફર્યો, દોડતા ટેબલ પર જમતા મારા મીત્રોને શોધવા માંડ્યા. નજરે માત્ર એચાર જાતિબંધુ હાથમાં કમંડલ લઈ પીરસવા આવતા જોયા. હું કંપી ઉઠ્યો. મારી પાછળ પિશાચો પડ્યા હોય તેમ મેં નાસવા માંડ્યું. પણ નસાયું નહિ. માંડે હૃદય ધબકતું અટકી પડ્યું-મારો કંઠ રૂંધાઈ ગયો હું ઉભો રહ્યો.

નિરાશાએ મને ચગદો-સો કુખ્યરના ભારથી સૃષ્ટિનો સંહાર કાલ આવ્યો. અગણીત શંકરોના તાંડવથી નક્ષત્રગણોની કચ્ચરો ઉડતી લાગી. અનંત ભવિષ્યકાલની ભયાનક રાત્રી અવનીપર ઉતરી. મેં નિરાધારતામાં, નિરાશામાં હાથમાં હાથ પકડ્યો....

બે હાથ વચ્ચે કોણ જાણે ક્યાંથી આવેલી રૂદ્રાક્ષની માળા મારા બન્ને હાથમાં વાગી....મારો જીવ ઉડે ગયો.....

ભયથી કાંપતો હું પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો.

વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય.

વાવા શેઠ.

રેવા શેઠાણી—તેમની સ્ત્રી.

મગન—તેનો છોકરો.

ધીરજરામ જોષી—તેનો મિત્ર.

રાધા—દામોદર દેવાળીયાની છોકરી.

ગંગા—તેની માની મા.

અંક પહેલો.

[સ્થળ—ભૂલેશ્વરમાં એક ચાલને બીજે માળે રૂમ નંબર ૩૭; કાળ—
રવીવાર સવાર.]

એકપુરી ખુરશીનું નેતર તુટી, તેમાં પડેલા કાણું પર ગોઠવેલા પાટીયા ઉપર વિરાજમાન થયેલા વાવાભાઈ શેઠ; ઉમર વર્ષ ૪૫ ને ૫૦ ની વચ્ચે; જ્ઞાતે હીંગણા, પૃથ્વીના ગોળાને માથું ને પગ ચોટાડ્યા હોય એવા; વસ્ત્રે માત્ર ટુંકું પંચીયું; નાકે ફેડકસ બહાર ગયેલાં મેલાં ચશ્માં; ખોળામાં તાબુંજ આવેલું ‘ગુજરાતી;’ આંખમાં થોડાજ વખત પર ત્યાગેલી નિદ્રા; નરકેરામાં પ્રાણાયામ સમો લામતો શાંત નિયમિત સુસવાટ.

અંદરના ખંડમાં તેલથી હનુમાન સ્વરૂપ લાગતું કઠોડું સામું સુકી મહાન વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીના ગાંભીર્યથી મીઠું મરચું લેતાં, રેવા શેઠાણી. તેમનું શરીર કામળતા સાથે કદે વિરોધભાવ ધારતું; તેમની આંખો હેડબાનું સ્મરણ કરાવતી; તેમનું લુગડું પહેરવાની ઢબ અસલ ચારતરી, ચાર સૈકા પહેલાંની; તેમનો ચાંદલો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર; તેમનાં ચુડા નંગ તેર-બે હાથે મળીને; મોઢા પરથી ચારિત્ર્યનો વિચાર કરતાં સહજ કીચનર કે હિંડનબર્ગ સાંભરે.

(હળદર લેતાં હાથ મરચાના ખાનામાં ગયો.)

રે૦—ઉંહ.

[જવાબમાં વાવા શેઠના નાકનો સુસવાટો. શેઠાણી તરત ઉંચું જુએ છે: વિકરાળ અનેલી આંખો પટેલ પર તકાસે છે.]

રે૦—સાંભળો છો કે ?

[શેઠ જવાબમાં ધર રૂરૂનો અવાજ કરે છે.]

રે૦—(મોટે અવાજે) શેઠ !

[જવાબનો અભાવ]

રે૦—(બરાડો મારી) શેઠ !

[શેઠ ઝબકીને ધર ચેતી ઉઠ્યું હોય એવા ગભરાટથી જાગે છે; ચશ્માં નાકેથી “ ગુજરાતી ” પર પડે છે; ગુજરાતી વાંચવાનો ઢાંગ કરવા જતાં ચશ્માં ભોંય પર પડે છે અને એક કાચમાં તડ પડે છે.]

રે૦—જરા શરમ આવે છે ? બળદીયા જેવા ઘોર્યા શું કરો છો ?

વા૦—(ગળામાં રહેલો અવાજ મહામુશ્કેલીયે બહાર કહાડતાં) વાં-વાં-ચું.—

રે૦—જો પાછું જુહું બોલ્યા ! નફ્ટ માણસને લાજજ નહિં. બાળ્યા રે અવતાર. [શેઠ નીચા વળી ચશ્માં લે છે ને એક નિઃસાસો મુકે છે.] હવે મુકોની છાપું ઉંચું. લોકોને આવું કહાડવાની પુરસદ કેમ મળે છે ? કોણ જાણે. મારી વાત સાંભળો.

[શેઠ મુઝે મોઢે “ ગુજરાતી ” વાળી દે છે, ચશ્માં નાક પરથી ઉતારી ને ફરીથી નિસાસો મુકી ગૃહિણી સામું દયામણુ મોઢે જોઈ રહે છે.]

રે૦—મકું જે સાંભળો છ કે ?

વા૦—(ગરીબ અવાજે) ત્યારે શું કરું છું ?

રે૦—(ડોળા તતડાવી) ત્યારે ભસી મરતાં શું થાય છે ? આ તમારે... છોકરો છે-કોણ જાણે ક્યાંથી—તેમાં બધા ગુણ તમારાજ આવ્યા છે ?

વા૦—આવેસ્તો-મા—

ર૦—પાછા ચરડચરડ બોલવા માંડ્યું કે? જાપીને એ વાત નહિં સાંભળે. આ તમારો લાડકવાયો દીકરો ચીખાવલો છે.

વા૦—(શું જવાબ દેવો તે નહિં સૂઝતાં)—હા,

ર૦—(ઘાંટો કહાડીને) કેમ જાણ્યું? જાણે કરે કાંઈ નહિં ને પટલાઈ આખા ગામની. હવે એ પેલા દામોદર દેવાળીયાની દીકરીને પરણવા નીકળ્યો છે.

વા૦—દામોદર કોણ?

ર૦—તમે તો દુનિયામાં રહો છો કે બહાર? લોકો ત્રણ ત્રણ વખત દેવાળાં કહાડે પણ તમને તેની કાંઈ પડી છે?

વા૦—તે તો મરી ગયો.

ર૦—(કચવાઇને) કેટલી ખંધાઈ? ક્યારના બધું જાણે છે ને કોણને શું કર્યાં કરે છે. ભોગ છે મારા કે તમારે પાલવે પડી. [શેઠ ઘેટાના જોવી મુખમુદ્રા કરી, હોઠ પહોળા કરી જોઈ રહે છે] હવે તમારો મગનીયો કહે છે કે મારે એ દેવાળીયાની દીકરી સાથે વેવીશાળ કરવું છે.

વા૦—(ઘણીજ હિંમત કરી) છોકરી કેવી એક છે?

ર૦—લો! દીકરા પરણવા ઉઠ્યા ને આપના મોમાં પાણી આવ્યું. જરા શરમાવ. આ ઘોળાં આવ્યાં પણ તમને અક્કલ ન આવી. (કઠોડા સાથું જોઇ, તેને ઉદ્દેશી) હોય તો આવેને. (શેઠને) હું ચોખ્ખું કહું છું કે એ દેવાળીયાની દીકરી મારા ઘરમાં નહિં. જોઇએ તો તમે અને તમારો દીકરો રહો જુદા. મગદૂર શું કે હું જીવતાં એ ડાકેણ મારા ઘરમાં આવે? ટાંટીયોજ ચીરી નાખું. (બોલતાં બોલતાં અવાજ ખેસી જવાથી શેઠાણીને મુંગા રહેવું પડે છે. શેઠ નિસાસો મુકે છે.)

વા૦—તારી નજરમાં આવે તેમ કર ની. હું કોઈ દિવસ ના કહું છું?

રે૦—(દાંત કચકચાવી) નાસ્તો. હું જાણે હોળીનું નાળીયેર! હુંજ બધે અકારી થાઉં! નાત બધી મને ચાવી નાંખે—કેમ? એ તો હું મરીશ ત્યારે ખબર પડશે. માફ તો કોઈ દુનિયામાં છે? હુંજ અભાગીયેણુ છું, કે જાં પીને કોઈ સુકો રોટલો પણ ખાવા નથી દેતું (આંખો ચોળવા માંડે છે) આંખો દહાડો વહીતરું કરી મરીયે તો પણ નીરાંત નહિ. (છેડા વતી આંખો લુછે છે)—કોઈને કદર નહિ. પોતે રોજ ઓશીસમાં મગ્નહ કરે, તે શાની ખબર હોય કે ઘેર બાયડીની શી વલે છે? એ તે છોકરો છે કે દેવના ધરની વેઠ. (જરા ખોંખારી) મુઓ મારી પાછળ પડ્યો છે કે એ દેવાળીયેણુના જન્મભક્ષર જોવાડ. ખોલતા કેમ નથી? મોઢામાં મગ ભર્યા છે? પેલો તમારો જોશો ભાઈબંધ ક્યાં ગયો?

વા૦—છેરતો.

રે૦—હાય હાય! ત્યારે ખોલતા શું નથી તેને કહોની કે એક ગપ્પું મારે.

વા૦—શું?

રે૦—હાય હાય! આટલી પણ અછલ નથી. તમને મહિને સેઠ રૂપીયા કયો યુડથલ આપે છે? તેની પાસે કહેવાડોની કે જન્મભક્ષર નથી મળતા એટલે ટાઢે પાણીયે ખસ જાય. મુઓ મગનીયો તો મને કાચીને કાચી ખાઈ જશે. આ આવ્યો (દાદરપર કોઈ ઘણાજ જોરથી ચડે છે) પાછડીધાલ્યાના પગમાં જોર કેટલું છે? એક દહાડો એનો પગ મચકાય તોયે સારું, કે આ ધબકારા તો સાંભળવા મટે. (શેઠ જે વેલ્ડીંગન સમી ધીરજ ધારી રહ્યા હતા તેણે બહુચર આવ્યો જણી નીરાંતનો નીસાસો મુક્યો. મગન આવ્યો—તેના હાથમાં શાકની ઝોળી, તેની આંખો હસતી, તેની ટોપી વાંકા મોઢામાં પાન, કોટનાં બટન ઉધાડાં અને એક હાથપર છુટી ધોતીયાની પાટલી નાખેલી, તેણે શાન્તિથી માથાપ સામું જોયું.

મગન (જરા હસી)—પાછી બાપા પર તવાઈ આવી કે?

રે૦—એસ એસ ચીબાવલા! મોટો બાપની વારે ધાવા આવ્યો છે તે.

મં—(શાકની ઝોળી ભોંયપર ફેંકી) ખમ્મા માડીને ! આપા બીચારા છ દહાડા તો ગદ્દા વહિતર કરે; અને સાતમે દહાડે તમારા ખમ્પ-રમાં (ખડખડ હસે છે).

રેં—(દાંત કચકચાવી) ક્યાંથી પાછો તું આવ્યો ?

મં—(તદ્દન નિર્દોષ બની અને આપ તરફ આંખ મારીને) બબ્બર-માંથી—

રેં—આપ દીકરા શું આંખમીચામણી કરો છો ? તેથી કાંઈ તારું વળવાનું નથી, (કઠોડા સામું જોયું) એ દામોદર દેવાળીયાની દીકરી મારા ધરમાં નહિ—નહિ ને નહિ; સાડી સત્તર વાર નહિ.

વાં—(ધીમે ધાંટે) મગન !

મં—(જરા ગાંભીર્યથી) કેમ બાપા.....

વાં—(ઘણીજ દયામણી રીતે) તારી બા ના કહે છે ત્યારે શું કામ હઠ લે છે ?

મં—બાપા ! બાના કહેવામાં તે કાંઈ ઢંગ છે ?

રેં—(સ્વગત) ઢંગવાળાનું પુછકું ન જોયું હોય તો.

મં—(રેવા તરફ ફરીને) પુંછડાં તરફથી ઉપકાર—(શેઠને) હું કહું છું કે છોકરી જુઓ તો ખરા—

રેં—મોટી ચૈદ વર્ષની હેડબા—

મં—જરા જન્માક્ષર તો મેળવો—

રેં—મુવો ક્યાંયથી ખોટા કરાવી લાવશે.

મં—(ગાંભીર્યથી) હું મરી જઈશ પછી જન્માક્ષર ક્યાંથી કરાવીશ ? મારે તો જીવતાં જીવત એ છોકરીને પરણવી છે. (ગાતા રાગમાં) જીવતો નર ભદ્રા પામશે, કેમ માજી સાહેબ ? (કચકચારી વગાડે છે; બાપને) બાપા ! ત્યારે જોશી કાકાને એક દહાડો બોલાવો તો ખરા.

વા૦—(ગરીબાઈથી શેઠાણી તરફ જોતાં) મે-કું—

ર૦—મરે તમારી મે-કું. ફોડોની તમારી નજરમાં આવે તેમ પણ મારે એ છોકરી નહિજ જોઈએ તે નહિજ. આકાશ ને પાતાળ લલેને એક થાય.

મ૦—આ પેલાં એક થતાં દેખાય (બારી સામું આંગળી કરી).

ર૦—એસ ચીબાવલા ! (કહી શાક સમારવા માંડે છે).

મ૦—હા ! આ બેડો. બાપા ! તમે જોશી કાકાને ઘેર જાઓ; ને હું જઈ જન્માક્ષર લેવા (શેઠ ઉઠવાની તૈયારી કરે છે).

ર૦—જય ક્યાં ? રજા હોય ત્યારે પણ લટકે શું ? અમે એ ઘડી બોલીએ એસીએ પણ નહિ.

વા૦—ના, ના, (જરાક ઉઠતાં).

ર૦—ના ને હા (સત્તાથી) બેસી રહો બેઠા છો ત્યાં (ડબ દબ શેઠ પાછા ખુરશીમાં પડે છે) રખડ રખડ કેટલું કરવાનું ?

મ૦—(ઠટે પેટે) પગ થાકે ત્યાં સુધી (કહી પોતાના પગ પાંપાળે છે) બાપા ! પેલી જરા ચોપડી આપોની. હવે તો પરીક્ષા પાસે આવી છે.

વા૦—(ખુરશી પરથી ઉઠી ગોખલામાંથી મગનની ચોપડી આપે છે ને વિચારમાં “ ગુજરાતી ” હાથમાં ફેરવે છે).

મ૦—બાપા ! ચાલો આપણે એક દહાડો ઘોડખંદર જઈએ.

વા૦—(રેવા તરફ જોતાં) હા !

ર૦—શું કપાલ ! ઘોડખંદર ને ગધેડાખંદર-મારે કંઈ જવું નથી.

વા૦—(નીસાસો મુકી) નારે દીકરા ! એવી અમળી જગાએ કંઈ નથી. કેટલું આણું છે ?

મ૦—બોરીવેલીથી ચાર માઇલ. એક દહાડો હું તમને લઈ જઈશ.

ર૦—એને લઈ જાય શું ?

મં—ત્યારે એ મને લઈ જશે (કહી ધીમેથી ભીંતે અડેલી ચોપડી ઉઘાડે છે) હુ યુ સી ?

વાં—(એકદમ માથું ખજવાળતા અટકી પડે છે; તેમની નજર “ગુજરાતી” ના એક લેખ ઉપર પડે છે; ધીમેથી વાંચે છે. “ગુલમમાંથી છુટી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો બેદુન્યમે કરેલો મહા પ્રયત્ન.” શેઠ નિસાસો મુકે છે; અને રેવા સામું જોતાં જોતાં ખીંટી પાસે જઈ આગલે દિવસે પહે-રેલા ધોતીયાનું વિંટી મુકેલું પીલ્લું ઉતારે છે.)

રેં—એ શું કરો છો !

વાં—(ધોતીઉં પાછું મુકતાં) બહાર જવાનું ધોતીયું પહેરું છું.

મં—બાપા ! હા હા ! જરા લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન કરી આવો એટલે જરા હવા સ્વચ્છ થઈ જાય.

રેં—શું અહિંયાં તે કાંઈ મરડીના ઉંદરો પડ્યા છે ?

મં—(ચોપડીમાં મોઢું ઘાલીને) ના. માત્રાનો કોપ થયો છે.

રેં—નથી જવું બહાર.

વાં—(હિંમતથી) મારે કામ છે.

રેં—રવિવારે ક્યા ચુલામાં ?

વાં—શેઠને ઘેર. (જરા ગળું ખંખારી) ઓશીસનું કામ છે.

રેં—કોઈ અડવાડીયામાં એક દહાડો પણ જપીને ઠરવા નથી દેતા તો,

મં—(ચોપડીમાંથી ડોકું કહાડી) તદન વાત બરાબર છે.

વાં—(ચપચપ ધોતીયું પહેરતાં) શેઠને ઘેર વાર પણ લાગે. દોટ ને ટાપી પહેરીને)

રેં—એવું હોય તો સુધ ગઈ નોકરી.

મ૦—અને જાગી ઉઠે ભૂખમરો. બાપા હં—(કહી બારણા તરફ આંખ કરે છે.)

વા૦—(બારણામાં અડધા ઉભા રહી) હું મોડો આવું તો વાટ નહિં જોશો.

ર૦—ના! ખબરદાર મોડા આવ્યા તો (વાવા શેઠ ઝપાટાખંધ દાદર તરફ જાય છે) અરે, અરે, ઓ મગન! તારા બાપાને બોલાવ તો.

મ૦—(કંટે પેટે) બાપા પહોંચી ગયા.

ર૦—ઉઠની અકમી!

મ૦—(ધીમેથી ઉઠતાં) બાપા તો ગયા માણ! એ તો (તાન મારી) “ઉડ્ડન પંખેઈ જલે તેરા ધામ.” ચાલો હવે બંદા સાકરભાઈની ખોલીમાં વાંચવા જાય છે. (ધીમે અવાજે) (મગન ચોપડી લઈ પડોશની ખોલીમાં જાય છે) ઉર્ફે ગંગામાસીને ઘેર.

ર૦—ટળો. બાપ ને દીકરો એક જોડાના મન્યા છે તો.

અંક બીજો.

[સ્થળ ચર્ચગેટ સ્ટેશનની સામેનો દરીયો; સમય એક કલાક પછી. આગગાડીની રેલ ઓળંગી વાવાશેઠ દરીયાપર આવતા જણાય છે. સામે બાસ્ટીપર એક જુદો પારસી ચોપડી વાંચે છે.]

વાવાશેઠ પહેલાં તે જુદા સામું જુએ છે; પછી આગગાડી સામું, દરીયા સામું અને છેલ્લે આકાશ સામું જુએ છે; આખરે નિસાસા મુકે છે.]

વાવા—હાઈજી! શું સરસ બધું લાગે છે (ફરીથી નીરાંતનો નિસાસો મુકી) બેલજીયમે સ્વાતંત્ર્ય માટે ધસારો કર્યો; તેવો જ મેં કર્યો. (કોટનાં બોરીયાં કહાડતાં) સ્વાતંત્ર્ય! અજબ જેવી ચીજ છે. શું તેનું સુખ! બોરીયાં કહાડી ઉંચા નીચા હાથ હલાવે છે) ખરી વાત છે. નહિં તો હજારો લોકો તેની પાછળ જનમાલ શ માટે આપવા તૈયાર થાય? (હસીને)

આજે મેં પણ હદવાળી. શું નાહો? શેઠાણી પણ બેલ બેલ કરતાં રહ્યાં (કેવો નીચો શ્વાસ લઇ) આવું સ્વાતંત્ર્ય તેજ સુખ! (જરા નરકોરા ચડાવી) આપણા લોકોને સ્વાતંત્ર્યની કિંમત જ નથી; નહિં તો મારી માફક આમ નીકળે નહિં? (ચારે બાજુએ જોઈ, પાછડી કહાડી નાંખે છે) સ્વાતંત્ર્ય! તારાપર હું આજે શીદા છું (જરા ખંધાઈથી હસીને) આજે મેં જખરો હાથ ખતાવ્યો. શેઠાણીને પણ તોઆ પોકરાવી. (ભૂલેશ્વરની દિશા તરફ જોઈ) એ સમજે શું એના મનમાં? પણ હવે કરું શું? (વિચારમાં સ્ટેશનના દરવાજા તરફ આવતાં) કોઈ જોશે તો કહેશે શું? કોઈ ગાંડો તો નહિં ધારે? કોઈને ત્યાં જઈ? કોને ત્યાં? પેલો જોશી તો ધર-કુકડી છે. (હિંમતથી છાતી ધ્રુલાવતાં) ઠીક લાવ આ આસ્ત્રીપર બેસું— નહિં રે, આજે તો સ્વાતંત્ર્ય—બસ બીજા વાત જ નહિં. આ પથરાપર જ બેસું (સામેના પથરાપર મહામુશ્કેલીએ ચડે છે. તેનાપર પલાંડી વાળીને બેસે છે; અને પાસે પાછડી મુકે છે.) ‘હા, એક કામ કરું. અહિંયાથી ગાડીમાં બેસી અંધેરી જઈ, અંધેરીથી પાછો ચર્નારિડ (ખડખડ હસે છે) શું મળહ! (વિચાર કરતાં) પણ પૈસાનું શું? શેઠાણી—(એકદમ પગ-પર હાથ ઠોકી) હા. ગળવામાં ઓરીસના પૈસા છે. જખ મારે છે ચાર! (આસપાસ જોઈ) સારું છે કે આજુબાજુ કોઈ છે નહિં. નહિ તો મને ગાંડો જ ગણે (પાછી છાતી કહાડી) અરે જાઓજી! કોઈના આપના દબેલા છીએ? ઓહોહો! કેટલે વર્ષે આવી મળહ પડી (વિચાર કરીને) મગનની બા આવી ત્યારથી ત્રીશક વર્ષ થયાં. કાંઈ વર્ષ જતાં વાર લાગે છે. પણ આટલે વર્ષે પણ નાના છોકરા જેવો મારો સ્વભાવ છે તે આજે જણ્યું. હાસ્તો! નાના છોકરાનું સ્વાતંત્ર્ય તેજ ખરું સ્વાતંત્ર્ય. (જરા મોં મલકાવીને) મારું ચાલે તો દરીયામાં જખજખીયાં કરવા જઈ (એટલામાં એક અંગ્રેજની છોકરી હાથમાં નાનાં છોકરાંને રમવાનો પાવડો અને ડોલ લઈ જાય છે). આહાહા! શું સુખ! હું નાનો હતો ત્યારે પણ વરસાદનાં દહાડામાં કેવો ઝીલીયોઝીલ કરવા જતો હતો (નીરાંતે હસે છે.) માણસે આલ-ચેષ્ટા પણ કરવી જોઈએ. નહિં તો સ્વભાવ ખગડે. પેલો ધીરજરામ તદ્દન

ધરડો થઈ ગયો છે. પણ મારું મન તો તેવું ને તેવું જ છે. [દુર બેઠી બેઠી પેલી અંગ્રેજની છોકરી રેતીમાં રમે છે તે જુવે છે, એક ગાડી આવે છે. ગભરાઈને પાઘડી પહેરી લે છે અને ડાઘા થઈ જોઈ રહે છે. ગાડી આવે છે અને સ્ટેશનની સામે ઉભી રહે છે. તેમાંથી એક ચૌદેક વર્ષની છોકરી ઉતરે છે. તે દેખાવે અને કપડે સાદી છે; તેના હાથમાં ચોપડીઓનું દફતર છે.]

છોકરી—મોતી (ગાડીવાળાને) ગાડી લઈ જા.

ગાડી—વારૂ બહેન (ગાડીવાળો ગાડી ફેરવી લઈ જાય છે. છોકરી ઝપટાબંધ સ્ટેશનમાં જાય છે; અને પાછી આવી પગથીયાપર ઉભી રહે છે. શેઠ એકી ટશે જોઈ રહે છે).

છોકરી—(સ્વગત) લોકલ તો ચાલી ગઈ. હવે નકામા કલાક ખેસવું પડશે) ચારે તરફ જુએ છે, અને વાવા શેઠપર નજર પડતાં જરાક હસે છે. હરકત નહિ, કાકા છે તો, (કુદતી કુદતી પગથીયાં ઉતરી શેઠની સામે આવે છે) કેમ કાકા?

વાં—(વિસ્મય પામી જોઈ રહે છે).

છાં—કાકા! કેમ છો?

વાં—(જરા ગભરાઈને આસપાસ જુવે છે) સારો છું.

છાં—ક્યાં ચલાવ્યું? કે અમથા ફરવાજ આવ્યા છો?

વાં—(જરાક લાલ બની) અમથો-અધેરી જવું છે.

છાં—(હસીને) ચાલો ત્યારે. મારે પણ ત્યાંજ જવું છે. ક્યાં રહો છો?

વાં—(જરાક હસીને) બૂલેશ્વર.

છાં—(હાથ લંબાવી) કાકા! હાથ આપો તો. હું પણ તમારી પાસે ખેસું.

વાં—(પહેલાં ગભરાય છે. પછી ચારે બાજુ કોઈને નહિં જોતાં હાથ આપે છે.) જોજો.

છાં—(છોકરી હાથ ઝાલીને ચડી જાય છે ને રૂમાલ પાથરી તે ઉપર બેસે છે.) ગલરાશો નહિં. વાડ તમે અંધેરીમાં ક્યાં જવાના?

વાં—(તેનું મોઢું મલક્યા કરે છે.) અંધેરીમાં (હાથ પહોળા કરીને) કાઢને ત્યાં નહિં. માત્ર ફરવા.

છાં—(આંખો જરા ફાડીને) ઓત તમારી. ત્યારે ખાશો ક્યારે?

વાં—(હિંમત બતાવવા માથું ધુણાવી) તેની મને પરવા નથી. હું આવી રીતે ફરવું બહુ અગત્યનું ધારું છું.

છાં—ભુખ્યા રહીને (ખડખડ હસી પડી) તમે જખરા છો. શા માટે?

વાં—(હિંમતથી) આપણા સ્વભાવમાં સ્વાતંત્ર્યનો શુભ વધારવા (આસપાસ જોઈ) ભુખ્યાની ! આપણા લોકોને મળહ કરતાં આવડતી નથી. તેથી તેમનાં મન ને શરીર સંકુચિત થઈ જાય છે. માટે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે થોડે થોડે દહાડે બસ આમ નીકળવું ને આનંદ કરવો.

છાં—[ખડખડ હસીને] અરે કાકા ! તમે તો મોટા પંડિત છો.

વાં—[જરા વહેંચતી જોઈને] મશ્કરી કરો છો ?

છાં—[કૃત્રિમ ગંભીરતાથી]. જાઓ જાઓ. અમારા માસ્તર પણ એવુંજ કહેતા હતા.

વાં—ત્યારે ? એ તો હમણાં મને બહુી પુરસદ નથી મળતી; નહિં તો પહેલાં તો હું-હું શું કહું ? કાંઈ ને કાંઈ બસ વાંચીજ નાંખતો.

છાં—અરે વાહરે કાકા વાહ ! કાકા ! આમ બેસી રહીયે તો શું મળહ પડે ?

વાં—ત્યારે ?

છાં—ચાલો દરીયાપર—નીચે રેતીમાં બેસી મળહ કરીયે.

વાં—[જરા ગલરાઈ] નીચે.

છાં—ત્યાર વખત ખરેખરે સ્વાતંત્ર્ય કેમ આવે ?

વા૦—[હિંમત કરી] ચાલો ત્યારે [બંને જણ ઉઠે છે ને દરીયાપર ઉતરે છે; એટલામાં શેઠની પાધડી ઉડી જાય છે.]

છો૦—કાકા તમારો ડબ્બો ચાલ્યો કુલાખા. પકડો! પકડો! [શેઠ દોડે છે; આગળ પવનના બેરથી પાધડી ગયે છે, પાછળ પેલી છોકરી ચાલે છે.]

વા૦—[હાંસી જતાં] મારી પાધડી—ઓ—હો—

છો૦—[હસ્તી હસ્તી] દોડો—નહિ તો ગઈ.

વા૦—ઓ બહેન [શ્વાસ ભરાઈ જતાં] પ—ક—ડ. [કહી શ્વાસે ભરાઈ ખેસી જાય છે.]

છો૦—ઓ કાકા! [કહી દોડતી દોડતી જઈ પાધડી પકડી લાવે છે. તેનું હસવું માતું નથી. શેઠનો શ્વાસ માતો નથી આખરે છોકરીના હસવાથી કાકાનું મોં મલકે છે, મોં ફાટે છે—તેમાંથી પણ ખડખડ હસવાનો પ્રતિધ્વની નીકળે છે.]

વા૦—[મોઢું લાલચોળ થઈ જતાં] શું મગ્નહ પડે છે?

છો૦—બુવો! કાઈ દહાડો પડી હતી?

વા૦—[જરા ગંભીર થઈ] પણ આપણી લોકલ ચાલી.

છો૦—જવા દો—બીજી આવશે.

વા૦—તમારા બાપા નહિં વટે?

છો૦—[ફરીથી હસતાં] મારા બાપા તો ક્યારના મરી ગયા છે. ને મારી જીને તો હું બાર વાગે પાછી આવવાનું કહી આવી છું, ચાલો હવે ડબ્બો કહાડીને લાકડી પર બેરવો [કહી શેઠની લાકડી રેતીમાં ખેસે છે.]

વા૦—[તે પ્રમાણે કરતાં] આજે હું બહુ દોડ્યો.

છો૦—શું કપાલ! આથી તો હું દશ ઘણું વધારે દોડું છું. હવે તમારા બૂટ છોડો [જરા આંખ મીચામણું કરે છે.]

વા૦—કેમ? . .

છાં—ખબર નથી ! હત્તમારી. હવે તમારું ઝાડ રોપું.

વાં—[વિસ્મય પામી] મારું ઝાડ !

છાં—[ખડખડ હસીને] હા. ચાલો તમે રેતીમાં ખાડો કરવા માંડો. પછી દેખાડું [બન્ને જણુ ઝપાટાબધ હાથ વતી રેતી કહાડી ખાડો કરે છે] હજી ઉડો.

વાં—[હાંફતાં] પણ આતું કરવું છે શું ?

છાં—જરા દમ તો ખાઓ. ચાલો. આટલો ખાડો ચાલશે. હવે અંદર તમારા પગ મુકીને ઉભા રહો.

વાં—[હસીને] અરે સાબાશ રે [શેઠ અંદર ઉભા રહે છે; અને છોકરી પાછો ખાડો પુરી દે છે. અને શેઠના પગની આસપાસ રેતીનો ટેકરો કરે છે.]

છાં—[આંધે જઈને નીહાળીને] વાહ શું સરસ ઝાડ. ચાલો હવે આંખો મીંચી એટલે તમને પુલ આવશે.

વાં—[હસતાં] મને પુલ !

છાં—હા, હું દશ કહું ત્યાં કુધી આંખો મીંચજો, જો જો હોં [શેઠ આંખ મીંચે છે; છોકરી એક, બે, ત્રણ ગણતી શેઠની પાધડી, ડગલો ને લાકડી લઈ, ચાલતી થાય છે] સાત-આઠ-નવ-દશ આંખો ઉઘાડજો. [શેઠ આંખ ઉઘાડે છે] ચાલો સાહેબજી ! હવે રામ રામ [ડગલો પાધડી લઈ દોડવા માંડે છે.]

વાં—[ગભરાટમાં ધ્રુમ મારી] અરે-ઓ બહેન-અરે મારી પાધડી-ધેર કેમ જઈશ [રેતીમાંથી પગ મહામુશ્કેલીએ કહાડતા] ઓ [દોડે છે: આગળ છોકરી દોડે છે. આખરે ઓવારા પર આવી છોકરી હસતી હસતી એસી જાય છે. પાછળ શેઠ હાંફતા હાંફતા આવે છે] ઓ-ઓ-આ શું કરો છો ?

છાં—(ગાંભીર્યથી) મળહ ! અહિંયાં. એસો અહિંમાં લો ડગલો પહેરો.

વાં—(એસી જમને) તમે મને દોડાવી માર્યાં.

છાં—(પાછી હસીને) પણ કેવી મળહ ! લો પાઘડી પહેરો.

વાં—(પરસેવો લુછી હસતાં હસતાં) જહુજ સરસ ! શું ગમ્મત.

છાં—ચાલો ઉઠો. પેલી ખીજી લોકલ કોલાખાથી નીકળી.

વાં—(સંતોષ પામીને) ચાલો હવે હું તો મારે ઘેર જમશ.

છાં—(આંખો નચાવી) અરે એમ શું કાકા ! મારા સમ ! અંધેરી તો ચાલો.

વાં—ના ના—મોડું—(ટાવર સામું જોઈ.)

છાં—અરે પણ તમારા હંમેશના રીવાજ મુજબ ગાડીમાં તો ચાલો; પછી થઈ રહેશે.

વાં—ના.

છાં—(હસતી હસતી) મારા સમ ના પાડો તો [શેઠને આંગળી વતી ઘસડે છે; શેઠ ગભરાતા ગભરાતા આસપાસ જુવે છે. આખરે બંને કપડાં પરની રેતી ખંખેરતાં સ્ટેશનપર જાય છે].

અંક ત્રીજો.

[સ્થળ—અંધેરીના એક બંગલાનો વાડો. તેમાં આંધેલી નાની ઓરડી. એના ઓટલા પર હિંચકા ખાતાં ગંગા અને મગન. ગંગા સાઠ વર્ષની, જાડી, નિર્દોષમુખી વિધવા. તેનું મોડું રકું રકું થયા કરતું; મગન ગરીબ ગાય જેવો બની ઉંચું ડોકું કરી બેઠેલો].

ગં—ના. બાપુ—ના.

મં—પણ જન્માક્ષર આપવામાં તમારું જય છે શું?

ગં—[ગળગળી ખની] ના. મારી ખીચારી રાધાને મારે કુવામાં નથી નાખવી તો. મારી માબાપ વગરની—[છેડા વતી આંસુ લુછે છે] અત્યારે મારી જમની જીવતી હોય તો વાત જુદી. એને કપાતર સાસુને હાથે કેમ ચડવા દઉં?

મં—પણ હું છું ને?

ગં—(લાંબા હાથ કરી) ના વહુ થઈ, તે અરધી સાસુની અને અરધી વરની મારી જમનીના બાપા ગમે તેવા સારા હતા. પણ મારી સાસુ—

મં—ગંગા માસી! તમે નહિં માનો?

ગં—ના....મારી સાસુ—

મં—(હિંચકાના કડાં સામું જોઈ અને ઘાંટો કહાડીને) પ્રભુ! ભોગ છે—

ગં—(ચમકીને) શું છે?

મં—(દયાજનક અવાજ કહાડી) મારા નસીબમાં સુખ જ નથી. બાને સમજાવી ત્યારે ગંગા માસી વાંકાં થયાં.

ગં—પણ તારી મા—

મં—[ગળગળો અવાજ કહાડી] હા. તમારે તો તેને કન્યા આપવી છે એટલે વાત જ શી કરવી? તમે કહો છો ના એટલે બસ—

ગં—[ગભરાઈને] ના બા ના—

મં—નહિં બસ. [હિંચકા પરથી ઉભો થઈ જાય છે. આકાશ સામું જોઈને] બસ-હવે-જોઈ લઈશ—

ગં—[તેનો હાથ પકડી] દીકરા—

મં—[હાથ છોડાવી] નહિં બસ હવે [ગંભીર અર્થ સૂચવી ડોકું ધુણાવે છે, અને ડગલું ભર્યા વિના જવાનો ધરાદો દશાવે છે].

ગં—[સ્વગત] હાય હાય ! દરીયામાં ઝંપલાવશે કે શું ? [મગનને]
ઓ-ભાઈ—

મ—[પગ ઠોકી, નીસાસો મુકી]-નહિં' બસ [એક ડગલું આગળ
ભરે છે અને રૂમાલ કહાડી મોઢે ધરે છે].

ગં—દીકરા ! જોઈએ તો જન્મભક્ષર લઈ જા—

મ—[રડતે રાગે] નહિં હવે મારે કાંઈ નહિં' જોઈએ. પાછા તમે
આજે જન્મભક્ષર આપો, ને કાલે મળે ત્યારે પાછું ' મારી રાધાને આમ ને
મારી રાધાને તેમ.' [આકાશ તરફ જોઈ, નિસાસો મુકે છે] બધો સંસારજ
અસાર છે.

ગં—[છેક ગભરાઈ જઈને, આંખમાં આંસુ સાથે] ના ભાઈ ના.
તું ખેસ. તું આમ નહિં' કર. આટલી ઉમ્મરે તને વેરાગ તે હોય ?

મ—[સ્વગત] સાબાશ મારા વૈરાગ્ય [ગંગાને] માસી ! શું કહું
ધણી વખત એવું થાય છે કે બસ-સંસાર છોડી દઉં-નાસી જઉં-આવો બની
જઉં-રાખોડી ચોળી નાખું—

ગં—દીકરા ! દીકરા ! આવા આવા વિચાર નહિં' કરીએ. લે આ
પેલી રાધા આવે. જા અંદર પેલું ભંડારીયું છેની-તેના ઉપલા ખાનામાં
જન્મભક્ષર છે.

મ—[બહાર રસ્તા તરફ જોઈને, સ્વગત] હવે ખેડો પાર. [અંદર
જાય છે. રાધા દોડતી દોડતી આવે છે, અને પાછળ વાવાશેઠ વાડાના ખાર-
બુમાં પેસતા દેખાય છે.]

રા—જી ! જી !

ગં—કેમ દીકરા ?

રા—[હાંફતાં હાંફતાં] જી ! આજે તો કાંઈ મજાહ ! દરીયાપરથી
આ કાકાને ઉપાડી લાવી.

ગં—[નીરાંતે હસતાં] કેવું છે ?

રા૦—અરે એવું સરસ નંગ છે—વીંટીમાં જડવા જેવું. [વાવાશેઠ આવી પહોંચે છે] કાકા આવો આ મારાં જી !

વા૦—[ધણાજ હર્ષથી] કેમ માણ ! સારાં તો ખરાં ?

ગ૦—આવો લાઇ આવો. [હિંચકાપર શેઠને જગ્યા આપી, હસતાં હસતાં સામે બોંય પર જઈ બેસે છે.]

રા૦—જી ! અમે ચચગેટથી સાથે આવ્યાં. મેં કહ્યું કે મારે જીને મળ્યા વિના નહિં ચાલે.

ગ૦—હા લાઈ સારું કર્યું. [આંખ પર હાથ રાખીને] લાઈ ! તમને મેં ક્યાંઈ જોયા છે.

વા૦—[મ્હોં મલકાવીને] હેં ! હશે—માણ ! તમારી છોકરી—અં.—

ગ૦—[એકદમ ઓળખીને] કાણુ ? તમે રણુછોક શેઠના વાવાલાઇ [રાધાને] છોકરી ચહા મુક. [રાધા બીજી ઓરડીમાં જાય છે.]

વા૦—[એકદમ ચમકીને] હેં ! તમે મને ક્યાંથી ઓળખો ?

ગ૦—અરે વાહ ! હું ને તમારી મા તો સાથે સાથે રમતાં. હું કેમ નહિં ઓળખું ? મારી રાધાના આપાને ત્યાં તમે આવતા હતા.

વા૦—[માથું ખજવાળતાં] હા—કાંઈ યાદ આવે છે. રાધાના આપ—શું કરતા હતા ?

ગ૦—અરે વાહ ! એટલામાં લુટી ગયા ? બીચારા દામોદરદાસને કાણુ ઓળખે ? [નીસાસો નાખી]

વા૦—[ગભરાઇને] હેં ! શું રાધા દામોદર દેવા—અં—દેસાઇની છોકરી ?

ગ૦—હા. ને હું એની સાસુ ગંગા.

વા૦—[જાસીયું કરી] હા—હા—હા—હવે યાદ આવ્યું. [સ્વગત] મગનની આ જાણુશે તો ? [ગંગાને] હું તો દામોદર—દેસાઇનો દોસ્તદાર થતો હતો.

ગં—હાસ્તો. સાઈં થયું કે તમે આવ્યા. [સ્વગત] રાધાને જોવાજ આવ્યા હશે. [શેઠને] શેઠ! [જરા હસીને] તમારા જેવા દોસ્તદાર તો થોડાજ હોય. રાધાના બાપાએ દેવાળું કહાડ્યું ત્યારથી અમારે ત્યાં તો કાંઈ સાઈં માણસ આવતુંજ નથી.

વા—જુવોની માણ! બધાં માણસો કાંઈ સરખાં હોય?

મ—[બારણામાંથી બહાર આવતાં ચમકે છે, અને કાંઈ જુવે તે પહેલાં પાછો હઠે છે. [સ્વગત] માર્યા દાર! આમની ક્યાં પધરામણી થઈ. [જરા હસીને] જરૂર બાપા રાધાને જોવા આવ્યા હશે. શું ડોસો હેતાળ છે? ચાલ મારું અહિંયા કામ નહિં [પાછો અંદર ભરાઈ જાય છે.]

ગં—દીકરી! પેલો મુઝો વિલાયતી ચુલો ચેતાવની. [શેઠને] વાવા શેઠ! શું જમાનો બદલાય છે? આ મુઝા ચુલા તો જુવો.

વા—હા. માણ! એ વાત જ જવા દોની. ક્યાં આપણો જમાનો ને ક્યાં આ.

ગં—[સ્વગત] લાવની એનીજ પાસે વાત કઢાવું. [શેઠને] આ આપણા વખતમાં હોય તો આટલી છોકરી આમ ફરતી હોય?

વા—[મોઢામાં પાણી લાવીને] અરે રામરામ કરો. ક્યારનીએ કાંઈ સારે ઘેર બેઠી હોય. આને ક્યારે પરણાવવાનાં છે?

ગં—પ્રભુ જણે. [સ્વગત] લાવ, દાણો ચાંપી જોઈ. (શેઠને) ન્યાતમાં વરજ ક્યાં છે?

વા—[સ્વગત] હવે આ મગનીયાનું કાંઈ કરવું જોઈએ. મારો દીકરો છોકરી તો ઠીક શોધી લાવ્યો છે. એ નહિં પરણે તો હું બીજાવાર—[હુઆપથી આંખો પટપટાવીને મોટેથી] માણ તેનું એક કારણ છે.

ગં—શું કારણ?

વા—[સ્વગત] હું બીજાવાર બેરી કરું તો શેઠાણી ઝેરજ ખાય તો [મોટેથી] માણ! પહેલાંના વખતમાં લોકો ડાહ્યા હતા.

ગં—હા ભાઈ! તે તો ખરું. પણ કેવી રીતે?

વાં—[સ્વગત] હીક છે. હું પણ એક તાલ કરું. મગનને કન્યાએ મળશે ને એની મા પાધરી થશે. એ પણ સ્વતંત્રતા માટે ધસારોજ છેને. (મોટેથી) માજી! પહેલાંના વખતમાં પૈસાદારો એક પર બીજા પરજીતર લાવતા. હવે તો અધા થઈ ગયા છે સુધારાનાં ડીયકાં! કહે છે કે બીજા લાવે તો તે દુઃખી થાય.

ગં—[ડોકું ધુણાવી] અરે રામ રામ કરો. મારી જમનીના આપાએ ત્રણ ઐરી કરી હતી. અમે તો કાંઈએ દુઃખી નહોતાં.

વાં—(જરા હર્ષમાં હાથ બસી) અરે લોકોને અમથી ચામોદી સુઝે છે. શા માટે રાધાને કોઈ ડાહ્યા-શાણા-(મ્હોં મલકાવી) દરેલ વરને નથી આપતાં? કોઈ બહુ ઘરડો નહિં, બહુ જીવાન નહિં. તમારી અધાની અરદાસ્ત લે એવો—

ગં—(ઘણો ઉંડો વિચાર કરીને) મને એ તો સુઝ્યુંજ નહિં. તમે હોંશીયાર ખરા!

વાં—(હસતાં હસતાં મુઠ પર હાથ ફેરવી) ગમે તેવો પણ હું પુખ્ત ઉમ-ઉ-વિચારનો માણસને.

ગં—એવો કોઈ વર હોય તો કહેજો. મારી નજરે તો કોઈ ચડતો નથી.

વાં—જરૂર માજી! જરૂર દામોદર દે-દેસાઈની છોકરી તો હું મારી દીકરી સમજું છું. મને તમારા ઘરનોજ સમજાજો.

ગં—સારું થયું ભાઈ તમે મળ્યા તો. મને તો નીરાંત થઈ (સ્વગત) ચેલા છોકરાને ના કહી દમશ. એના આપનોજ વિચાર નહિં ત્યારે મારે શું? છોકરો કાણુ જાણુ કેવોએ હશે. (રાધા ચહા લઈ દાખલ થાય છે અને શેઠને આપે છે) જો દીકરી! આ તો તારા આપના દોસ્તદાર થાય. એટા! (હસીને) તારે માટે વર શોધવાનું કામ તો મેં એમનેજ સોંપી દીધું.

રાધા—[અડખડ હસીને. જીને બહુ ઉતાવળ છે તો (સ્વગત) ચાલો નીરાંત થઈ.

ગં—(સ્વગત) દીકરી પણ ચીખાવલી છે તો. (શેઠને) એ બાલક બીચારી શું સમજે?

વા—ખરી વાત! (ચહા પુરી કરી) ચાલો ત્યારે માણ! હવે રૂન લઉં? રાધા! આવજો હોં.

ગં—(ઉડીને વળાવા નય છે) આવજો હોં ભાઈ! (શેઠને ગંગા માસી વાત કરતા નય છે. રાધા અંદરના ખંડમાં ખુણામાં લપાઈ રહેલા મગનનો હાથ પકડી લઈ આવે છે. રાધા હસે છે, મગન રડવા જેવો થઈ રહેલો હોય છે).

રા—કેવી મગ્નહ—

મ—કેવી મહોકાણુ—

રા—કેમ?

મ—કેમ શું? આ ડોસાએ તો ડાટ વાળ્યો.

રા—(ગભરાઈને) કેમ? ઉલટું સાઈં થયું.

મ—શું કપાળ સાઈં થયું? ડોસાએ તો પોતાનું કામ કહાડી લીધું.

રા—કેવી રીતે?

મ—એ તો તને પોતે પરણવા માંગે છે.

રા—હેં! હેં!

મ—હા! તારી ડોસીએ પણ આપણને જનાવ્યાં. તેણે પણ તને ઘરડા વરને આપવાનું કણલ કયું.

રા—શું કહો છો?

મ—[ચીડાઈને] તારું ને મારું માયું.

રા—[ગભરાઈને] હાય હાય! શું થશે?

મ—જોઈએ! હજુ અમારાં અંબા ભવાની છે તો. હું પછી મળીશ.

રા—પણ જીને તો મળો.

મં—શું મરવા ? હવે રજુચકે વિનિયોગ : [મગન અંદર જઈ પાછલી બારીએથી જતો રહે છે. બીજા તરફથી મંગા આવે છે.]

ગં—છોકરી ! પેલો મગનીયો ક્યાં ગયો ?

રાં—કેમ જી !

ગં—એ અહિયાં બહુ પલકયો છે હોં ! મને એનું મોઢું નથી ગમતું. [રાધા મીઠનજમાં ધુરકે છે. ગંગા અંદર જાય છે. પાછળ રાધા ડોળા કહાડતી જાય છે.]

અંક ચોથો.

[સમય—રાતના નવ, સ્થલ-વાવાશેઠનું ઘર. જમી, પરવારી મલકાતું મોઢું મહા મહેનતે ગંભીર રાખી, વાવાશેઠ પોતાની ઓરડી, જેને દિવાનખાનાની શોભા આપવામાં આવે છે તેમાં ફરતા દેખાય છે.]

વાં—[હસીને સ્વગત] શું ગમ્મત ! [હાથ ધસીને] શેઠાણીને કહીયે કે આવી જઓ ! વાહરે વાહ ! રસ્તો પણ ઠીક જડયો. હવે શેઠાણી ઠંડાં ગાર થઈ જવાનાં [પેટે હાથ ફેરવી] હું પણ જબરો તો ખરો. [હસતાં] મારી અક્કલે પણ હદ કરી. સ્વતંત્રતાનો શો પ્રતાપ ! [બારણું કાઢી બહારથી ઠોકે છે] આ ધીરજરામ આવ્યા કે શું ? [બારણું ઉઘાડે છે. ધીરજરામ જોશી સુકકો, ઉંચો, મોટી આંખોનો અને લાંબા નાકનો પુરુષ; વર્ષે પચાસ; પહેરવેશ ચીથરે હાલ. તે દાખલ થાય છે ને જોડા કહાડી આગળ આવે છે. શેઠ તેનો ખભો થાય છે.]

વાં—કેમ દોસ્ત ?

ધીં—[ચમકીને શેઠની સામું જોઈ રહે છે] હેં—

વાં—[આંખ મીચામણા કરી] હા.

ધીં—કેમ આજે તો કાંઈ ચમ્પો છે ?

વાં—આજે ગમ્મત છે. [ખડખડાટ હસે છે.]

ધીં—[વધારે વિસ્મય પામી] કેમ શેઠ! તને થયું છે શું? કાંઈ ભાંગ પીધી છે કે શું?

વાં—[હસીને]—કાંઈક એવુંજ છે.

ધીં—શા માટે?

વાં—સ્વાતંત્ર્ય માટે બેઠ્ઠીયમનો ધસારો. શું સમજે છે? જો હવે તું બરોબર ચાલજે. તારા પર બધો આધાર છે.

ધીં—કેમ? કેમ? છે શું?

વાં—જો અલ્યા! આજે રંગ રાખવાનો છે. આ તારી ભાભી-મગનીયાની આ છે ને—

ધીં—[ચકિત થઈ] હા—

વાં—તે રોજ મારો જીવડો લે છે. હવે આજે હું એનો જીવડો લેવાનો છું.

ધીં—અરે શેઠ! તારામાં આટલી હિંમત ક્યાંથી આવી?

વાં—દોસ્ત! સ્વતંત્રતા.

ધીં—ઝા! ઝા! પણ મારે શું કરવાનું છે?

વાં—[ધીમેથી] જો! એક કન્યાના જન્મ-માક્ષર તને શેઠાણી બતાવશે. જ્યારે મગનના જન્મ-માક્ષર દેખાડું ત્યારે કહેજે કે મગતા નથી; ને મારા દેખાડું ત્યારે કહેજે કે મજે છે.

ધીં—[ચમકીને] શું આટલે વર્ષે બીજી બેરી કરવી છે? અગ્યો રે તારો અવતાર.

વાં—ના રે ના! એ તો શેઠાણીનું ભૂત કાઢું છું.

ધીં—અરે સાબાશરે! તું પણ નવે અવતારે આવ્યો છે.

વાં—હો રહે શેઠાણીને બોલાવું. [બારણાં બહાર ડોકીયું કરી] શેઠાણી! મગન! મગન! તારી બાને બોલાવ તો. જોશીકાકા આવ્યા છે.

રેવા—[એકદમ પાડોશની ઓરડીમાંથી નીકળી] તેમાં આટલી ચીસો શાની પાડો છે? જોશીકાકા આવ્યા તો જોઈએ તો ઢાલી નચાવો.

ધીં—અરે ભાભી! તમારા વિના તે કાંઈ ચાલે? કેમ છે? [બધાં બેસે છે. મગન આવી મુંગો મુંગો બારણા આગળ ઉભો રહે છે.]

રેં—કેમ છે કેમ? કાંઈ માંદીબાંદી પડી છું? આજ તો તમારા ભાઈએ આખો દહાડો લટક્યાજ ક્યું છે. એમનું મ્હોં તો જુઓ. નકટને કાંઈ લાજ છે. [શેઠ હસે છે] શું હસો છો? કાંઈ શરમ આવે છે?

વાં—હું? [ખંખારો કહાડી હિંમત આણતાં] હું એક વિચાર કરતો હતો.

રેં—કયો વિચાર? મોઢુંજ કહે છે ને તમારું? વાહ! હવે તમારી ડાચાકુટ જવા દો. જોશી! આટલી છોકરીના જન્માક્ષર જુવો તો. લાવ મગનીયા તારા જન્માક્ષર. પેલા ખાનામાં છે. જોની! બોજ જેવો ઉભો રહ્યો છે?

મં—[નિરાશા ભર્યા મુખે, બતાવેલા ખાનામાંથી જન્માક્ષર આપે છે] લો.

ધીં—લાવ બેટા! [નાકે ચક્ષમા ચડાવે છે, દીવો પાસે લાવે છે, બે જન્માક્ષર સરખાવે છે અને આંગળીના વેઢા પર ગણતરી કરે છે.]

રેં—મુઆ અહને આટલી મળતાં વાર લાગે તે મળ્યા તોયે શું ને નહિં મળ્યા તોયે શું?

ધીં—[ડોકું ધુણાવે છે] ભાભી! આ છોકરીના અહ આકરા જાંતર છે.

વાં—અરરરરર—

રેં—[ડોળા કહાડી] હવે સમજો કરો નહિં ને વચ્ચે પંચાત કેટલી કરો છો? [ધીં ને] ત્યારે નથી મળતા?

ધીં—[જન્માક્ષર વાળી દઈ] મુદ્દલે નહિં. [મગન નીચાસો મુકે છે.]

રે.—થયું ? હું પહેલીથી જાણતી હતી. ચાલો. [કહી ઉઠવા મન્ય છે.]

વા.—[ગળું ખંખારી] શે-હં-શેહા-

રે.—શું છે ?

વા.—[સ્વગત] સ્વતંત્રતા ! સ્વતંત્રતા ! [રેવાને] શેહાણી ! એક વાત કહેવી છે.

રે.—[અખતાહથી] શું છે ? તેમાં આમ અમળાયા શાના કરે છે ?

ધી.—[શેહને ઘાંટી દત્ત ધીમેથી] બોલતી ! ગભરાયા શાનો કરે છે ?

વા.—[ખંખારી] આ જરા ખીન્ને વિચાર કરવો છે તમે—આ જરી-સમબ્યાને ? ઘરડાં થયાં છે.

રે.—[ડોળા કાઢી] કેમ મગ્નક કરે છે ? હું ઘરડી થઈ ત્યારે શું તમે જીવાન રહ્યા છે !

ધી.—(જરા હસીને) લાભી ! આ શેઠ તમારા કરતાં તો જીવાન લાગે છે. (ધીમેથી શેહને) બોલતી, આયલા.

રે.—મોઢું જ કહે છે ને એનું.

વા.—(મહા મહેનતે) તમારા કરતાં તો હું નાનો લાગુ છું (મનમાં) સ્વતંત્રતા !

રે.—(ગુસ્સે થઈ) કેમ કાંઈ ચડાવ્યું છે ? (તિરસ્કારથી) નાના લાગે છે તો જાહેને લઈ આવો કાંઈ નાની નખરાણી ! એટલુંજ આકી છે.

ધી.—(હસીને) લે શેઠ ! તને રજા મળી !

રે.—(તોરમાં) ફેડોની તમારે જેમ ફેડવું હોય તેમ ! હું તો મારા પાંડની માલીક.

વા.—[હિંમતથી] ચાલો તમારી રજા થઈ એટલે નીરાંત થઈ. મારે કેટલા દિવસથી ખીજું ખેડ કરવાનો વિચારજ હતો.

રે૦—હા ! કરોતી બેને બદલે ચાર. (કટાક્ષ મયતાથી) મોટા સો રૂપડીના ધણીને તે કાંઈ બે વગર ચાલે.

વા૦—મને પણ એમ લાગે છે.

રે૦—(ધણીજ ગુસ્સાથી) ત્યારે ફોડો માથું ને કહાડો રાતું.

વા૦—ત્યારે આ દામોદર દેસાઈની છોકરી હું લાવું તો તમને કેમ લાગે છે ?

રે૦—(ઉભાં થઈ, હોહ પીસી, અંદરના ખંડ તરફ જોઈ) અરે વાહ ! એનાથી રૂઢું શું ? દેવાળીયાની દીકરી મારી શોક—[વધારે બોલતાં જીભ અટકી જાય છે. તેથી ઝપાટાબંધ અંદરનાં ખંડમાં જઈ ભડોભડ બારણાં દે છે. દીધેલા બારણામાંથી ગાળેના વરસાદનો અવાજ આવે છે. શેઠ અને જોશી એક બીજાની સામું જીવે છે. મગન દૂર ઉભો ઉભો મ્હાન મુખે જોયા કરે છે. આખરે શેઠ ખડખડાટ હસે છે.]

ધી૦—શેઠ ! આ તોફાન શું માંડયું છે ?

વા૦—શું સમજે ? [આંખો મટમટાવી] સ્વતંત્રતા માંડ કરેલો બેદુલ્લખમે ધસારો. [મગનને] દીકરા ! આમ બાધો કેમ બની ગયો છે ? [મગન જવાબમાં બેસી જાય છે.]

ધી૦—અરે પણ શેઠ ! તું તો આજે બદલાઈ જ ગયો છે.

વા૦—[હસીને] સ્વતંત્રતાનો પ્રતાપ. [જરાક ડરતાં ડરતાં અંદરના બારણા તરફ જોઈ] ધીરજરામ ! આજે રાતે અમારા બાર વાગવાના છે, ચાલ તું ઉઠ, નહિં તો તારા પણ વાગશે. કાલે સવારે આઠ વાગે અંધેરી આવશે ?

ધી૦—કેમ ?

વા૦—[હસીને] મારી સગાઈ કરવી છે. તે તારા વગર કાંઈ પાટલો ફરવાનો છે ?

ધીં—[હસીને] ઠીક. કાલે સવારે આવીશ. જય શ્રીકૃષ્ણ [ઉઠે છે ને સાંથી જાય છે. શેઠ અને મગન પોતપોતાની પથારી બનાવી દીવો હોલવી સુએ છે. અંદર ગાજો ચાલ્યાજ કરે છે. શેઠ અને મગન થોડી-વાર સુએ છે. એટલામાં શેઠાણીની ગાજો સંગીતમય બની મરશીયાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. શેઠ ખડખડ હસી પડે છે. મગન પથારીમાં બેઠો થાય છે.]

વાં—શ્રાવણને બાદરવો આવ્યા.

મં—[દયામણે રાગે] બાપા—

વાં—કેમ દીકરા?

મં—બાપા! તમે નક્કી બીજી જોરી કરવાના?

વાં—[ફરીથી ખડખડાટ હસીને] શા માટે નહિં?

મં—આપણી આબરૂ નહિં જાય?

વાં—તારી બાએ પાછી સાચવેલી બહુ તો.

મં—બાપા! બા ગમે તેવી છે પણ હેતાળ છે. કાલે તમે ઘરમાં નહોતા ત્યારે અડધી-અડધી થઈ ગઈ. એ બીચારી કેટલી દુઃખી થશે?

વાં—એમાં શું? અસલમાં એક પર ચાર કરતા હતા.

મં—પણ આ જમાનો જુદો છે.

વાં—[હસીને] એટલે એમ કહેની કે તારે રાધા જોડે પરણવું છે.

મં—બાપા! જો એમ ધારના હો તો વચન આપું અને તમે મને આપો. આપણે બેમાંથી એકે એની જોડે સગાઈ નહિં કરીયે.

વાં—[સ્વગત] દીકરો જાણે છે [મગનને] કાંઈ ગાંડો થયો છે? ઉંહું.

મં—[નિસાસો મૂકી] અરે રામ!

[શેઠ ગોઠડું માથે મોઢે હોડી ઉંબી જવાનો ઢાંગ કરે છે. મગન જાગતો માગતો પડી રહે છે. શેઠાણીનું કલ્પાંત ધીમું અને અસ્પષ્ટ થતું જાય છે.]

અંક પાંચમો.

[સ્થળ—અધિરીમાં ગંગામાસીનું ઘર. સમય બીજે દિવસે સવારના સાત. ગંગા માસી એટલે બેઠાં બેઠાં દાતબુ દરે છે. સામેથી મગન અને રેવા શેઠાણી દાખલ થાય છે.]

રેવું—મગન ! આ પેલી ડોકરી કે ?

મગ્—અંરે બા ! પણ જરા વિચારીને વાત કરજે.

રેવું—બેસ બેસ દરે એવી તો કાંઈ કરી નાંખી. ચાર આંગળાં નું વળી મને શીખવવા આવ્યો છે ?

મગ્—પણ આપણા ઘરની આયર નહિં જાય.

રેવું—[બેઠથી] તારા બાપ બધી આયર બોળવા બેઠા છેને ? નહિં તો વળી હું દામોદર દેવાળીવાને ત્યાં [છેડા વતી આંખો લુછે છે] દામોદર દેસાઈનાં સાસુ તમે કે ?

મગ્—[આંખ આગળ હાથ રાખી] કોણુ બેન ! આવો.

રેવું—એતો હું. [વસીને] તમે મને નહિં બોળખી ?

મગ્—ના બેન ! આ કોણુ મગન ? [જરા ગંભીરાઈથી] આ કોણુ ? તારાં બા.

રેવું—એટલામાં ભુલી ગયાં કેમ આપણે રાઘવજીની દશા પર કટવા ગયાં ત્યારે મળ્યાં હત્યાં. [શેઠાણી અને મગન એટલા પર બેસે છે.]

મગ્—હશે બેન ! કેમ છા ? [જરા અતડાપણાથી] કેમ છોકરા ! તું કેમ આવ્યો છે ?

મગ્—મારી બાની સાથે.

રેવું—માસી ! હું તમને એક સાફ સાફ વાત કહેવા આવી છું:—

મગ્—[સ્વગત] આ મોટી એના દીકરાનું માથું કરવા આવી છે. બાપ તો બાચારા કાંઈ બોલ્યા નહિં અહા ! ધણી કેવો માણસ ને કેવી આ !

[નાક ડુલાવી મેટેથી] મારી રાધાની વાતને. મારે નથી સાંભળેવી. શું સમજ્યાં? અમારી વાતમાં કોઈએ માથું મારવું નહિં.

રેન્—(તતડીને) મારા મગનન—

ગન્—તમારો મગન સોનાનો તમારે ઘેર રહ્યો. કામના બાપની હું બાંધેલી છું?

રેન્—(ચુસ્કામાં) ઘરડે ઘડપણ તમને પણ લાજ નથી આવતી?

ગન્—મોટી લાજવાળી! શું મોટું લખતે સવારના પહોરમાં મારે ખારણે આવી છે?

મન્—(શેઠાણીને) બા! બેલ ખલાસ.

રેન્—કેમ?

મન્—આ બાપા ને જોશી કાકા આવ્યા.

રેન્—(સ્વગત) હાય હાય! હવે શું કરવું?

ગન્—મારી છોકરીને હું ચાલુ તે કરીશ. માલીકનું કોઈ માલીક છે?
(શેઠ અને ધીરજીરામ દરવાજામાંથી વાડામાં આવે છે.)

ધીન્—જો શેઠ! બીચારા મગનનું કોઈ વેતરાર્થ નહિં ગય—

વાન્—(અમકાને) ધીરા! બાજી બગડી. શેઠાણી તો અહિયાં છે!

ધીન્—તું કહેતો હતો ને કે એના ભાઈને ત્યાં ગઈ હશે. હવે લેતો બ.

ગન્—(બંનેને જોઈને) કાલુ વાવા શેઠ! આવો આવો. તમે તો કોઈ સહકુટુંબ બધાં આવ્યાં ને?

મન્—(સ્વગત) ભાઈ હાર, હવે પશ્ચિમ સરહદ બેરબર થઈ. (બાપની સામું જોઈ મોટેથી) બાપા! હું ને બા પણુ મામાને ત્યાં વરસોવાળ જતાં હતાં.

વાન્—(આંખ મીચામણી કરી) અમે બધાં ત્યાં જાએ છે. મને થયું કે ચાલો રસ્તામાં તમારું ઘર છે તે થતા જાએ.

ગં—મારું થયું ભાઈ! આ તમારાં ઘરવાળાં મારી સાથે લડવા આવ્યાં હતાં.

વા—(જેશીને) જો મેં નહોતું કહ્યું? હવે શું કરવું? (જરા ગંભીર-રાધથી) અરે વાહ!

ગં—પણ મેં તો રોકડીજ કહી. હું તો મારે તમે કહેશો તેમ કરવાની.

વા—(સ્વગત) માર્યા! આ શેઠાણીએ તો વિવાહનું વરસી કર્યું લાગે છે. મારું માથું યઈ ગયું. ડોસીએ હા પણ પાડી! ભગવાન! શું થશે? (ધીમેથી) ખરી વાત.

રે—(સ્વગત) હાય હાય! શેઠને ડોસી તો એકજ ઘંટીએ બેઠાં છેને શું! શું કરું? હા એક ઉપાય અજમાવું. શેઠની ને મારી એકજ ગાંઠ છે એમ બતાવું એટલે ડોસી ભડકશે. પછી શું મરવા દીકરી આપશે? (શેઠ તરફ ખોટું મીઠું હાસ્ય કરી) એમ? ત્યારે તમારી હા એ આપણી! મેં તો અવતાર ધરીને તમારા ભાણેજ (શેઠ તરફ આંગળી કરી) તો શબ્દ ઉચામ્યો નથી. આજે ત્રીશ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં, પણ અમારા જેવું સુખી જોડું બીજું મેં જોયું નથી. આપણે તો શેઠનો બોલ સવા લાખનો.

વા—(સ્વગત) સાબાશ રે મારા સુખી જોડાનું અડધીયું (ધીરજ-રામને ધીમેથી) ધીરા! આ કેમ ચક્ર બદલાયું?

ધી—(ધીમેથી) હમણાં શેઠાણી નરમ થી જેવાં યઈ ગયાં છે. ડાહ્યા હોય તો ઉઠે—

ગં—(રેવાને) હા બેન! આપણાં બેરાંત્રો ધર્મજ એ, આ મારી જમનીના આપા હતા ને ત્યારે—

વા—ચાલો ત્યારે માજી અમે ઉઠીએ. બહુ વખત થયો.

ગં—ના બેસો. મારા સમ. રાધા! ઓ રાધા! ચહા મુકજે.

રા—(બહાર આવીને ડોકીયું કરે છે) એ હા.

રેન્—આ તમારી છોકરી કે ? (સ્વગત) જોની ચોખ્ખાવલી ! કેટલો ઠાઠ છે. મારાં પણુ લાગ્ય પુઝ્યાં છે તો (રાધાને) કેમ છે જોન ! (મંગાને) માસી ! તમારી તો રતન જેવી છે. મને તો શેર લોહી આવ્યું, મને ગમે તે થાય પણુ મારે શેઠનું મન દુભાવવું નથી.

ગન્—(ન સમજતાં) શેઠનું મન શું ?

રેન્—આ કાલે વાત કરી ગયા હતા ને, તે.

વાન્—(ગભરાતાં સ્વગત) મુઆ. (મોટેથી) ના, ના કાલે તો હું અમરથોજ આવ્યો હતો.

રેન્—(જરા હસી અને આંખો નચાવીને) અરે જાઓ જાઓ. માસી ! જુઓ તો ખરા. હું જોની નસોનસ ઓળખું, ને વળી મને જુડી પાડે છે. મને કહીને તો આવ્યા હતા ને ? આપણે વિચાર તો સાથેજ કર્યો, તેથી તમે આવ્યા. (સ્વગત) હવે આંધળી હોય તો આપે.

વાન્—(ગભરાઈને સ્વગત) આ ઝેરી શું કરવા બેઠી છે (મોટેથી) ના-ના મેં કાંઈ વિચાર કર્યો નથી.

ગન્—(સ્વગત) હાં ! શેઠ પણુ પાકા લાગે છે ! કાલે ત્યારે પક્કા-છમાં આવ્યા હતા. હું જોળી શું જાણું ? (મોટેથી) ના જોન ! મને કાંઈ વાત થઈજ નથી.

રેન્—(સ્વગત) ડોસી કેટલી પાકા છે. મનનો ગળા આપતીજ નથી. ઠીક છે હું પણુ પહોંચી વળીશ છો શેઠનો તો ફળેતો થાય. (મોટેથી) માસી ! તમારા ભાણેજ તો બહુ પક્કા છે હો. એ તો અમારે ખાતેને હમેશની ગાંઠ એક એટલે હુંજ પારખું.

ધીન્—(શેઠને ધીમેથી) દોસ્ત ! આજે તારો દિવસ તો ફર્યો લાગે છે.

ગન્—(હસીને) ભાઈ ! શું કામે આવ્યા હતા ? (સ્વગત) ત્યારે તો જરૂર મગનને મારેજ આવ્યા હશે. શું પાકાં છે ખાતેને જણુ.

રે૦—પુછોની એમને. એ તો મોંઢા ધોર છે.

વા૦—[સ્વગત] આ બૈરી મારી આજર લેવા બેસી છે પહેલેથી વાત કરીને હવે મારી પાસે કબુલાવે છે. [મોટેથી] હું કહું છું કે કાંઈ કામ નહોતું.

રે૦—જોયું? હું શું કહેતી હતી? [હસીને] જલ્દી પાકા તો. મારી!

ગ૦—[સ્વગત] બૈરી પણ લાગે છે તો સારી માણસ. લોકો નકામા એને ક્રોધે કરે છે. ધણી ધણીયાણીને અને છે પણ સારું. [મોટેથી] અરે વાહ શેઠ! બોલો તો ખરા, શું કામ આવ્યા હતા?

રે૦—જુવો બોલે છે?

ગ૦—[સ્વગત] મગનને માટેજ આવ્યા હશે. [મોટેથી] હું સમજી ગઈ તો.

વા૦—[ગભરાઈને] ભોગ મળ્યાં? બીરા! આ બધાં મને મારીને બે બૈરી કરાવવાનાં.

રે૦—[શેઠને] તેમાં મોટા સરમાઓ છે શું કામ? વળી મને પણ અત્યારે એટલાજ માટે મોકલી તો. [સ્વગત] લો લેતાજ બાઓ. બીજી બૈરી કરવા આવ્યા હતા! [રાધા ચલા લઈ આવી બધાને આપે છે].

ગ૦—[સ્વગત] મેં પણ શું જીલ કરી. આ મારી રાધાનું માણું કરવા આવી ને મેં ના પાડી. [મોટેથી] આ મારી રાધા સારૂ? નહિં? કૃષ્ણી જાણી ગઈ? વાહ તમારા ઘર જેડે સંબંધ થાય તેથી રહું શું?

વા૦—[ગભરાઈને સ્વગત] એ ભગવાન—

રે૦—[સ્વગત] જોતી ચીઆવડી. [મોટેથી] હા. તેજ જુઓની એનું મોહું રાતું ને પીળું થાય છે. માત્ર તમે હા કહો એટલીજ વાર છે.

ગ૦—હું તો—

રાધા—[તોરમાં] જી! તમે હા કહેશો નહિં. હું પરજીવાની નથી.

ગં—એસ ગાંડી ! એ તો બાળક છે.

વાં—[કપાળ પરથી પરસેવો લુછતાં સ્વગત] પ્રભુ—

રાં—[ગુસ્સામાં] આ કાકા જોડે—

રેં—[ખુશ થઈને] હાઈશ. લેતા જાઓ—

ગં—છાની રહે ! કેમ લાઈ મગન ! મેં જન્મશક્તિ તને આપ્યા હતા. આ આજકાલની છોકરીઓ તો જીવે ! કાલ સુધી મગન જોડે પરણવા રાજી હતી ને આજે તેના માઆપ માગું લાવ્યાં ત્યારે ના પાડે છે !

રેં—મગન જોડે ?

રાધાં—[અત્યુત્સાહ]—મગન—[બધા એની સામું જીવે છે. રાધા શરમાઈ જતી રહે છે. બધાં ખડખડાટ હસે છે].

ધીં—[શેઠને] શેઠ ! તું અચ્ચો. ડોસી જાણે છે કે તું તો મગનનું માગુંજ કરવા આવ્યો હતો. હિંમત રાખ !

વાં—[ખોખારી] ત્યારે શું ? માણ ! આ મગનની બા—ને આ તમે કહો ત્યારે મગનનો વિવાહ કરીયે.

ગં—[એક બીજીની સામું જોઈને] કેમ બધાને થયું છે શું ?

વાં—માણ ! હું કાલે આવ્યો હતો તો મગનનું માગું કરવા—

રેં—[સ્વગત] હેં—

ગં—ત્યારે ચોખ્ખું કંઈ કેમ નહિં ?

વાં—મેં જાણ્યું કે શેઠાણીજ આવીને કહે તો વધારે સારું. તેથી તો અત્યારે એ આવ્યાં. મરદનું કામ મરદ કરે ને બેરાનું કામ બેરાં.

રેં—[સ્વગત] હેં મૂરખ બનાવી !

વાં—કેમ શેઠાણી બોલતાં નથી ?

મં—[ગજવામાંથી જન્મશક્તિ કહાડી] બાપા ! મારી સગાઈ કેમ થાય ?

વાં—ત્યારે કોની થાય ? [આંખો મટમટાવી] મારી ?

મં—[નીસાસો નાંખી] પણ એ તો મળતા નથી,

ગં—[ચમકીને] હેં.

ધીં—નારે ! એ તો મેં છોકરાની મળાડ કરી હતી. અહીં તો જેવા જોઈએ તેવા મળે છે. જોતાં નથી ? [બારણામાં ઉભી ઉભી રાધા મગન સાચું જોઈ રહી હોય છે તે બતાવે છે. છોકરાં શરમાઈ જાય છે. રેવા ડોળા કહાડે છે—બધાં હસે છે]

રે—[સ્વગત] આ છોકરી મારે ઘેર આવે તો ખરી ! [મોટેથી] ચાલો ત્યારે ઉઠીયો.

ધીં—શુભસ્ય શીઘ્રં. ચાંલ્યો કરીનેજ ઉઠીયો.

રે—[સ્વગત] મુઠો જોશી પણ કાઢ્યા નથી. બધાંએ મળ્યાં મને છેતરી. ઠીક છે. [મોટેથી] હા ! માસી આજે અમારાં ધનલાગ થયાં.

ગં—બેન ! સાચું પુછો તો લોકો મને તમારાથી લડકાવતાં હતાં. પણ મને શું ખબર કે તમે આવાં સાલસ માણસ છો ?

વાં—[સ્વગત] કેવાં સાલસ ! લવેલવ આવાંજ પ્રભુ આપે. [મોટેથી] આવ બેટા ! રાધા ! લે આ રૂપીયો. કાલે કાકાની મળક કરી તેવી કથાજ કરજો. [ગંગા કંકુ ને ચોખા લઈ આવે છે. ધીરજરામ તેના શીવાય બધાને ચાંદલા કરે છે.]

ધીં—ધાન્યં ઘનં પશુ પુત્ર લાભં ક્ષતસંવત્સરં લીર્ઘમાયુઃ ।

રે—[એટલીવારમાં શેઠની પાછળ જઈ ધીમેથી] ઠીક છે ! આજે મારી મળક કરી. તમે ઘેર તો ચાલો પછી બતાવું છું.

વાં—[હસીને ધીમેથી] આજે તો જોયું. દામોદર દેવાળીયાની દીકરીનું મારું કરવા આજ્યાં. શરમાયો.

રે—[ઝુસ્સો દબાવી ધીમેથી] તમે બહાર તો નીકળો.

વાવ—[ધીમેથી] અરે તમે કાઈ દહાડો મારો ખાલ ઉઘામો છો ? આપણી તો એક ગાંઠ.

રેવ—[હોઠ કરડી] ઠીક છે ! ઠીક છે. પણ આતું કરવાની કાંઈ જરૂર ?

વાવ—[હસીને] એતો સ્વતંત્રતા માટે બેઠજીયમે કાંઈલો ધસારો. હવે બાહ્યાં કે બીજી જૈરી !

રેવ—[નિરાશાથી] વાર હું કાઈ દિવસ આ બૂલવાની નથી.

વાવ—ત્યારે આજની મીઠાશ હું પણ કદી બૂલવાનો છું ? [ધીરજરામ ચાંદલા પુરા કરી રહે છે એટલે ગંગાને] માણ ! ત્યારે રાધાને મોકલો અમારી સાથે.

ગંગા—આજે ને આજે.

વાવ—માણ ! એનાં સાસુ તો રાધાનાં ઓવારણાં લેવા એક પગે ચર્મ રહ્યાં છે.

ગંગા—વાર ! ચાલો મારે પણ મુંખાઈ આવવું છે. એટલે સાથેજ. રાધા ! આ ચલાણા ગોઠવીને તાણું દઈ નાને પગે આવી પહોંચ. હું ચાલવા માંડું; નહિં તો ગાડી જતી રહેશે. [બધાં જવાં નીકળે છે. ધીરજરામ ને ગંગા માસી આગળ જાય છે.]

રેવ—[થોડેક આગળ આવી] પેલો તમારો દીકરો ક્યાં રહ્યો ?

વાવ—તમારી વહુ સાથે.

રેવ—શું કરવા ?

વાવ—ચલાણાં ગોઠવવા.

રેવ—[હસીને] પાછડી બાહ્યો ! તમે તો કાઈ દિવસ મારાપર આવો ભાવ રાખ્યોજ નહિં.

વાવ—તમે રાખુંવા દીધો ક્યારે ?

રેન્—[જરા શરમાઈ] તમે એવું એવું બોલો નહિં ! આ ઉમ્મરે શરમ નથી લાગતી ? [એ બધાં અદ્રષ્ટ થાય છે.]

મન્—રાધા ! બેડો પાર ! [ચોંટી દે છે.]

રાન્—ઉભા રહો.

મન્—[ગાતો રાગ કહાડી] અલબેલડા રે ખાશો ગોરીઓની ગાળ.

રાન્—સાસુજીનેજ કહી દઈશ.

મન્—એસ સાસુજીવાળી ! આજે માજીનું રાજ પુરું થયું.

રાન્—ત્યારે કેનું શર થયું ?

મન્—એટલું ભાન નથી. આજે શર થયું, બાપાનું—એટલે તેના દીકરાની વહુનું એટલે તે વહુના વર, સેવકનું. [નીચો નમે છે. રાધાનો હાથ પકડી] ચાલ દોડ પાછળ રહી જઈશું.

રાન્—તો પીડા ઓછી ! આપણે પાછલી ગાડીમાં જઈશું. [અન્ને હાથ જાલી નય છે.]

